

ઝાંખણ

સદ્ગત પૂજ્ય ક્રોધ્યાનાં
નિઃસીમ સ્નેહ, અડોલ ધૈર્ય અને દૃઢ
ઈશ્વરશ્રદ્ધાનાં સ્મરણોને-જે સ્મરણો
અમને તદા સર્વદા પ્રેરણા આપે છે.

પ્રાસ્તાવિક

છેલ્લા પદ્ધતિ વર્ષ દરમિયાન જુદા જુદા સામયિકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને બાનાનિયત્વ આચરે દોહસો જેટલા મારા લેખોમાંથી આપણા સામાન્ય વિદ્યારસિદ્ધ વર્ગને કદાચ સચિત્ર થાય તેવા પ્રકારના કેટલાક લેખોનો એક નાનકડો સમૂહ તૈયાર કરવાની સૂચના શ્રી ભૂખણુનાગા તરફથી થતા આ લેખસમૂહ તૈયાર કર્યો છે

લેખોનો પ્રસિદ્ધિનાળ અને સ્થાનાદિ 'સમયનિર્દેશ' મા બતાવા છે એ સમૂહરૂપે છાપતા મૂળ લેખોમાં કોઈ ખાસ ફેરફાર થયો નથી માત્ર એક જ નિયમના જુદા જુદા અંગેનું નિરૂપણ ગતા, જુદે જુદે સમયે લખાયેલા અને છાપાયેલા લેખોમાં અનિવાર્ય એવી કેટલીક પુનરુદ્ધિઓ એ લેખો એકીસાથે છાપતા દરેકની છે વળી કેટલેક ગ્રંથો વિગતોની પૂર્તિ કરી છે તથા પાઠ્યથી થયેલા સંશોધનોનો નિર્દેશ કર્યો છે આ પુસ્તક મા સંગૃહીત થયેલા લેખો અહીં છાપાના છે તે સ્વરૂપે જ પ્રામાણિક ગણવા વિનંતી છે

જુદે જુદે વખતે લખાયેલા આ સર્વ લેખોની મુલ્યવત્તા એ સરખા નહીં હોય, છતાં આપણા ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ગ્રંથોને આ સમૂહ કદાચ ગમતો થઈ પડશે એવી આશા છે

આ સમૂહના ગ્રંથોમાં મને અનેક રીતે સહાય ગ્રંથો માટે અધ્યાપકો ઉમાશંકર જોષી અને કેશવગમ શાસ્ત્રી તથા શ્રી ભૂખણુનાગાનો હુ મણી છું

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને
સંશોધન વિભાગ,
ગુ. વ. સો.
અમદાવાદ
તા. ૨૬-૬-૪૫

લોગીલાલ જ. આડેસગ

આ લેખકનાં પુસ્તકો

સ ગોધનેા

- રાધેલાએતુ ગૂજરાત (૧૯૦૯)
પ્રાચીન ગૂજગતી સાહિત્યમા દરગચના (૧૯૪૧)
જૈન આગમમાહિતમા ગૂજરાત (તૈયાર થાય છે)

મં પાદનેા

- સ વવિનયકૃત સિંહાસનમત્રીસી (૧૯૩૩)
માધવકૃત ડખમુન્દગચા (૧૯૩૪)
વીરસિંહકૃત હિસાદગચા (૧૯૩૭)
મનિસાગકૃત પૂર્વમજી (૧૯૪૧)
સત્તમા ચતુર્થા પ્રાચીન ગૂજરાત નામ (પ્રેસમા)
તેમિયન્દકૃત પદ્મિણ - નવજ્ઞાનાતમોસો સાથે (પ્રેસમા)

અનુવાદ

- સધાસગણિત નમુદેન-ગિરી (પ્રેસમા)
-

અનુક્રમણિકા

અર્પણ	
પ્રાન્તાવિદ્	
પાટણ	૧
પાટણના અથન નાગે	૧૫
હૈમચદ્રાચાર્યનું ગિર્યમંડળ	૩૫
ગૂઝરાતમા સમ્પૂર્ણ નાટક	૫૦
પ્રમન્ધચિન્તામણિ	૭૧
દેશમંદિરામા બોમાસનોના સિંધ	૮૭
નામદેવની મૂલ	૧૦૭
ગૂઝરાતના સ્થળનામો	૧૧૩
પ્રાચીન ગૂઝરાતી સાહિત્યમા ‘ગૂઝરાત’ના ઉત્તેષો	૧૩૧
આપણું કોન્વાર્નાવિદ્યાર્થ પ્રાચીન સાહિત્ય	૧૫૩
નન્સિંહ પૂર્વેનું ગૂઝરાતી સાહિત્ય	૧૮૭
આયુર્વેદનું સંગ્રહાલય	૨૨૬
પ્રાચીન ભાગ્યમા વિમાન	૨૫૩
કુવિનાયણ	૨૬૨
સમનનિર્દેશ	૨૬૭
સૂચિ	૨૯૯

પાટણ

પ્રાન્ દૌર્ગતૈર્તા પ્રાન્ શાંભે પ્રાન્ શમે પ્રાન્ સમાધિષુ ।

પ્રાન્ સત્યે પ્રાન્ પદ્મદર્શન્યા પ્રાન્ પદ્મ્યામિતો જન ॥

—આચાર્ય હેમચંદ્ર

(અર્થાત્ શૌર્યવૃત્તિમા, શાન્તમા, ગમમા, સમાધિમા, સત્યમા, પદ્મદર્શનમા અને વેદના છ અંગોમા આ નારના હોડે અગમર છે)

નાગવિદ્ જ્ઞાન એ સંસ્કૃતિનું હૃદયસ્થાન છે નગર એ સંસ્કૃતિનું પ્રત્યાગ્ચેન્દ્ર છે આયો ભાગ્યમા આપ્યા ત્યાગ પૂર્વે દક્ષિણ પશ્ચિમ અને સિન્ધમા વસના દ્રાવિડ નગરવાસીઓ-મોડેજો ડેરા અને દગપાના વતનીઓ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ દક્ષાએ પાંચેનાં દના, અને સુઅચિન ભાગીય સંસ્કૃતિના ત્યાગપણી થયેના વિનાસમા એ નગરસંસ્કૃતિઓના વાગ્યાએ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજ્યો હોવાનું હવે વગમગ પૂરનાય થયેતું છે ક્રી- સંસ્કૃતિનો હૃદય અને વિનાસ ત્યાના નાન-ના નગર-ગાંવોમા થયો હતો પણીના વાગમા ક્રીડ સંસ્કૃતિનો વાગ્યો રોમ અને ડેન્ડેન્ડીનોપન એ સુરોપના એ પ્રધાન નગરોએ યથાન્ય પચા થો અને પચાઈ દનો આને પછુ સુરોપીય દેવના પાટનગરો પોતાની ગાંધીય સંસ્કૃતિના પ્રતીક છે

ભાગ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસમા પાટવીપુત્ર, મથુરા, તક્ષશિલા, ગાગૃદ, ઉજ્જયિની અને વૈશાલી તથા મધ્યનાનીન ઇતિહાસમા નોગ, ધાગ, પાટણ અને વિજયનગર જેવા નગરોના વૃત્તાન્તો એ જ સત્ય ગ્જુ દરે છે ભાગ્યના હૃદયભાગમા આવેન વાગણીની નગરી મેડો

ઇતિહાસની દેડી

વરા થરા ધમ અને સર રિતાનો પ્રયાગ સમજન આચારનંભા ઠરી
ગેરી છે

ગૂજરાતના ઇતિહાસો આ દૃષ્ટિએ વિચાર ગા ગૂજરાતના
કેનાર પ્રધાન નગરોનો ઇતિહાસ જ લાગુ પડે નહીં સમજ આવે
છે પો રિશ્ત માગમા શીકૃષ્ણની દ્વારિ । અને પછી ગિરિનગર
વનનીપુર શ્રીમાન પાળુ તથા છે ન અમદાવાદ-એના નગરોના
ઇતિહાસમા ગૂજરાતનો રાજકીય તેમજ સામૃત્તિ ઇતિહાસ પણ
સુખ્યત્વે સમાઈ ગય છે રાજકીય તમજ સામૃત્તિ બંનેએ પગપગ
નીપગતવેના આધાતમત્યાધાનો તથા જનસમાજ ઉપર તેમની અસરો પર
આ નગરોના ઇતિહાસમાથી વચાર છે તેમા જે શ્રીમાન પાળુ
અને અમદાવાદનો એક સત્ત્વ પર પગ છે શ્રીમાન ભાગતા પાળુ
વરુ, અને પાળુ ભાગીને અમદાવાદ વચુ શ્રીમાનની વસતિ
પાળુમા અને પાળુની અમદાવાદ મા આરી પાટલુ જોઈને
અમદાવાદ વચુ એ ઉગિત તો હેતુકર બનેલી છે પાળુ અને
અમદાવાદના કેનારે કુરીન કુદુરોના મૂળ પુર શ્રીમાનના હોનાડ
જણાય છે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા સુપ્રસિદ્ધ બનેના શ્રીમાણ્યો અને
પોરનાડો શ્રીમાનથી આવેના છે

પાળુ તથા અમદાવાદ એ બે નગરોએ સામૃત્તિ ઉપરાંત
રાજકીય બો આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમા પરમ
મહત્ત્વનું ધ્યાન ટાંકે છે એ શ્રીમાનથી તમની વિશેષતા
ગૂજરાતની ભાવનાઓ આચારવિચારો અને સરકારિ-ટાકામા તેના
સમગ્ર જીવન અને વ્યભાવના ઘડતરમા પાટલુ અને અમદાવાદ એ
બે નગરોએ સૌથી મોટા દાગો આપ્યો છે અને અમદાવાદના ભાગ્યમા
તા ભાવી ગૂજરાતના સરકારકારનું પ્રશ્નકાર્ય પણ નિભાયેલું
છે પણ સ ૮૮૭ મા મૂરારજ સોનખીના ગાજારોડલુ ભાથી માડી
સ ૧૨૨૮ મા કુમારપાના અવસાન સુધીના લગભગ સવાનમે

વર્ષના ગાળામાં પાટણનો જે સર્વોચ્ચ વિકાસ થયો હતો તે અમદાવાદે હજી હવે સાધવાનો છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ કાળે ગૂજરાતનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણે કાંચણથી ઉત્તરે દિલ્હી સુધી, અને પૂર્વે સંભવતઃ ગોંડી પત્રિએ સિંધ સુધી વિસ્તરેલું હતું. આર્થિક અને વ્યાપારી દૃષ્ટિએ ગૂજરાતનું પાટનગર પાટણ તત્કાલીન ભાગ્યવર્ષનું સમૃદ્ધનગર હતું, અને સૌથી વિશેષ તો, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પાટણ એ પશ્ચિમ ભારતનું સાચું વિદ્યાધીક હતું. પાટણના પાન પછી ગૂજરાતમાં એવા મુવિશાળ વિદ્યાકેન્દ્રનું સ્થાન હજી પણ અણપૂરાયેલું રહ્યું છે.

એક કાળે સરસ્વતી નદીના તીરે શાકખારામ નામે ગામડું આવેલું હતું. પંચાસરના એક ચાવડા હાકેરના પુત્ર વનરાજે એ સ્થળે સં. ૮૦૨ માં એક ગામ વસાવીને પોતાના-એક સદાપક અણુદિપ ભગવાડના નામ ઉપરથી અણુદિપપુર પાટણ એવું નામ તેને આપ્યું અને ત્યાં પોતાની હકરાન સ્થાપી. બીજા પ્રદેશોમાં લૂંટાગ અને ચાંચિયા તરીકે ઓળખાતા ચાવડા ગણઓની નાનકડી હકરાનમાંથી ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો અને એ હકગનના પ્રધાન ગ્રામમાંથી પાટણ જેવા ઇતિહાસવિખ્યાત નગરનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એનો વૃત્તાન્ત જોટલો રસિક તેટલો જ ઉદ્દોગમક છે.

ઇતિહાસમાં ચાવડાઓનું મદરવ તત્કાલીન ગૂજરાતની અન્ય નાનકડી હકગતોથી વિશેષ નવી હોય એ નિશ્ચિત છે, કારણ કે પ્રમુખો વગેરેમાં ચાવડાઓ વિશે જે ઘોડીક વિગતો મળે છે તે પણ સંદિગ્ધ અને કેટલીક વાર તો પૂર્વપરચિરોધી છે. ચાવડા વંશના ગણઓનાં નામ, તેમનો રાજ્યકાળ અને તેમનો અનુક્રમ એ વિશે પણ કંઈ ચોક્કસાઈ નથી. કદાચ આજ કારણથી આચાર્ય દેવચન્દ્રે પોતાના ‘દૃષ્ટાન્ત્ર’ કાવ્યનો આરંભ છેલ્લા ચાવડા રાગ સામન્તસિંહના બાણેજ તથા ચૌહાણ વંશના પહેલા ગણ મળરાજના વૃત્તાન્તથી કર્યો છે. પાટણનો સાચો ઇતિહાસ ત્યારથી જ શરૂ થાય છે, તેમજ ગૂજરાતનું

વ્યક્તિત્વ પણ એ કાળમાં ઘડાય છે—અરે, આપણા પ્રાન્ત માટે ‘ગૂજરાત’ એ નામ પણ મળરાજ સોવંડીના રાજ્યકાળ દરમિયાન પ્રચારમાં આવે છે.

સોરઠના મંદરિષ્ટુ, દંડુના સાખા કૂલાણી અને લાટના આરપ ઉપર વિજય મેળવી મળરાજે માધ્યાન્તવિરતાર કર્યો, ઉત્તગપચના બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમાં વસાવી ‘જાનસંદેકાગ્ની પરબો’ બેસાડી અને શ્રીરથજમાં રેદ્રમદાત્રય બાંધી ગૂજરાતની સ્થાપત્યકળાની એક અમર કૃતિ આપી. મૂળગાંત્રી એથી પેઢીએ થયેલા ભીમ બાણુવળીના રાજ્યકાળમાં સોમનાથનો ભંગ કરનાર મદમુઁ ગઝનવીની સવારી ગૂજરાત ઉપર આવી. આશુધાર્યા આવેલા આ વંદોળથી કેટલોક વખત ઉત્પાત મચી રહ્યો, પણ થોડા સમયમાં ગૂજરાતે પોતાનું હૃવન પૂર્વવત્ ગર કયું, અને ભીમદેવના પુત્ર કણ્વના સમયમાં ગૂજરાત અને પાટણની પાછી ઊર્ધ્વગતિ શરૂ થઈ. કણ્વનો પુત્ર જયસિંહ સિદ્ધરાજ (સં. ૧૧૫૦-૬૬) એક પ્રચંડ મદરવાકાંક્ષી, પગકમી અને વિદ્યારસિક ગણ હતો. માળવાના વિજય પછી તેણે ત્યાંનો સગસ્વતીબંડગ લેયો. તે સાથે ગૂજરાતનું જ્ઞાનદાગ્ધિ લેયું, અને પોતાની પ્રજાને પણ વિદ્યાગસિક બનાવવાની તેને શ્રેણી થઈ. તેની જ અભ્યર્ચનાથી કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચંદ્રે ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ ‘સિદ્ધહેમચન્દ્ર’ રચ્યું, અને પાટણને પોતાની દર્શન્યશ્રમિ બનાવી અનેક શાસ્ત્રોની રચના કરી. આગમ્યુધીના ગૂજરાતે જેની પ્રશન્નિઓ ગાઈ છે તે સહસ્ત્રલિંગ સરોવર પણ સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું હતું થોડાંક વર્ષોથી વડોદરા રાજ્યના પુગાતરવ ખાતાએ ત્યાં જે ખોદકામ ચલાવ્યું છે, તે ઉપરથી એ સરોવરની ભવ્યતાનો અને એની ગ્યનામાં પ્રયોગ્યયેશી અપ્રતિમ સ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલું, એક હજાર શિનાયથો વડે પરિવૃત્ત આ સરોવર શહેરીઓનું પૂજનસ્થાન, વિદ્યાર્થાન તેમજ મનોવિનોદસ્થાન હતું. સરોવરના કિનારે રાગ્ન તરફથી સંખ્યાબંધ વિદ્યામઠો બાંધનામાં આવેલા હતા, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ

તેમજ અધ્યાપકો માટે ગૃહના-જમનાની તથા અધ્યયનની વિનામય વ્યવસ્થા કરામા આવેલી હતી એમા ત-૨, લક્ષણ (વ્યાકરણશાસ્ત્ર) અને સાહિત્યનો તથા વિવિધ દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે કરામા આવેલો. અનેક ધર્મોના આચાર્યો પાટણ આવતા, તેમની વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થો થતા અને ખુદ ગાન પણ એના શાસ્ત્રાર્થોમા નસ લેતો. સિદ્ધગા-ની સભામા સ્વેતામ્બ આચાર્ય વાદી દેવમુનિ અને દિગમ્બ આચાર્ય કુમુદચન્દ્ર વચ્ચે થયેલો વા- સૌથી પ્રસિદ્ધ છે એમાં ઠેરઠે કુમુદચન્દ્રનો પગા-ય થયો, અને જ્ઞાપ્ય એ પગા-યને ઢાળે જ દિગમ્બરોનું પ્રચુત ગૂઢગતમા તદ્દન ધરી ગયું. એક સમયા-ીન તેખડ યશશ્વન્દે લખેના 'સુદિતકુમુ-ચન્દ્રપ્રદર્શણ' નામે સન્નિવૃત નાટકમા આ વાદનું વિભાગથી વર્ણન -રેનું છે તેમાથી સિદ્ધગા-ની સભા, સભામંડો, તે ઢાગના નાણીના નિદાનો અને પાટણની સાગ્ગનપ-પગ નિષે વણી જાણુના નેની માહિતી મળે છે તે ઢાગના પાટણનું આચાર્ય હેમચન્દ્રે યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે કે—

અન્નિ સ્ત્રોત્તિવદ્ ભૂમેર્ધમાગાર નયારવદ્મ્ ।

પુર ધ્રિયા સદાશ્લિષ્ટ નાન્નિણહિલસદન્મ્ ॥

(જૂમિના મન્નિ- સમાન, ધર્મનું ગ્રંથ અને ન્યાયનું મ્થાન, હદમી નડે સદાગ્રાજ અવિગિત એવું અણુદિવવાદ નામનું નગર છે)

સિદ્ધગા-ના ઉત્તગાધિનારી કુમારપાનના સમયમા ગૂ-ર્ગ જૂમિની અને પાટણની ઉત્તનિ પગાઢાએ પગેથી પોતાના કુ-કમાગન સૈવધર્મનો ત્યાગ નહી કર્યા છતાં કુમારપાને હેમચન્દ્ર પામેથી જૈન ધર્મનું શ્રવણ કરી શ્રાવના રતોનો પ્રીમ- ન્યો, અને પોતાના મન્યમા અમાગિ-વોળા પ્રવર્તોવી આ રૂવે પણ દેઢ વનગા-ના સમયથી જ જૈનધર્મની અમર તો પાટણમા પુષ્કળ હતી વનગા-ના આશ્રયદાતા તીલ્લગુણમુનિ એક ઈ-વવાગી જૈન સાધુ હતા પાટણના નાન્યતત્રમા

પણ જૈન યજ્ઞિકોનું હીક હીક ગ્રાધાન્ય હતું. હેમચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્યનું સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ એ એ સૌથી વિક્રમગાળી રાજાઓ. ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું. તત્કાલીન સમાજમાં જૈનધર્મનાં બીજાં બીજાં પણ કામ કરતાં હતાં. ગૂજરાતની પ્રજાની બાવનાને અને આચારને અદિંસાપ્રધાન બનાવવામાં આ ઐતિહાસિક કારણોનો ધણો મોટો ફાળો છે.

પરંતુ પછી પતન એ ન્યાયે કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજય-પાલના સમયથી પાટણની પડતીનો પ્રારંભ થયો. અજયપાલની પછી ગાદીએ આવનાર બીમદેવ બીજાના સમયમાં પાટણના સામ્રાજ્યના પાયા ડોલી ગયા હતા, અને ગયજ્ઞસિંહ નામે કોઈ સામંત થોડા સમય માટે બીમદેવને ઠાંકી ઠાકી ગયજ્ઞનો માસિદ ચર્ચ બેઠો હતો. બીમદેવના ઇગમગના સિંહાસનને ધોળકાના રાણા વાઘેલા લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધરસે પાછું ચિર ક્યું, અને વીરધરજીના મંત્રીઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલના નેતૃત્વ નીચે પાટણ અને ગૂજરાતના જીવનમાં થોડો સમય પાછું નવચેતન આવી ગયું. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં આવતી હતી નેવી આંદોલનિક પ્રવૃત્તિઓ વસ્તુપાલ-તેજપાલના આશ્રય નીચે ઠગી પાછી ગઈ થઈ.

કર્ણ મોહકીના સમયથી માંડી વીરધરજીના પુત્ર વીરસદેવનાં અવસાન સુધીનો કાળ-વિક્રમની બારમી અને તેરમી શતાબ્દી તથા ચૌદમી શતાબ્દીનો પ્રથમ પાલ-એ ગૂજરાતનાં સંસ્કૃત જ્ઞાનનો મધ્યાદિદાગ છે. સંસ્કૃત વિદ્યાનું કેન્દ્રધાન પાટણ હતું અને ગૂજરાતનું શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત સાહિત્ય પાટણમાં જ લખાયેલું છે. હેમચન્દ્ર અને તેમના શિષ્યમંડળ ઉપરાંત સંખ્યાબંધ જૈન આગમગ્રન્થો ઉપર પ્રમાણુજન દીકાઓ રચનાર આચાર્યો અબયદેવમુરિ અને મલ્લવગિરિ, આગળ જોનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે તે ‘મદ્રિનકુમરચન્દ્રપ્રગ્લ’નાં હતાં યશસ્વન્દ, ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ અને ‘સનાયોકાન્ધ’નાં હતાં મોમપ્રભાચાર્ય,

જેણે એક દિનસમા આમો પ્રમુખ ગયો હતો તથા સિદ્ધગંગે
જેને પોતાના બધુ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો' ' (एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्ध
श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नवन्तु । श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती) તે પ્રજાપતિ ગંગ
દરિ શ્રીપાન, શ્રીપાનનો પુત્ર સિદ્ધપાન તથા પૌત્ર નિજયપાન,
'ધાગધર'નો દત્તા ગણપતિ વ્યાસ, 'વાગ્મટાનદાર'નો દત્તા
વાગ્મટ, 'દ્વાર્તિનૈમુ' ઇત્યાદિનો દત્તા સોમેશ્વર, 'દ્વાગદ'નો દત્તા
સુભટ, તથા હરિગ, નાનાક પડિત, અરિસિદ્ધ, અમરચન્દ્ર વગેરે તો
પાટણમાં થઈ ગયેના એકરો સમૂહ અન્યનારો પૈકી માત્ર થોડા જ
નામો છે વસ્તુપાન પોને પણ એ ઉચ્ચ કોટિનો હરિ હતો તેણે
'નગનાગપથુનદ' નામે એક મહાકાવ્ય ગયું છે અને તેની પછ
ગયનાઓ અનેક સમૂહ સુભાષિતસમ્રાટોમાં સેનાયેલી છે ઉપર્યુક્ત
સેનાપાના કેટલાયે વણિગ હતા એ વસ્તુ વળી સમૂહ સાહિત્યના
ધનિદાસમાં ખાસ નોંધ માગી શકે એવી છે

• એ કાળનું પાટણ તત્કાલીન ભારતવર્ષનું સમૃદ્ધતમ નગર હતું
એમાં શક નથી પ્રમુખો અને સમદાનીન રાજ્યોના વર્ણુનોને
અનિગયોમ્ત ગણીએ તો પણ સમગ્ર મધ્યનાલીન સાહિત્યમાં પાટણ
રિધેની જે ભાવનાઓ મુગ્ધામાણ થાય છે એ જોતા એ નગરની
જનસંકીર્ણતા, વ્યાપારઉદ્યોગ, સમૃદ્ધિ અને સન્માર રિધે નાઈ શક
ગેતી નથી પન્દેલી મુસાફરોના વર્ણુનો પણ એ દુષ્કીર્તની ગાળ પૂરે
છે મૌર્યયુગની જેમ એ નાજીમાં વસતિગણતરીની પ્રથાનરોતી, એટલે
પાટણને મ્યગ્રેથળે કેળ 'નરસમુદ્ર' તરીકે વર્ણુવેનું છે પાટણની
અમાપ જનસંખ્યા અને પટણી ધનપતિઓના અદ્યક્ષ વૈભવને લગતી
અને- દિવન્તીઓ પણ પ્રચલિત છે, જે અદ્યક્ષ સત્ય ન માનીએ
તો પણ રાત્રત પગિચિતિ ઉપર કેટલે- અંગે પ્રનાથ પાનારી તો છે જ.

સ ૧૩૬૦ માં પાટણના જેના રાધેના રાજા હર્ણુનો અનાઉદીન
ખિવજના સેનાપતિ અન્નખાનના દાથે પરાજય થયો અને મુગ્ધિમ

સત્તાનો પ્રાગ્ બિન્દ દોઝ ગૂઝગાનમા ગાજી ન્હો પાગળ એ ગૂઝગાનમા
 ઇન્દ્રામી સત્તાનુ કેન્દ્ર બન્યુ વિદ્યા અને દલાને ન ત્યાગ્ય મગનો
 અમ્કયો જૈનોના ઉપાગ્યે એને બ્રાહ્મણુ વિદ્વાનોના નિનામ્કયાનો
 સિવાય અન્યન સાન્નોદ્યોત મબગાનો લગભગ બધ થયો વિધર્મો
 શાસકોના પ્રનય ૨ ઝનનને ૧૭જે પ્રનયનમા પડેના તા જળો કે
 એન્દ્ર પ્રમાની એન્દ્ર આવી પણ આક્રમજની પ્રા બિન્દ મોટ સન
 મ્કો બાં મિતિમ્થાપ- પ્રગ્મમાનસ પાગ મુગ દસામા આ મુ
 અને- ઇન્દ્ર સદુચિન અને કેન્દ્રેડ અગે બમ્ગોગર અવમ્થામા-
 પૂર્વવત્ જન શરૂ થયુ પ્રગ્મનને નાગેનો આક્રમજનો ધા જનવામા
 પાગળના મદાગ્નોએ સારો ભાગ બન્યો હતો અનાઉદીનના
 ગૂઝગાન-વિ ત્ય પગી અગિયાર વર્ષ સ ૧૩૭૨મા પાગળના સધવી
 સમરસિંહે અનાઉદીનની અનુમતિ લઈ મુસ્લિમો દ્વારા ખતિ થયના
 શત્રુજય ઉગના જૈન મદિરોનો-સમગગસ'ના શમ્દોમા દેહીએ તે
 'તિન્દુઓની ૧૪૪ નો-સમદ્વાર દગ થો હતો સમગસિં તથા તેના
 બાઇ સાલિગે પોતાની અસાધારૂ રાજકીય લાગવગ દારા ગૂઝગાનના
 મેં ડો દેવાનયોને મુસ્લિમોના રાથે થતા સનનાસમાથી ઉગાગી લીધા
 હતા અથરા તેમનો પુનરુદ્ધાર ગ થો હતો તથા મેં ડો પ્રગ્મનોને
 કેબાનામાથી મુખિ અપારી હતી

મસ્લિમ રાજ્યઅમનના નાગ બાં ગૂઝગાનના જનમા પાગળનુ
 પૂરવત્ સર્વોગીય મત્વનુ સ્થાન તેા ન ૧૪ ત્યુ ઇસવી સન ૧૫૬૨મી
 શનામ્દીના પ્રારભમા અઝમ શાહે અમદાવાદ વસાવતા રાજકીય કેન્દ્ર
 પણ પાટણથી ખમી અમદાવાદ ગયુ અને નાચીન પાગનગર પાગલુ
 એન્દ્ર રીતે પદ્માદ્ભૂમા સમાઇ ગયુ જે કે જૈનોનુ એ એન્દ્ર કેન્દ્રથકત
 હોઇને જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસમા પાગલુ એ અતિ મદરનુ સ્થાન
 મનાયુ છે જૈન આચાર્યોની એ મન્વજૂમિ જનેલુ દોષ પાગલુના
 સ્થાનિક ઇતિહાસને લગતી અને વિગ્રમીઈ હતી તેા બાપલુને જૈન
 પાત્રીઓ અને ઐતિહાસિક ગસાઓમાથી મગે કે અને જિન

મંદિરોથી સંકીર્ણ દોષ લેનો એને આઝ મુધી તીર્થગયાન ગણે છે. કદાચ એ વરતુને જ અનુક્રમીને સત્તરમા ગાનકમાં રચાયેલા 'હીર-સૌભાગ્ય' કાવ્યના કૌનો દેવવિભક્તગણિ કહે છે:—

ધોલમ્ભતીર્થ પુટમેદનં ચ યત્રોભવત્ર રપુત્તઃ પુરે ક્ષે ।

અહમ્મદાવાદપુરાનનાથાઃ કિં કુઝલે ગૂર્જરદેગલક્ષ્મ્યાઃ ॥

(અર્થાત્ અમદાવાદ જોનું મુખ છે એવી ગૂર્જરદેગની લક્ષ્મીનાં ખંભાન અને પાટણ એ જાણે કે ગમે જાણુ રકુરાપમાણ થનાં કુંડળો છે.)

'કાદંબરી'નો ગૂર્જગની પદ્માનુવાદ કરવાનું દુઃસાદસ સદ્ગણ રીતે ખેડનાર મુપ્રસિદ્ધ કવિ બાસણ તથા તેના પુત્રો ઉદ્ભવ અને વિશ્વનાથ મોળમા શનકમાં પાટણમાં થઈ મયા. અરાદમા શનકના પૂર્વાર્ધમાં અનેક ભક્તિરસપૂર્ણ આખ્યાનો ગ્યનાર વૈષ્ણવ કવિ વિશ્વનાથ જાની અને એ જ શનકના ઉત્તરાર્ધમાં 'કતુદાને આશ્રમગીરી' (આશ્રમ-ગીરના વિગતો) નામનો મુપ્રસિદ્ધ કારતી ઇતિહાસગ્રન્થ લખનાર તથા દુર્ગાદાસ રોકોડ અને ઔરંગઝેબ વચ્ચે મુયેદ કરાવનાર ઇસ્વગદાસ નાગર પાટણના હતા. જૈન કવિઓની વિપુલ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પાણુ આપુ જ હતી. પણ પૂર્વકાલીન ગૌરવનો લોપ થનાં સાહિત્યરચનામાં થે ઉત્સાદ અને આત્મજાનની માત્ર ઓછી જ જણાય છે.

શ્રી. મનશી, શ્રી. સુનીલાવ જાદ અથવા શ્રી. ધૂમકેતુની નવસ-કથાએ વાંચીને કોઈ આજે પાટણ જોના આવે તો જરૂર નિગમ થાય. પ્રાચીન પાટણનાં અવશેષોમાં આજે ગઝમદીના કોટનો થોડોક ભાગ, 'રાણીનો મહેલ' નામથી ઓળખાતો ટેકરા તથા ભીમદેવ પહેલાની ગણી ઉદયમતીએ બંધાવેલી 'રાણીવાવના દાડ' સિવાય ખીજું કંઈ ખાસ બાકી રહ્યું નથી. સદઅર્ચિગ સરોવરનો એક પણ પથ્થર તે જગાએ ખોદશમ થયું તે પૂર્વે દેખાનો નહોતો. મહેસાણા-

કાંઠારી રેલવે સરોવરની લગભગ મધ્યમાં સ્થિત છે. સરસ્વતી નદીના પટમાં આવેલ શેષ ફરીદની દરગાહ તથા નદીને સામે કાંઠે આવેલી બાવા હાઇલી દરગાહ કેઈ વૃત્તા, દિંદુ કે જૈન મંદિરનું સ્વરૂપાન્તર દોષ એમ જણાય છે. કનસડા દરવાજા બદાર આવેલી પીર મુખ્તમશાદની દરગાહ એ મૂળ હેમચન્દ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય હતો એમ કહેવાય છે. સુરિત્તમશાજનાં બીજાં મુંદર બાંધકામોમાં શેષ જોધની વિશાળ મસ્જિદ, સહેરના મધ્યમાં આવેલી ગુમડા મસ્જિદ અને અકબરના મુખા ખાન અમીર કોશએ બાંધેલું ખાનસરોવર એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અકબરના રાજ્યકાળમાં સં. ૧૬૫૨માં બાંધાયેલું વાડીપાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર, તેમાંના અદ્ભુત કોતરણીવાળા કાકડકામને લીધે, પાટણના પ્રત્યેક પ્રવાસીને દર્શન માટે આકર્ષે છે. વનરાજ ચાવડાએ બાંધાયેલું પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર અનેક શૃંગોદાર થતાં થતાં આજ મુખી ટટી રહ્યું છે, અને આજે વળી તેનો એક નવીન શૃંગોદાર થઈ રહ્યો છે. જો કે એ મંદિર વનરાજે હાલના સ્થાન ઉપર બાંધ્યું હશે કે જૂના પાટણમાંથી મૂર્તિ લાવીને હાલના સ્થળે તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હશે—એ એક પ્રશ્ન છે.

પરંતુ પાટણના મદારાજઓ અને ધનિકોએ બાંધેલાં અનેક મદાસથો અને મંદિરોનો આજે ક્યાંયે પત્તો નથી. વનરાજનાં કંટેશ્વરી-પ્રાસાદ, અબુદિલેશ્વરનિકેતન અને ધવલગૃહ, ચોગરાજનું ચોગીશ્વરીનું મંદિર, જૂવડનો જૂવડેશ્વરપ્રાસાદ, મૂળરાજનાં મૂળરાજવસદિકા અને ત્રિમર્તિપ્રાસાદ, ચામુંડનાં અંબનાથનાં અને ચાચિજેશ્વરનાં મંદિર, દુર્લભરાજનાં રાજમદનચંકર, દુર્લભસરોવર અને વીરપ્રાસાદ, બીમદેવનો ત્રિપુરુપપ્રાસાદ, બીમેશ્વરનું અને બીરુઆશીનું મંદિર, કણદેવનો કણમેરુપ્રાસાદ, સિદ્ધરાજનો કીર્તિસ્તંભ અને સદઅલિંગના તીરે બાંધેલા અનેક સત્રાગારો અને વિદ્યામહેા, હેમચન્દ્રના શિષ્ય રામચન્દ્રે પોતાના 'કુમારવિદારશતક'માં અમર બનાવેલા કુમારપાલનો કુમાર-

વિદાર અને ગીતનું અનેક મંદિરોનો કે વિરજયા અને વરુપાસ-
તેજાસ દેના કોટપાળીશોના મંદિરોનો ક્યાંય પત્તો પણ નથી.
સિદ્ધરાજના પ્રીતિસ્તંભ ઉપરની 'સદ્વ્યક્તિગત્સરોવરપ્રગટિત' નો
માત્ર એક નાનો કુકડો પાટળમાં વીગળકૂવાના મદારેવના મંદિરની
બીનમાં અંબાગેયો મળ્યો છે. વરુપાસના પૂર્વેનેનું નામ કોનરેસા જે
આરસના ધાંબાઓ પાટળમાં દાલિલા માનાતા મંદિરના આંધકામમાં
છે તથા વરુપાસનાં સત્કૃત્યોની પ્રદર્શિતરૂપે ઉદયપ્રબમુગ્ધિએ લખેલ
'મુકૂતપ્રીતિકંઠોલિની' દાન્યમાંનો એક મ્ત્રોત્ કોનરેસી કુંબી ડો. પંચા
અબ્યાસમૃદના સંમદાપયમાં છે; ને ધાંબલા અને કુંબી તેમનાં મ્દેરાનાં
મકાનોનાં જ અરશેષો દોવાં જોઈએ. આણુ ઉપર અદ્ભુત દલામય
મંદિરો આંધનાર વિમળ કે વરુપાસનાં પોનાનાં મદાયયો કંઈ
સાધાગ્ન્ય કોટિનાં નદી જ દોષ.

પણ સીએ મુઘી પાટળનો પથ્થરની ખાણ તરીકે ઉપયોગ થયો
હોય ત્યાં આજી સુ ગ્દો 'મિરાત અહેમદી'નો કનાં લખે છે કે
અમદાવાદ તથા ગીતનું રથગોએ બંધા જ પથ્થર પાટળમાંથી લાવવામાં
આવ્યો હતો. તથા પાટળનો કોટ, દામકામાનાનું વિમાળ મંદિર
અને વિક્રમતા ઓગળીસમા સેકાની બારોટની વાર વળતા પાટળના
પથ્થરોથી બંધાયેલ છે. કોટમાં પણ કોનરેસીવાળી શિયાઓ અને
ક્યામય મુર્તિઓ અવગણીસવળી ચાલી લીધેલી છે એ એક ગ્જાનિકારક
દ્રવ્ય છે. પાટળમાં ગદારનો પથ્થર માત્ર ચાલીમેક વર્ષથી જ આવવો
શક થયો. એટલે એનાં મકાનોમાં પણ મોટે ભાગે વૃનો પથ્થર
વપરાયો છે. આ પુરાતન અવશેષોના પથ્થર દાઢી જવા માટે દર
વર્ષે ઇજરો આપવામાં આવતા, અને ઇજગપદ્ધતિ બંધ થયા પછી
પણ પથ્થરો દાઢી જવાનું તો ચાલુ જ રહ્યું હતું. 'મિરાત અહેમદી'ના
કનાંએ પાટળની આગુઆગુ માઈક્ષા મુઘી પથ્થરોના દગલા
જોયેલા, એમાંનું પણ આજે કંઈ નથી. માત્ર સવાયો વર્ષ ઉપર
કનાંલ ટોડે બધા તોરણ અને નક્ષીકામવાળા દરવાજા જોયા હતા

તે હાસ નથી, એટલું જ નહીં પણ આ અવશેષો ક્યે સ્થળે હતાં તેની ચે કાઠને. માહિતી નથી! ગણીની વાવમાં ફેવાને સામે છેડે પથ્થરના સ્તંભો હોવાનું જાહેર લખ્યું છે, તે પણ હાસ નથી. પાટણ એક રેતાળ પ્રદેશમાં આવેલું છે અને તેની આસપાસ ક્યાં ચ પથ્થરની ખાણ નથી, છતાં જે કાળે ગાડાં સિવાય ભારવદનનાં બીજાં કાંઈ સાધન નહોતાં ત્યારે પથ્થરનો આ લગભગ અખૂટ જથ્થો અહીં ખેંચી લાવવા માટે જે ધર્મશ્રદ્ધાએ ગ્રેરણા આપી હશે અને એની પાછળ જે પ્રયત્ન પ્રયાત્ન ચાલુ રહ્યો હશે તેની તો કલ્પના જ કરવાની રહે છે.

પાટણના ગત ગૌરવનો એક માત્ર અભગ્ન અવશેષ તે એના હસ્તલિખિત મન્થબંડારો છે. આ મન્થબંડારોની પરંપરા તો હેડ વસમીપુર અને શ્રીમાયથી આવી આવે છે. માળવાની સારસ્વત-સમૃદ્ધિ ઉપરથી ગ્રેરણા લઈ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાત્રે રાજકીય મન્થબંડારો રચાયા હતા અને વસ્તુપાત્રે પણ કરોડો ગણિયાને ખર્ચે મન્થાલયો રચાયા હોવાની હકીકત મળે છે. વસ્તુપાત્રના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી ઉદ્યમપ્રભમુરિક્ત 'ધર્મબુદ્ધ્ય' કાવ્યની એકમાત્ર તાડપત્રની પ્રત (જે હાથ ખંભાતમાં છે) સિવાય એ બંડારોમાંનું કાંઈ પુસ્તક હાથમાં મળતું નથી, છતાં વિક્રમની બારમી ગતાબ્દથી માંડી આગળીસમી સતાબ્દી સુધી લખાયેલાં અનેક વિષયોનાં અને સરેકૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગૂઝરાતી ધ્વનિદિ બાપાઓનાં હાથે પુસ્તકો પાટણમાં છે. સેકેટો વર્ષોની વિદ્વત્પરંપરાની સંચિત કમાણી એમાં ભરી છે.*

પણ આવા મન્થબંડારો પાટણમાં છે એની ખબર પણ પાટણના નાગરિકો પૈકી ઘણા ઓળાને છે. તર્ક, લક્ષણ અને સાહિત્યકૃષી

* આ સંબંધી વિશેષ માટે જુઓ આ સંપ્રદમાનો 'પાટણના બંડારો' એ લેખ.

‘વિદ્યાત્રયી’ના પારગામી શ્રીપાત્ર અને વિજયપાત્ર, વાગ્મટ અને વસ્તુ-
પાત્ર, યશઃપાત્ર અને અરિસિંહ, સોમેશ્વર અને ગણપતિ વ્યાસની
પરંપરા પાટણમાંથી લુપ્ત થઈ ગઈ છે. ગૂર્જરેશ્વરના અશ્વોને સિંધુનાં
પાણી પાનાર દંડનાયક વિમલ કે પાટણના કંપાયમાન સિંહાસનને
દડ કરી ગૂર્જરાનના સંસ્કૃતિદીપકને કરી એક વાર સ્થિરરત્ન્યોત બનાવનાર
વસ્તુપાત્રના વંશજો ક્યાંય શોધ્યા જડતા નથી. પાટણના અને ગૂર્જરાતના
વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં અદના દિસ્મો આપનાર મહામાતૃયો, મંત્રીઓ,
મેનાપતિઓ અને સાંધિવિગ્રહકો-મુંગલ અને શાન્તુ, આશુક અને
સાગર, ઉદયન અને મોમ, આંગડ અને કપદી, ચંડશર્મા અને દામોદર,
દાદાક અને મહાદેવ, ગાંગિલ અને યશોધવલ તથા બીજા કેટલાયે
દેવળ કીર્તિશેષ બન્યા છે. પાટણના જૈનો, બ્રાહ્મણો અને નાગરાને
આ નામે પૈકી કોઈ યાદ પણ છે કે કેમ તે કાણ જાણે! આજે પણ
પાટણ ગૂર્જરાતનાં ધનિક સર્કેરો પૈકી એક છે, પરંતુ એ ધનને કારણે
પણ તેનો માનભંગ થાય છે, કાણ કે એના ધનિકો ખંવા જ પરદેશ
મેવે છે અને માત્ર વારનહેવારે વનતમાં આવીને પોતાના ધનનું પ્રદર્શન
કરી જાય છે. એક વાર ‘નરસમુદ્ર’ તરીકે વિખ્યાત થયેલા નગરનાં
સેંકડો મકાનોનાં બાગ્યાં સદાકાળ બંધ જોવાં એ પણ એક ઉદ્વેગ-
જનક દૃશ્ય છે.

હતાં એ પણ એક સત્ય છે કે જૂતકાળમાં શૌર્ય સાથે
અર્ધિસાના, ઐશ્વર્ય સાથે સંયમના, વૈભવ સાથે વિદ્યાવ્યાસંગના અને
વાણિજ્ય સાથે સરસ્વતીમેવાના આદર્શો ચગિનાર્ય કરીને પાટણે
કૃતકૃત્યતા સાધી છે. પોતાના ગૌરવકાળમાં ગૂર્જરાતનું ગુરુપદ લઈને
પાટણે એનું અસ્તિત્વ સાર્થક કર્યું છે. ઇતિહાસના રંગમંચ ઉપર
પોતાની કર્તવ્યભૂમિકા પૂરી કરીને પાટણે વાનપ્રસ્થ લીધું છે. આ
જગતમાં કર્યું જ સ્થિર-સ્થાયર નથી. અસ્તોદયનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યાં

તથા ધનાદ્યોની દાનધરના અને નિઘાપ્રિયતાનો લાભ ત્યાના જ્ઞાન બળને મળ્યો. તેના પશ્ચિમમાં, પુનઃગતી સખ્યા, પ્રાચીનતા તેમજ નદતાની બામનમાં પામ્યુંના બહારો દિવના સર્વ જ્ઞાનબહારોના ડાંચુ મ્યાન લઈ શકે. આ પિત્તમન એ બામનમાં વળે છે કે, 'પામ્યું જેવું નિંદબનમાં એ- પામ્યું બીજું હાથેર મે જેવું નથી તમજ તેના જેવા આખા જગતમાં માત્ર જૂન- શહેર છે કે જે આપની બધી બન્ય પ્રાચીનતાસાગી રસસિખિત પ્રતોના સમ્રાટની માગિયું અભિમાન ધરાવી શકે આ પ્રતો તો પુરોષની કોઈ પણ નિઘાપીના પુનઃમપયો મગરૂરી લના વાર- અને અપ્રમાદ આવે એવી રીતે સાચવી ગમેતો અનનો થઈ શકે તમ છે.' વિક્રમના બાનમાં મે ૧૫ માં વીસમાં મેમના આગળ ૧૫ મુખીના ૧૪૦૦૦ નરના રધારે સમ્રાટ, પ્રાકૃત, અપ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી રત્નનિખિત મધો તેમાં છે, એ જગતમાં પછી આ ઉદ્ધારોનાં અનિશ્ચયોમિત જેવું નથી લાગતું.

ગૂજરાતમાં જ્ઞાનબહારોની મ્યાનના પહેલ પ્રથમ ક્યારે થઈ હશે એ તોમુસ હી જગત એવું નથી વિક્રમ સન ૫૧૦માં વલ્લભીપુરમાં દેવધિગણિ દામાત્રમજના પ્રમુખ પ નીચે જૈન શ્રુત તેમાં ૩ થયું તને જ્ઞાનબહારોમાં મુલામાં આપુ રશે અને વલ્લભીપુરના ગૂજરાતમાં બોદી, જૈનો તેમજ બ્રાહ્મણોની સાલિયપ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં આપની રતી એટલે કોઈ પ્રાચીન પુનઃનયોનું અસ્તિત્વ તો ત્યાં હોવું જ જોઈએ પણ સિદ્ધગર અને માર્ગપાળના દાળ પહેલના ગૂજરાતના જ્ઞાનબહારો સળધમાં કોઈ નિશ્ચયપાત માહિતી મળી આપતી નથી.

ગૂજરાત અંગે મામના રચેની રાજકીય અધીમાંથી સાગિર રપર્ટ જન્મી સિદ્ધરાજની સિનવીથી હેમચંદ્રે ગૂજરાતનું પ્રધાન વ્યાપરણ મધુ અને ગૂજરાતની સાલિયપ્રવૃત્તિનો અસક્ષમાત્ર શરૂ

થયો. વિજેતા સિદ્ધરાજે માળવાનાં સગરવનીબનનો જ્ઞેયાં, સાથે
 યૂગરાતનું જ્ઞાનદાગિદ્ધ પણ જ્ઞેયું. ત્રણમો લલિયાઓ પાસે સતત
 ત્રણ વર્ષ સુધી લેખનકાર્ય કરાવીને તેણે રાજકીય પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં
 અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની સંદેહો પ્રતો લખાતી પરદેશનાં પુસ્તકા-
 લયોમાં બેટ મોકલી. સિદ્ધગજ પંડી કુમારપાને પણ એકવીસ
 જ્ઞાનબંડારો સ્થાપ્યા હતા અને રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમ
 ગ્રંથો લખાવ્યા હતા. ધોળકાના રાજા વીરધવવના મુપ્રસિદ્ધ જૈન
 મંત્રી વસ્તુપાને કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે ત્રણ જ્ઞાનબંડારો સ્થાપ્યાની
 દફતરના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી ગઈ છે. પરંતુ અદ્યેસની વાત છે
 કે આ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોમાંની એક જ પોથી આજ સુધીમાં
 મળી છે. *

આના મોટો પ્રયત્નો બાદ કરીએ તોપણ અનેક ધનિકો તેમજ
 મામાન્ય માણસોએ આંનગિદ્ધ ઉપાસથી કે કોઈ પરવોદવામી સ્વજનના
 શ્રેય અર્થે, તતના ઉદ્ધાપન નિમિત્તે કે કેવળ સાહિત્યસ્થિતિ, સંદેહોથી
 માંડી માત્ર એક-એ સંખ્યામાં ગ્રંથો લખાવ્યાના અને અધ્યયન માટે
 દાન આપ્યાના ઉદ્દેશો મળે છે. જ્ઞાનબંડારોની સાહિત્યસમૃદ્ધિ
 વધારવામાં આવી અવ્યસંપન્ન વ્યક્તિઓનો પણ કંઈ જોવાનેવો સ્તિમે
 નહિ હોય.

પાટણના અંથબંડારો પણ આવી ધર્મપ્રેમી વ્યક્તિઓના દાનને
 પરિણામે વિકાસ પામ્યા હશે, એમ માનવું યોગ્ય છે. વસ્તુ બંડારો
 જે રાજદૈવકર્માથી પસાર થયા છે તે ધ્યાનમાં લેતાં એ સ્થાપનારાઓ

* આ પોથી તે હૃદયપ્રમુદ્ધરિદ્ધન ‘ધર્માબ્યુદય’ કાવ્યની તાડપત્ર ઉપર
 લખાએલી પ્રત. અને અંતે કીર્તિપાલેન અલેક્ષિ એવો હૃદયેષ છે. ‘વસ્તુ-
 પાલે લખી’ અથવા ‘વસ્તુપાલે લખાવી’ એવા તેના બે અર્થ થઈ શકે. ગમે
 તેમ, પણ તેને વસ્તુપાવના જ્ઞાનબંડારોની માનવ્રામા વાધો નથી ૫ મુનિશ્રી
 પુણ્યવિજયજી દ્વારા જે કાવ્યનું સંપાદન કરી રહ્યા છે.

દરે છે ચ તી પત્રી પ તી, ઓ પ તી પત્રી ચ તી એ પ્રકૃતિનો
સનાતન નિરમ છે ઇતિહાસના આબરવી માડી અને નદાગરો
અને મદાસાધના સો ઊગીને આથમી ગયા છે પાગળ પછ એ સનાતન
નિયમને આતીન મનુ દોષ તા એમા સો શા માટે? હતા પણ
પાગળના ખંડેરોમા પગિશ્રમણુ મના મહા જુમિત્રેમ અને દેશત્રેમને
કા લે નરસિંદરાવની જેમ સજ્જ બાવે બોનાઈ જવાય છે કે—

‘ પાગળુ’ પુત્રી પુરાણુ’ દાન પુજ દાન જ દાસા’

પાટણના ગ્રંથભંડારો

ગૂજરાતના એક જાણીતા વિદ્વાને યોગેશ્વર વર્મા પર મધ્યુ' હતું કે, 'ગૂજરાતની લક્ષ્મીની ઉપાસના તો આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે; પણ ગૂજરાતીઓના પૂર્વજોએ દરેકી લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી જાનેની ઉપાસના જેવી હોય તો જાઓ પાટણ; જુઓ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારો.'

ત્યારે આ વાક્ય સંખ્યા ત્યારે એ પ્રત્યે જાણુકારો સિવાય ખીનજોનું નહિ જેવું જ ધ્યાન ખેંચાયુ દરો, પરંતુ એ વરસ પર પાટણ મુકામે શ્રી દનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદ નીચે 'દૈમસારસ્વત સત્ર' ઉગ્તવાયુ ત્યાગ્યાઃ ત્યાંના જ્ઞાનભંડારોમા રહેલા સાહિત્યધન પ્રત્યે ગૂજરાતની સામાન્ય સાહિત્યરસિક જનતાનું પણ ધ્યાન ગયું છે. છતાં, એ જ્ઞાનભંડારોનો ઇનિદાસ જો છે, તેમનું મહત્ત્વ શું છે અને તેમાં કયા પ્રકારના ગ્રંથો ગહેલા છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ધગી ઓછાને હજો એવો દષ્ટિ ખ્યાલ આ લેખ દ્વારા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જ્ઞાનભંડારો એટલે પ્રાચીન પુસ્તકાલયોઃ તાડપત્ર, હાપડ અને કાગળ ઉપર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહો. જાહેર માલિકીનાં આવાં પુસ્તકાલયો રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ અંશે હતી. ગૂજરાતમાં જે જે ગામેમાં જૈનોની વસતિ સારા પ્રમાણમાં છે, ત્યાં ઓછામાં ઓછો આવો એક જ્ઞાન-ભંડાર તો હોવાનો જ. પરંતુ પાટણના ભંડારોનું સ્થાન આ સર્વમાં વિશિષ્ટ છે. પાટણ એ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનું જેમ રાજકીય તેમ વિદ્યાવિષયક પણ પાટનગર હતું, અને અનેક રાજાઓ, મંત્રીઓ

હતા એ તેનું નક્ષત્ર હનાગએનો આપણે વધારે આભાર માનવો
જોઈએ અદ્વાયી કે અધ્વઅદ્વાયી હો, પુનઃકોને જ્ઞાનદેવતા માની તેમનું
એ લોકોએ વ્યવસ્થિત મગોપન નહીં, મગહીન અધાધૂધીના ઢાળમાં
પણ ખીજ બધી માનમિત્તને પડતી મૃગી બહારોમાના અધોને
જોસનમેગ કે ખભાન જોના મુગહિત મ્યાનોએ ખમેનામા રેનાયા
અને શાન્તિના ઢાળમાં પણ, જો કે યત્નવત્ હતા ચોક્કસ જાણ ગમીને
નિદાન ચોરોના ભૂતે થતી છૂટ ઘણું અગ અટનારી એ માટે આજની
અજ્ઞ તેમની ખરેખર સહી નહેમે

અને આ બહારોમા માન જોન અથો જ રહેતા એમ નહોતું
જોનોનું પ્રાગભિ સાહિત્ય તો બધું પ્રાકૃતમાં હતું જોનોનું સરકૃત
સાહિત્યની ખીનનણી તો મુનાગને મોડી થઈ ગણાય જે હો
જોનોએ સમ્પૂર્ણમાં લખવાનો આગમ જો તે નજો ભાન્તીય વિદ્યાની
અને શાખાઓમાં જાણણો તેમજ મોહોએ ખૂબ પ્રગતિ સાધી લીધી
હતી જોનોને પણ તેમની સાથે સાહિત્યવિનય અર્ધમાં કીતવાનું
હતું તથા તેમના દર્શનોનું ખડન નહીં જોન દર્શનનું મડન હવાનું
હતું અને એ માટે અનેદેવીન નિદતા તેમણે સપાડન કરવાની હતી
એવે જોન બહારોના જોન અથો ઉપગન ખીજ ધમેના પણ પ્રત્યેક
નિરનતા અથો નાખરામાં આનના પગિણામે આજે જોન બહારો-
માથી જોનેતરોના પણ નિગન અને શમ્વની અથો પ્રાપ્ત થાય છે
એમાં એ પાગણુ તો જોનોની સમ્પૂર્ણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સૌથી મોટું
કેન્દ્રધાન હતું, એવે તથા એના અથો નિરોડ પ્રમાણમાં મગે તેમાં
નહીં નનાઇ જોનું નથી

પણ એ બહારોમા જો જોન સાહિત્ય છે તેની જિંમત એથી કોઈ
રીતે એાજી આનનાની નથી ગૂંજાનને મધનાવીન ઇતિહાસ
લિંદુઆનના ખીજ પ્રાતોને મુનાગને વધુ વ્યવસ્થિત, સિનસિનાગધ
અને મુસકનિત અરપમા મગે છે, તે એ સાહિત્યની એ શાખા-

ઐતિહાસિક પ્રગંધોને આભારી છે. એ પ્રગંધો કેવળ રાજપ્રીય ઇતિહાસ માટે જ નહિ, પરંતુ અમાજ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે પણ ઘણા ઉપયોગી છે. એ સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે અહીં તેની નામાવલિ પણ આપવાનો અવકાશ નથી. જિજ્ઞાસુએ ‘ગૂજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી’ એ નામનું મુનિશ્રી જિન-વિજયદત્તનું વ્યાખ્યાન અથવા થી મોદનસાગ દેસાઈ દ્વારા ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ એ પુસ્તકનાં મધ્યકાલીન સાહિત્યને લગતાં પ્રકરણો લેવાં.

વળી જૈન ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરાંત જૈનોએ લખેલું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય, જેલું કે ચરિત્ર, કથા, કાવ્ય, અક્ષરદાર, નાટક, કાવ્ય, બ્રાહ્મણ, તર્ક, શિષ્ય, વૈષ્ણવ, જ્યોતિષ એ સર્વમાં પણ પાટણના બંડારોની સમૃદ્ધિ સૌથી વધારે છે.

અને એ બંડારોમાંથી અપભ્રંશ સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં ન મળ્યું હોત તો આ ખગર પણ કેને પડત કે આગની ગૂજરાતી, મરાઠી, રાજસ્થાની, હિંદી અને બંગાળી બાવાઓ એ અપભ્રંશની પુત્રીઓ છે? સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મહાકાવ્યો વિશેષ હતાં, પરંતુ બંડારોમાં પડેલું ચૈત્રમાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીનું વિપુલ મહાસાહિત્ય જે એક જ કચેરામાં આવે તો બૃહત્ કાવ્યદોહન જેટલા પચીસ મથો તો સહેજે બહાર પાડી શકાય. એ સિવાય પણ અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીનું જે વિશાળ સાહિત્ય એ બંડારોમાં પડ્યું છે તે ગૂજરાતના સેંકડો વિદ્વાનોને સદીઓ સુધી સંગ્રહન માટેનો ખોરાક પૂરો પાડી શકે તેમ છે.

રાજપૂત ચિત્રકલાના જૂનામાં જૂના નમૂના કરતાં ચે દોહસો જેસા વર્ષ જેટલા પ્રાચીન ગૂજરાતી ચિત્રકલાના નમૂનાઓ પાટણની તાડપત્રની પ્રતોમાંથી મળી આવે છે, એ ગૂજરાત માટે ગૌરવ લેના

જેવું છે હેમચંદ્ર અને કુમારપાનનું બાળપણ ચિત્ર સ. ૧૨૬૪ની એક પ્રતમાંથી મળે છે

આગાધારની સમૃદ્ધિ મોઝૂદ છે માટે જ પાટણના જ્ઞાનમહારો પ્રત્યે વગ્ના જૂના મગધી મગધોના ધ્યાન દોરાયું છે, જે કે બાગીચ નિધાના પ્રેરે દેવની જેમ અર્ધી પણ આપણને હમ્ સમજાવે વગ્ના એટલી જ છે કે એ રિસમ અગમ્યમર્મ જનાગ પહેલીઓ જ હતા

પાટણના બહારોનું મોથી પળેતુ મદર પિછાગુનાં 'અંતા સ ઓ. ગામધ્યાન'ના ચુપસિદ્ધ લેખક મંત્ર હેમ ટોડ ૧૮૩૨માં તમે પાટણ આ પા હતા અને પોતાના ચુરુ પતિ જ્ઞાનમહારની સદાયથી બહારોનો કેવો બાગ લેઈ શકતા હતા તેઓ લખે છે 'અણુ સિનવા-મા મે જ વરણો સૌથી મદરવની છે એ- વનગમની મૂર્તિ, અંતે બીજી જૈન પુનમસ્યો'

આ પછી ૧૮૭૦ના 'ગસમાગા'ના લેખક અરેન્ડાન્ડા ગિન્ચોન્કાએ અને ૧૮૭૫માં ડૉ. જોર્જ જી. રે પાટણની મુનામન લીધી હતી અને તેજો મુશ્કેલીએ થોડી સામગ્રી લેઈ શકતા હતા ડૉ. જી. રેને કેટલીક પ્રતોની નકલ કરી લીધી હતી તથા તેમના શાસ્ત્રીએ મદરવના પ્રથોની એક મુચિ તૈયાર કરી હતી આ ઉપરાંત તેમણે સુબલ સન્નાર સમક્ષ નિવેદન કરતા સન્નારે ૪ ૧૮૮૩માં શ્રી ગમકૃષ્ણ ગોપાન બાડાન્દ અને શ્રી આગાજી વિષ્ણુ મથવટેને પાટણ મોઝૂ-યા તેઓ માત્ર આ જ બહારો લેઈ લેખ્યા હતા, કેમકે બીજા બહારોના વ્યવસ્થાપકો કેમકે પણ પુસ્તકો મનાવવાને ગણ ન હતા

આ બધી તપાસ ઉપરટપકેની અને જે તે વિધાને માત્ર પોત પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જ હતી એટલે વધારે સૂક્ષ્મ અને વ્યવસ્થિત

તપાસ કરવા માટે ૧૮૯૨માં વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રે. મણિલાલ નમુભાઈ દિવેદીની નિમણુક કરવામાં આવી. રાજ્યની લાગવગથી શ્રી દિવેદીને પુસ્તકો જોવાની છૂટ પણ વધારે મળી. તેમણે મહિનાઓ સુધી ભંડારોનાં ભોંયરાં જેવાં મકાનોમાં ખેસી નવથી દસ હજાર પ્રતો તપાસી અને નકલો કરાવવા લાયક ૩૭૪ કૃતિઓની એક યાદી તૈયાર કરી અને એ પૈકીનાં દ્વાચાત્રય, યોગબિન્દુ, અનેકાન્તપ્રવેશ, વિક્રમાર્કપ્રબન્ધ, સિંદાસનદ્વાર્ત્રિશિકા, કુમારપાત્રપ્રબન્ધ ઇત્યાદિનાં ભાષાન્તરો પણ તેમણે સદ્ગત મદારાગ્ન સયાશ્રાવ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી કર્યાં.

આ પછી તુરત જ ઇ. સ. ૧૮૯૩માં મુખ્ય સરકાર તરફથી ડો. પિટર્સન તપાસ માટે આવ્યા. આ વખતે તેમને હીક સગવડો મળતાં ૨૦૦ કરતાં પણ વધુ હાથપ્રતોની નકલો તે કરાવી શક્યા હતા.

પરંતુ પાટણના ભંડારોની હાલબાલ પ્રત્યેક પ્રતનું તલસ્પર્શી અવલોકન અને નોંધણી તો વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત લાયબ્રેરીઅન શ્રી ચીમનલાલ દલાયે પ્રવર્તકથી દાનિવિજયજીના શિષ્યમંડળની સહાયથી ઠેક ઇ. સ. ૧૯૧૫માં કર્યા હતાં. ખરું ધન તો ત્યારે જ ખોદી કાઢવામાં આવ્યું, અને તે એટલું તો મહત્ત્વનું જણાયું કે તેના પ્રકાશન માટે ગાયકવાડ સરકારે ‘પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી અને ‘ગાયકવાડ પૌર્વાત્પ અંધમાળા’નો આરંભ કર્યો. પાટણના ભંડારોમાંનાં પુસ્તકોની વર્ણનાત્મક સૂચિનો પહેલો ભાગ (તાલપત્રની પ્રતોની મુદ્રિ) બહાર પડી ગયો છે, અને બીજો થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

આમ છતાં હજી ઘણી આજીવણી કરવાની છે. ‘કેટલાંક નૂટ પાના, ‘કેટલાંક ન્યાયનાં પાનાં’ એવાં એવાં નામ નીચેની પ્રતોમાંથી ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ જેવાં વિરલ રત્નો પણ મળી આવે છે. થોડાંક વર્ષો

૫૭ મુનિત્રી પુણ્યવિજયજીએ ખવાઇ ગએલા તાડપત્રોના એકે હગસાની બારીક તપાસ કરીને માળવાના ગગન મુજની ઢાંકીદિતો એક અગત્યનો સંવન શોધી કાઢ્યો હતો.

મુનિત્રી જસનિજયજી તથા ચતિ હિંમતવિજયજીના ખાનગી સમ્રોથોનો સમાવેશ કરતાં પાટણના બંડારોની કુલ સંખ્યા અત્યારે ૧૪ની થાય છે. હંદેરાડામાં પુનમિયા ગરબનો એક મોટો બંડાર હતો, તેમાં ૪૦૦ દામડાઓ હતા એમ જાણાય છે. મણિયાપ નબુભાઈને એમાનો કેટલોટ ભાગ બનાવનામાં આવેલો, પરંતુ ત્યાંબાદ કેટલાક ચર્ચે પુનમિયા ગરબના શ્રીપૂજ્ય અને પાટણના સંઘ વચ્ચે કેટલાંક વાણજીસર મુકદ્દમે થએલો, અને તેમાં બંડાર સંબંધી પણ તરતાર હતી. આથી તે બંડારને ખમેડીને ક્યાંક લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તે હાલ ક્યાં છે તેની કંઈ માહિતી નથી.

એમ તો ગઈ સદી દરમિયાન પાટણના બંડારોમાંથી ધણી જે વસ્તુઓ શ્રમ થઈ ગઈ છે પુનમિયા ગરબવાળા ચતિ ગરબપંદતું અનવાન થયું. ત્યારબાદ પ્રસ્તુત બંડારમાંનાં કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકો અંગ્રેજ અમલદારોના એમ્પ્લોના હાથમાં ગયાં હતા, એમ કહેવાય છે. મૂળ પાટણના બંડારો ચતિઓના તાજામાં હતા, તેમણે પૈમાના લોભે ઘણાંક પુસ્તકો વેચી દીધા. ઇ. સ. ૧૮૮૭-૮૧માં ડો. કિંહાને મકોકમચંદ મોદીના બંડારમાંથી તાડપત્રની ૭૬ હાથ પ્રતો મુગઈ સગર માટે ખરીદ કરી હતી. જૂનકાળમાં બંડારના કોઈ વ્યવસ્થાપકોએ પણ લોભવૃત્તિને કાગળે પુસ્તકો વેચ્યાં હશે, અને કોઈ લોકો વ્યવસ્થાપકોના અજ્ઞાનનો તથા બંડારોની અગવચ્ચિત્ત રિયતિ અને હાથપ્રતોના વર્ગીકરણની પદ્ધતિના અભાવનો લાભ લઈ પ્રતો ચોરી પણ ગયા હશે.

આ ગિયતિમાંથી ભંડારોનો ઉદ્ધાર કરવાનો યગ પ્રવર્તકથી શાન્તિવિજયછ, તેમના પદ્મગિય સદ્ગત મુનિથી ચતુરવિજયછ તથા પ્રશિષ્ય મુનિથી પુષ્પવિજયછને જ ઘટે છે. તેમણે દરેક ભંડારના પ્રંથોની સચિત્તર સૂચિઓ તૈયાર કરાવી, અન્યવસ્થિત પડી રહેલી પ્રતોનું વર્ગીકરણ કર્યું, તાડપત્રની નયા બીજી મદત્તવની પ્રતોને લાકડાની પાટીઓ વચ્ચે રાખી મજાજૂત બંધનમાં બાંધવાની વ્યવસ્થા કરી, પ્રતો ઉપર ટકાઉ કાગળનાં પૂઠાં ચડાવી તેના ઉપર પ્રતનાં નામ, નંબર તથા પૃષ્ઠસંખ્યા લખવાની પદ્ધતિ નાખી કરી. આથી ભંડારોનો ઉપયોગ કરવામાં સગળતા વધી અને પ્રતો અવસ્થિત થવાથી તેમજ ભંડારોની વ્યવસ્થા શ્રાવકોના હાથમાં આવવાથી ધાતમેક્કનો ભય પામી ઓછો થયો.

પાટણમાંથી ઘણું ગયું છે, છતાં હજી પુષ્કળ ત્યા બાકી રહ્યું છે. ગયું તેનો શોધ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી; હવે તો એ ભંડારોની બાવી મક્કામતી અને સદુપયોગના જ વિચાર કરવાના છે. એક્ષેપ્તાન્દ્રિયા અને પર્માપોલિસનાં જગપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલયો જ્યારે આજે નામશેષ થયાં છે, ત્યારે પાટણના ભંડારો આહ્યાહ સડીઓ થયાં કાળના પ્રચંડ પ્રવાહોની વચ્ચે ઊભા રહીને, ગમે તેન તો યે, પોતાનું ગૌરવ જાળવી રહ્યા છે એ પામી દંઈ ઓછું આશ્વાસન છે ?

પાટણમાં દૈમ સારંગનસત્રની ગેજવણી થઈ તે વખતે પાટણના સર્વ ભંડારોને કેન્દ્રસ્થ કરવાના ધરાદાથી એક ‘દેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર’ પણ ખુલ્લુ મુકાયું છે; અને હમણાં પાટણના લગભગ ચૌદ ભંડારો પૈકી કેટલાકના પુસ્તકસંગ્રહો ત્યાં મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ થઈ ગયો છે. આપણે ઇચ્છીએ કે પાટણનો સમગ્ર ગ્રંથસંગ્રહ ત્યાં કેન્દ્રસ્થ થાય; કેમકે જ્યારે એમ થશે ત્યારે સર્વસાધારણ સંગ્રામકને પણ પાટણના ભંડારોનાં

પુસ્તકો તપાસનાની પૂરતી સરળતા મળશે, પુસ્તકોનું સંગ્રાહન અને સંરક્ષણ વધારે સારી રીતે થશે તથા જૂનકાલીન ગૂઝરાતમાં પાઠશુ જેવું નિઘાકેન્દ્ર હતું તેવું આધુનિક ગૂઝરાતમાં સંગ્રાહનકેન્દ્ર થશે.

અને પાઠશુના પ્રત્યેક યાત્રાળુને એટલી વિનંતિ કરવાની કે જેના 'અક્ષરે અક્ષરે દીવા બજે' છે એવા એ પુરાતન ગ્રંથોનું એકવાર દર્શન કરવાનું તે ન જૂલે.

* આપણી સૌન્દર્યશાળી પ્રાચીન લેખનકલા જુદી જ ચર્ચા માગી લેતી વિષય છે આ લેખમાં તેને અવકાશ નથી. જિજ્ઞાસુએ મુનિશ્રી પુણ્ય-વિજયજી કૃત 'ભારતીય જૈન ગ્રંથોનું સમૃદ્ધિ અને લેખનકલા' એ લઘુ-પ્રતિષ્ઠ નિબંધ જોવો.

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ

‘દલિકાશસરંસ’ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યનો યુગ એ ગૂઝરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે. દરકોઈ દષ્ટિએ એ કાળમાં ગૂઝરાતની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના એ શાસનસમયમાં ગૂઝરાતના સામ્રાજ્યનો અબૂતપૂર્વ વિસ્તાર થયો; વિદ્યાદેશ, વાણિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગૂઝરાતનો અને ગૂઝરાતીઓનો વિકાસ થયો. તે કાળના રચાપત્રનાં ઘણાં ઓછાં અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે. પરંતુ જે જોવા મળે છે તે ઉપરથી તથા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંનાં વર્ણનો ઉપરથી એ પ્રાસાદો, મહાકથો અને દેવમંદિરોની જાંખી આપણા મનઃચક્ષુને થઈ શકે છે. ગૂઝરાતની વાણિજ્યવિષયક જાહેરાતોમાં પદ્મદેવી મુસાદોએ કરેલા સંખ્યાબંધ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આજે સમગ્ર હિન્દના બાપાગ-ઉદ્યોગમાં ગૂઝરાતીઓનું ગ્યાન એ જ માત્ર એ કાળનો જે વારસો આપણે જોગવી રહ્યા છીએ તેની કદવત્તા કરાવવાને જમ થશે. એ કાળની અર્ધિસામાં નવી પ્રાપ્ત થયેલી સાહિત્ય સિદ્ધિનું જોમ હતું અને જૈન મંત્રીઓ, અમાત્યો અને સેનાપતિઓને, કુમારપાલ જેવા પરમાર્જિત મંત્રને અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિગ્ધ સંખ્યામીને પણ જૈન સિદ્ધાન્તોએ પ્રવૃત્તિવિમુખ બનાવ્યા નહોતા.

જૂનકાળમાં નગર ફેંકતાં સિદ્ધરાજ-કુમારપાલના મન્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ જાણે કે હેમચન્દ્રના શાન્ત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી જહાર પડી રહી છે. એમાં વિદ્યા, સંસ્કારિતા અને સર્વધર્મસમબાનનું અદ્ભુત ઓજસ્ છે. હેમચન્દ્રે આખા એક

દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની નિયામકમિશન પાસે દેવી નાખ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી કુમારપાનપ્રતિભાષ અને તેના પતિગામરૂપ અમાગિયોત્તુ-એની સત્ત્વર ધાપ આપના મૂલ્યના પર નથી એમ કે ! શ્રી શ્રી ?

એ- સાહિત્યચારી તરીકે હેમચન્દ્રનું ધ્યાન બાળના ઇતિહાસમા અનેક છે મારા આ મૂલ્યનાની ગતિનીય અર્થમાથી સંપ્રદાઈ અર્થો જન્મી અને એ અર્થોનું પરિણામ તે સિદ્ધાન્તની વિનંતી પામી હેમચન્દ્રે યથેન 'સિદ્ધહેમ વ્યાસગુ' પાસે હેમચન્દ્રની સર્વતોમુખી પ્રતિના માત્ર વ્યાખ્યાન લખીને અટકી નથી 'અભિધાનચિન્તામણિ' 'અનેનર્થસંગ્રહ,' 'નિરુદ્ધેશ,' 'દેલીનામમાત્ર' જેવા શાસ્ત્રોચ્ચ, 'સિદ્ધહેમ,' 'નિગાનશાસન,' 'ધાતુપાત્રપદ્ય' જેવા વ્યાખ્યાનમય, 'મયાનુશાસન' જેવો અન્યમગ્રન્થ 'દ્વિનુશાસન' જેવું છદ્દ-માન્ય, સમૂહન અને પ્રમૂહન 'દ્વિયાત્રય' તથા 'સપ્તસધાન' જેવા મયો, 'પ્રમાણમીમાંસા' અને 'યોગશાસ્ત્ર' જેવા ગદ્યન માત્રીય ગ્રન્થો અને 'ત્રિપિઠિયનામપુત્રચરિત્ર' જેવા ચરિત્રપુત્ર અરિત્રો ઇત્યાદિ અને વિવિધ પદના તેમના ગ્રન્થો કે પિતૃસંને આશ્રયની ઉભગતી લાગણીઓ સાથે આપેલ "જ્ઞાનનો મહાસાગર" (Ocean of Knowledge) એ વિશેષ અર્થો યોગે છે

' મોમખમ્મરિએ 'ગતાર્થોનાય'ની નિદામા વખ્યું છે—

શ્રુત 'વ્યાકરણ નવ વિરચિત છન્દો નવ દ્વિયાત્રયા—
સ્વકારો પ્રચિત્ત નવો પ્રમટિત શ્રીયોગશાસ્ત્ર નવમ્ ।
તર્ક સંનિતો નવો જિનવરાલીના ચરિત્ર નવ
વદ્ધ યન ન કેન વેન વિધિના મોહ-કૃતો દુરત ॥

(જેણે નવુ વ્યાખ્યાન, નવુ ૮૬ શાસ્ત્ર, નવુ દ્વિયાત્રય, નવુ અન્યકાં
શાસ્ત્ર, નવુ તર્કશાસ્ત્ર અને નવા જિનચરિત્રો ગ્રંથો છે તેણે (હેમચન્દ્રે)

આમ કરીને ક્યો ક્યો રીને આપણો મોડ દૂર કર્યો નથી?—અર્થાત્ સર્વ રીને કર્યો છે.)

આના પ્રભાવમાળી પુરુષની આસપાસ વિદ્યારેખી ગિયોનું મંડળ જનમે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આના પુરુષો ગિયમંડળ વિગાળ બનાવવા પગલે ઉદાત્ત હોય છે. વડેની ગંગામાંથી જેમ જે દેહને ગરજ હોય તે ખોખો બગીને પી લે અથવા ઘડો બરી લે તેમ જેને જ્ઞાનની પિપાસા હોય છે તેઓ જ અહીં એકત્રિત થાય છે. હેમચન્દ્રે ગિયોની સંખ્યા વધારવાનો દ્વિ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી, અને તેમના જે ગિયો વિશે આજે આપણને ટંક પણ જાણવા મળે છે તેઓ આગ વિહાનો અને આત્મિકદારો હતા, તેથી ઉપગના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. તેમના ગિયો પૈરી ગમચન્દ્રમુગ્ધિની ખ્યાતિ હિન્દુભરના વિદ્વાનોમાં પ્રસરેલી હતી અને તે કાળના વિદ્વાનોમાં તેમનું મ્હાન માત્ર હેમચન્દ્રથી બીજું હતું. આ ઉપરાંત મુળચન્દ્ર, મહેન્દ્ર-મુગ્ધિ, વર્ધમાનમણિ, દેવચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, યગચન્દ્ર, આશચન્દ્ર વગેરે બીજા શિષ્યો હતા. તે સર્વે સાહિત્યમાં ઓછોરતો કાગો આપ્યો છે અને જ્યારે આપણે બાગ્દીય સાહિત્યમાં મૂળગતે આપેલા કાળાની વિચારણા કરવા બેસીએ ત્યારે તે સર્વની સાહિત્યપ્રજ્ઞ સ્પષ્ટમાં લેવી પડે તેમ છે. હેમચન્દ્રની અગાધ વિદ્વાનો વાગમે એ સર્વ ગિયોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ સર્વ વિશે યથાનકચ માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયામ કર્યો છે.

૧. મહાકવિ રામચન્દ્ર

મહાકવિ રામચન્દ્ર કર્ચાના વનની હતા, ક્ષી જાણિના હતા, તેમનાં માતાપિતાનું નામ શું, વગેરે વિશે કંઈ પણ દલીલ મળતી નથી તેમણે ગ્રંથે 'નલવિલાસ નાટક' (પ્રસિદ્ધ ગા. ઓ. સીરીઝ)ના સંપાદક પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચન્દ્રનો

૪૮-મ સ ૧૧૪૫મા^૧ થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સ ૧૧૫૦મા લીધી હતી, સ ૧૧૬૬ મા યુગ્પિત મેળ યુ હતુ, સ ૧૦૨૮ મા દેમ ચન્દ્રાચાર્યના પંથક થયા હતા જો સ ૧૦૨૦ મા તેમનુ મણ ચયુ હતુ

રામચન્દ્ર એ દેમચન્દ્રાચાર્યના પશિષ્ય હતા એ ૧ ગ્રંથ અનુમાન ઐતિહાસિક સાધનો પરથી બેગી શકાય છે 'પ્રબાવચ્ચગ્નિ'ના દેમાચાર્યપ્રગલ્ભમા એ એવો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે જેમા સિદ્ધરાજ દેમચન્દ્રને પૂઠે છે કે તમારી પત્ની તમારુ મ્થાન ગોભાવવાને ચેત્ત્ય એવો ક્યો ગિય તમારી નજરે પડે છે ? ત્યારે દેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પગિય મગવે ડ અને દેમચન્દ્ર જેવા મદાન આચાર્યના શિષ્યો હાજરે તેવી રીતે 'એમ્દરિ' બનવાની સૂચના સિદ્ધરાજ રામચન્દ્રને આપે છે ૨ જયસિંહચુરિનુ 'ુમાગ્પાનચગિત જણાવે ■ કે દેમચન્દ્રના અવસાનથી ુમાગ્પાનને થયેલો ગોક રામચન્દ્ર રામા થો હતો

૧ રામચન્દ્ર અને રુદ્રચન્દ્રે સાથે રમેલ નાટ્યપદ્ધતિ (પ્રસિદ્ધ આ આ રી) ના સંપાદક બી શ્રીગોન્દેન્દ્રે રામચન્દ્રનો જન્મ સ ૧૧૫૬ મા આપ્યો છે

૨ રાજ માસિકરાતનાચ્ચગ્નિચુરિન પ્રમુ ।

મવના કોડરિય પટ્ટચ યાચ શિષ્યો રુદ્રાધિક ।

તતગ્માવ ન્દાવન ચિત્તોત્પાવ મામિવ

અપુનમનુકચ્ચાદ પૂરે ત્વા મા રમ નોચયન્ ॥

આદ માદમચદ્રશ ન ક ડ્યેવ દિ ચિન્નક ।

આપોડ્યમ્ભૂલિગાલ સપાજામ્મોધિવદ્રમા ॥

સશાનમદિમરચેય મુતિના ઈક ન જાવે ।

કપદમમમે રાણિ ત્વચીદશિ કૃતસ્થિર્ના

રામચન્દ્રની લેખનપ્રવૃત્તિ

રામચન્દ્રે રઘુવિતામ, નનવિતામ, યદુવિતામ, મત્સ્યવિતામ, નિર્ભયબીમસારંગ, મહિનામઝગ્નપ્રમગ્ન, ગરનાબધુદય, રોહિણી મગ્નાપ્રમગ્ન પનમાનાનાટિમ, મૈત્રીમિત્રાદ અને યાત્રાબધુદય એ પ્રમાણે અગિયાર નાટકો અને સુધાનગ નામે સુભાસિતકોશ લખ્યા છે. આ ઉપરાંત, પોતાના ગુરુબાઈ ગુણવન્દની સાથે નાટ્ય દર્પણ એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અન્ય અને દ્રશ્યાનન્દ એ ન્યાયશાસ્ત્રનો અન્ય લખ્યો છે એ બંને ઉપર વૃત્તિ પણ એમણે પોતે જ લખી છે. કુમારવિદાગમન અને યુગાદિદેવનિર્મિત એ નાટકો પણ રામચન્દ્રે લખ્યા છે.

નાટ્યશાસ્ત્રી રામચન્દ્ર

આમા 'નાટ્યર્પણ' અત્યંત મહત્વનું છે, કેમકે નાટ્યશાસ્ત્ર પૂર્ણ સંસ્કૃત અર્થે માત્ર આગળના વેદે ગણાય એવા છે નાટ્ય

અભ્યાસુષ્માયગો રામચન્દ્રાચાર્ય વૃત્તિચેતર ।
પ્રાસરત્ત પ્રાસરૂપ સથે વિશ્વવ્યાપિનિથિ ॥
અન્વદાન્વયસ્તેડમુ શિનિપત્ય રુદ્રાન ચ મ ।
અનુત્તરમાયવિદઃ દ્રઢજ્ઞાપાયિની અધાર ।

તથાહિ

માત્રશાસ્ત્રધિકે કિં(ચ)ચિન્ન સદ્ગત નિર્માણક ।
શીલે ત્વ ધરાનાથ ધારાનાથમપાદૃશો ।
શિરાધૂતનપૂર્વં ચ મૂર્ખાલોડન દગ દર્શો ।
રામે કામેતરાચારી વિદુષા મહિમસ્પૃશામ્ ॥
જ્વલદિમ્બાન્ મૂયાદ કલ્પ જૈનેન્દ્રગામને ।
મદાપુષ્પોડયમાચારો यस્ય ત્વ પદરક્ષક ॥

—પ્રભાવચ્ચરિત હેમાચાર્ય પ્રબંધ શ્લોક ૧૨૦ ૭

ગાત્ર ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ‘નાટ્યદર્પણ’ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમાં રામચન્દ્રે કૃત્ર સુમાલીલ સરકૃત નાટકોમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે અથવા એ નાટકોના પ્રસ્તુત ઉદ્દેશો કયાં છે. આ નાટકોમાંનાં કેટલાંક તો આજે અપ્રાપ્ય છે. વિશાખદત્તનું ‘દેવીચન્દ્રગુપ્ત’ નાટક જે અત્યારે મળતું નથી તેનાં સંખ્યાબંધ અવતરણો ‘નાટ્યદર્પણ’માં જળવાઈ રહ્યાં છે અને તેથી ગુપ્તકાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવીન પ્રકાશ પડે છે. રામચન્દ્રે ‘નાટ્યદર્પણ’માં નાટ્યશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર અને અભિનયકલા પરત્વે કેટલાંક મદરનનાં અને તે કાળને લક્ષમાં લેતાં તો પ્રશ્નાસિદ્ધાન્તક ગણી શકાય એવાં વિધાનો કયાં છે. પૂર્વકાળના સર્વ અલંકાર-શાસ્ત્રીઓનું—જેમાં રામચન્દ્રના ગુરુ હેમચન્દ્રનો ‘પણુ સમાવેશ થઈ જાય છે—એ વિધાન છે કે ‘રસ’ એ બ્રહ્માર્નંદ સમાન આર્નંદ આપનાર હોવો જોઈએ, પણ રામચન્દ્રે મુક્તદુઃખાત્મકો રસઃ । એમ લખીને રસને સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક એમ એ પ્રકારે વિભક્ત કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે કવિ અથવા અભિનેતાનું આતુર્ય જોવા માટે લોકો દુઃખાત્મક નાટક જોવા જાય છે. નાટકોનો હેતુ માત્ર આર્નંદ આપવાનો નહીં, પરંતુ જીવનમાં રહેલી દરેણુતાનું પણ દર્શન કરાવવાનો છે, એમ આ ઉપરથી કલિત થાય છે. આથી યે વધુ તો, રામચન્દ્રે પૂર્વકાલીન નાટ્યશાસ્ત્રોની બીજી એક માન્યતાનો સચોટ વિરોધ કર્યો છે તે જોવા જેવું છે. અભિનેતા જે સવેદનો અને ભાવનાઓ પોતાના અભિનયદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે એ પોતે અનુભવતો નથી, એવી એ પ્રાચીન માન્યતા છે. રામચન્દ્ર લખે છે કે જે ભાવના અભિનેતા પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂર્ત કરવા માગતો હોય તે એ પોતે અનુભવ્યા સિવાય રહી શકે જ નહીં—“જેમ વેડ્યા બીજને પ્રસન્ન કરવા જતાં પોતે પણ આર્નંદનો અનુભવ કરે છે તેમ.” રામચન્દ્રનો નાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેટલો તત્ત્વરૂપી અને મૌલિક હતો તે આ ઉપરથી જોઈ શકાય. લૌકિક વિષયોને લગતાં સંખ્યાબંધ નાટકોના પ્રશ્નોના તરીકે

નામ્ય અને અભિનયના નિવિધ અંગેને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ અવગણનાનો તેમને સારો અવગણ મળ્યો હશે, પણ પૂર્વજાતીન પર પગઓથી જાડાયેલા યુગમાં વ્યવહારુ સત્યો પર ઘડાયેલા વિધાનોને પાડિત્યના ક્ષેત્રમાં 'પૂટા મૂના'નું સાદસ ઠગુ એ ઠંઠ સામાન્ય વાત નહોતી

‘પ્રમન્ધશતકર્તૃ’

ગમચન્દ્રને ‘પ્રમન્ધશતકર્તૃ’ નામથી ઓળખનામાં આવે છે તેમણે એ નિશ્ચય પોતાને માટે પોતાની કૃતિઓમાં નાપથું છે કે પ લાનચન્દ્ર ગાંધી માને છે કે તેમણે કુલ મો પ્રમન્ધો લખેના હોવા જોઈએ કે જેમાંના ઘણાખરા આજે પ્રાપ્ત થતા નથી બીજો મન એવો છે ‘પ્રમન્ધશત’ એ શબ્દ ગમચન્દ્ર એના પ્રમન્થોની સખ્યાનો વાચનથી, પરંતુ એ નામનો અર્થ જ તેમણે એના હોવા જોઈએ શ્રી જિનનિજયજીએ અવગ, દા ૧, નામ- ૧ગેરે નિચના અર્થોની એ- પ્રાચીન યાત્રી પ્રસિદ્ધ રેલી છે ૪ અનુનાન થઈ શકે છે તેમ એ યાત્રી માત્રના પુત્ર સમક્ષી હોવી જોઈએ એમાં એ- ૨થગે ૫ રામચદ્રત પ્રમન્ધશત દ્વાદશરૂપરનાત્કાદિસ્વરૂપજ્ઞાપક (ઓરસરૂપ) ૫૦૦૦ એ પ્રમાણે ઉ નેષ છે શ્રી જિનનિજયજી માને છે કે હેમચન્દ્ર ના નાનુશામનમાં જે બાગ રત્નુઓ ૩૫- તરીકે જણાવી છે તે ૩૫ના

૧ અમદાવાદહેમચન્દ્રશિષ્યસ્ય પ્રવચનકલમહારચેરામચન્દ્રસ્ય મૂલાસ પ્રવચા ।

—નિર્ભયશીમળ્યાનાગ પ્રતાવના

શ્રીમદ્વાચાહમચન્દ્રસ્ય શિષ્યેણ પ્રવચનવિધાનિષ્ણાતુદિના નામ્યજ્ઞાન નિમાળ્યતાવગાઢસાદિત્યાભાષિના વિશીષ્ણકાવ્યનિમાળનદ્રણ શ્રીમન્ત રામચન્દ્રણ વિરચિત દ્વિતીય રૂપવચ્ ।

—મુદીમિનાશ્વ દ પ્રતાવના

૪ ‘પુરાતત્વ’ [પ્રેમાસિક] પુ ૨ પ ૪૨૧

તથા નાનું આદિના મરુતપ પગ આમા વિગ્નત રૂપમા અને પ્રમાણ
 રૂપમા વિવેચન આમા આ યુ દશે એમા જણાવ્યા મુજબ અન્ય
 ૫૦૦૦ મ્હો-પ્રમાણનો છે એના રૂપની જ રચના મરતો આપતો મોટો
 અન્ય સમૂહના ચારિત્ર્યના ખીન્ને કોઈ નથી. ધનજયે પોતાના 'દશરૂપ'
 અન્યમા દસ રૂપકો ગણાવ્યા છે બાગ રૂપકોની રચના મરતો રામચન્દ્રનો
 પ્રગુત અન્ય જો મગી આવે તો આ વિનયમા ઘણું નવું જણાવતું
 મો એ ચોક્કસ છે 'પ્રમન્થગન' રામ્દ અધોની સખ્યાનો વાયક
 નથી, પણ વિગિષ્ટ અન્યનું તે નામ હોવું જોઈએ, એમ આ
 પ્રમાણ ઉપરથી નમનમ ચોક્કસપણે મ્હી સમય 'હૈમુદીમિનાયુદ'
 અરે 'નિર્ભયભીમ પારોગ' -જેની પ્રત્યક્ષતામા ગમચન્દ્ર પોતે
 પ્રમન્થગન લખ્યા હોવાનું જાહેર છે તે નખાયા તે વખતે
 ગમચન્દ્રે મો પ્રમન્થો પૂરા લખ્યા હશે એમ માનવ તે મરતા એ
 નામનો અન્ય નખ્યો હશે એમ માનવું વધારે સધુક્તિ છે

ગમચન્દ્ર પૈદર્ભી રીતિને ચાહે છે 'નનવિનાસ'માની

વંદમાં यदि पदवीधनमरा प्राप्ता सरत्ता पि किम् ।

એ મિનિષ્ટ ઉમ્મિ પે ની રીતિ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ મુચવે છે એ
 રીતિ તેના સર્વ નાનકોમા જણાય છે

नप प्रमाद समता मातुर्व सुहमारता ।

अव्यक्तद्वन्द्वान्नो न कान्तिसमाधय ॥

એ પૈદર્ભી રીતિના ગુણો ગમચન્દ્રની કૃતિઓમા કીમ્પી ખીતેયા
 માનવ પડે છે 'નનવિનાસ'મા નાનકોના પ્રાણરૂપ વિવિધ રસો પરમ
 કોટિમા રચવાનો દાવો રામચન્દ્રે ગર્વપૂર્વક મ્હો છે, તે કંઈ ખોટો
 નથી થી રામનારાયણ પાઠક મ્હો છે તેમ શાસ્ત્રવિદ્ધીગિત વગેરે
 લાખા વૃત્તોની રચનામા અને અન્યનું પણ બનભૂતિની અસર આ

કવિ પર દેખાય છે, છતાં સરજના, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે નહીં.

રામચન્દ્રે ધાર્મિક કરતાં લૌકિક સાહિત્ય વધારે સમૃદ્ધ છે. તેણે પોતાનાં કેટલાંક નાટકોનું વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાંથી લીધું છે. એ કાળમાં રામચન્દ્રનાં નાટકો ભજવાનાં હશે, અને વિપયની અને ભાયાની સરજના, રચનાની પ્રચલિતા અને પ્રસંસાયોગ્ય રસનિષ્પત્તિને કારણે ફીક ફીક લોકપ્રિય થયાં હશે. મૂળ કથાનકમાંના ચમત્કારિક પ્રસંગો લેખકે 'નવવિલાસ'માં યુક્તિપુરઃસર જતાં ક્યાં છે એ બતાવે છે કે એ નાટક ભજવવા માટે લખાયું હોવું જોઈએ.

રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને કાવ્યશાસ્ત્રના જાણુનાર—'ત્રૈવિધવેદી'—હોવા છતાં કવિત્વ માટે રૂઢા ધરાવે છે એમ 'નાટ્યદર્પણ'ના આરંભમાં જ તેમણે જણાવ્યું છે—

પ્રાણાઃ કવિત્વં વિદ્યાના સ્ત્રવ્યમિવ યોપિતામ્ ।

ત્રૈવિધવેદિનોડ્યસ્મૈ તતો નિત્યં કૃતસ્પૃહાઃ ॥

'નાટ્યદર્પણ'માં પોતાના અગિયાર નાટકો સુદ્ધાંત સુમાલીસ નાટકોમાંથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, એ તેમનું બહોળું વાચન બતાવે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રભાણશાસ્ત્ર એ બન્નેના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના ગ્રંથો જ બતાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહીં પરંતુ તેમના સમકાલીનોમાંયે ગમચન્દ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે. ગૂજરાતમાં આવીશ ઉપરાંત સંસ્કૃત નાટકો લખાયાં છે તે પૈકી લગભગ અર્ધાં

૫. 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, અંક ૨ માં 'નવવિલાસ નાટક' વિષે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનો લેખ.

તથા નાટ્ય આદિના રસરૂપ પર આમા નિમ્નૃત્ત ઉપમા અને પ્રમાણ
ઉપમા નિવેચન આમા આ યુ દશે એમા જણા ના મુજબ અન્ય
૫૦૦૦ શ્લોકો-પ્રમાણનો છે એ ના રૂપ ની જ વચ્ચા પ્રતો આટલો મોટો
અન્ય સરકૂન સાહિત્યમા ખીજે કોઈ નથી ધનજયે પોતાના 'દશરૂપ'
અન્યમા દશ રૂપકો ગણાયા છે જ્યારે ઉપકોની વચ્ચા પ્રતો રામચન્દ્રનો
પ્રસ્તુત અન્ય જો મળી આવે તો આ રિવાજમા ધણ નનુ જણનાતુ
મો એ ચોક્કસ છે 'પ્રજ્ઞવશત્ રામ' અથવાની સખ્યાનો વાચ્ય
નથી પરંતુ નિગિદ્ધ અન્યનુ જ નામ રોપુ જોએ, એમ આ
પ્રમાણ ઉપગ્રી લગભગ ચોક્કસપણે હી રામાય 'ઐશ્વરીમિત્રાણ્ય'
અને 'નિર્ભયભીન સાયોગ' -જોની પ્રમાણનામા ગમચ દ્ર પોતે
રામ ધનન લખ્યા હોવાનુ જાહેર છે છે તે નખાના તે વખતે
ગમચના મા રાધા પરા લખ્યા હશે એમ માનવુ તે પ્રતા એ
નામનો અથ લખ્યો હશે એમ માનવુ વધારે અનુમિત છે

ગમચન્દ્ર વૈદ્યો રીતિને આહે છે 'નનરિવાસ'માની

વૈદ્યો વદિ વદ્યવૈવનમણ નાસા સરલા પિ વિમ્ ।

એ નિદિ ઉમ્મિ વૈદ્યો રીતિ પ્રાચીનો તો પ્રેમ સૂચવે છે એ
રીતિ તેના સર્વ નામકોમા જણાવે છે

એષ પ્રસાદ સમતા માધુર્ય મુદુમારતા ।

અર્થન્યાસદારવશોષ કાન્તિસમાધવ ॥

એ વૈદ્યો રીતિના ગુણો રામચન્દ્રની કૃતિઓમા મીઠી ખીવેના
માન્ય પડે છે નનરિવાસ મા નાટ્યના પ્રાણરૂપ નિવિધ રમે પરમ
કોટિમા ગ્યનાનો દાવો રામચન્દ્રે ગર્વપૂર્વક ક્યો છે તે કદ જોટો
નથી શ્રી ગમનારાયણ પાઠ પ્રજે છે તેમ શાસ્ત્રવિદ્ધિગિત વગેરે
લાના દત્તોની રચનામા અને અન્યત્ર પણ બનજીતિની અસર આ

કવિ પર દેખાય છે, છતાં સરળતા, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે જ.૫

રામચન્દ્રે ધાર્મિક કરનાં લીકિક સાહિત્ય વધારે સન્તુષ્ટ છે. તેણે પોતાનાં દેહકાંઠે નાટકોનું વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાંથી લીધું છે. એ કાળમાં રામચન્દ્રનાં નાટકો બજવાનાં હશે, અને વિપવની અને બાવાની સરળતા, રચનાની પ્રવાહિતા અને પ્રગંસાયોગ્ય રસનિષ્પત્તિને કારણે હીકે હીકે લોકપ્રિય થયાં હશે. મૂળ કથાનકમાંના ચમત્કારિક પ્રયોગો લેખકે ‘નવવિલાસ’માં યુક્તિપુરઃસર જતાં કર્યાં છે એ બનાવે છે કે એ નાટક બજાવવા માટે લખાયું હોયું જોઈએ.

રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને કાવ્યશાસ્ત્રના બહુનાગ—‘ત્રિવિધવેદી’—હોવા છતાં કવિત્વ માટે સ્પૃહા ધરાવે છે એમ ‘નાટ્યદર્પણ’ના આરંભમાં જ તેમણે જણાવ્યું છે—

પ્રાણા. કવિત્વં વિદ્યાના શ્રવણ્યમિવ સોપિતામ્ ।

ત્રિવિધવેદિનોડ્યસ્મૈ તતો નિર્ન્ય જૃતસ્પૃહાઃ ॥

‘નાટ્યદર્પણ’માં પોતાના અગિયાર નાટકો મુદ્દાંત મુમાક્ષીસ નાટકોમાંથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, એ તેમનું બહોળું વાચન બતાવે છે. નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર એ બન્નેના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના અન્યો જ બતાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહીં પરન્તુ તેમના સમકાલીનોમાંયે રામચન્દ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે. ગૂઝરાલમાં આવીજ ઉપરાંત સંસ્કૃત નાટકો લખાયાં છે તે પૈકી લગભગ અર્ધાં

૫. ‘નૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૩, અંક ૨ માં ‘નવવિલાસ નાટક’ વિષે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનો લેખ.

કારણે જે કાદવ પેદા થયો છે તેમાં ઉગેલી ધરો ચરતા મૂર્ચના અશ્વો ધીમેથી ચાલે છે, તેને કારણે દિવસ લાંબો થયો છે! ૬

આ જ પ્રસંગ સ્તનમન્દિરગણિકૃત 'ઉપદેશનરંગિણી'મા પણ મળે છે. કવિના આ ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિ-કટારમણ'ની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ તેમાં છે.

ખીજે એક સ્થળે 'પ્રજન્ધચિન્તામણિ'કાર લખે છે કે-એક વાર કાશીનિવાસી ત્રિશ્વેશ્વર પંડિત કુમારપાત્રની સ્વભામાં આવ્યા ત્યાં હેમચન્દ્રાચાર્યને બેઠેલા જોઈ તેમણે એક શ્લોકાર્થ કહ્યો:

પાતુ જો હેમગોપાલ, કમ્બલં દણ્ડમુદ્રહન ।

(૬૩ અને ૬૪મ્ સ્થાને કારણ કરનાર હેમ ગોપાલ તમારૂં રક્ષણ કરે।)

તુરંત જ રામચન્દ્રે શ્લોકનું ખીચુ ચરણ રચ્યું: ૭

પદ્મદર્શનપદ્મપ્રાનં ચારવન્ જૈનગોચરે ।૭

(કે જે પદ્મદર્શન રૂપી પદ્મુઓને જૈન ગોચરમાં ચરાવે છે.)

આ ઉપરાંત પણ અન્ય કેટલાક ગ્રંથોમાંથી રામચન્દ્રની સમસ્યા-પૂર્તિઓ મળી આવે છે. તે સર્વ રામચન્દ્રની પોતાની ન હોય તોપણ એક વિદ્વાન અને કવિ નરીકેની રામચન્દ્રની પ્રતિષ્ઠાની ચાલની આવેલી પરપગને તે પ્રકટ કરે છે એ જૂલજુ ન જોઈએ.

રામચન્દ્રનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ

રામચન્દ્રનો સ્વભાવ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને માની હતો એમ નેમની કૃતિઓ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. 'નાટ્યદર્પણ'નાં રસ અને

૬. પ્રજન્ધચિન્તામણિ (કા. ૪, સમાની આવૃત્તિ), પ. ૧૦૨

૭. એન. ૫. ૧૪૫

અભિનય વિગેનાં નૂતન વિધાનો રામચન્દ્રની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને પરંપરાને બે પ્રમાણ નહીં માનવાની શુદ્ધિબદ્ધ મનસ્વિતાને આભારી છે. એમનાં લખાણોમાં અનેક સ્થળે જે અદ્ભૂત બળાળ છે તે સ્વતંત્ર અને માત્રી સ્વભાવનું બે પરિણામ હોય શકે. પોતાને મારે તેમણે 'વિદ્યાત્રીયણ,' 'અયુષ્મિનકાવ્યતંદ્ર' ૮ અને 'વિશીર્ણકાવ્યનિર્મોણતંદ્ર' ૯ એવાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. ઉપરાંત, અનેક સ્થળે તેમણે આત્મપ્રશંસાની ઉક્તિઓ મૂકી છે :

કવિઃ કાવ્યે રામઃ સરસવચસામેન્ધમતિઃ ।

૧ — નસવિશ્વાસઃ શ્લોક ૨

ઋતે રામાન્નાન્યઃ કિમુત પરસ્તેઽં ષટચિત્તું
રસાન્ નાવ્યગ્રાણાન્ ષટ્કરિતિ વિતર્કે મનસિ મે ।

— નસવિશ્વાસઃ શ્લોક ૩

૨. સાહિત્યોપનિષદ્વિદઃ સ તુ રમઃ રામસ્ય વાચા પરઃ ।

૩ — સત્યહરિશ્ચન્દ્રઃ શ્લોક ૩

પ્રબન્ધા રજુવત્ પ્રાયો હીયમાનરસાઃ કમાન્ ।

કૃતિસ્તુ રામચન્દ્રસ્ય સર્વા સ્વાદુઃ પુરઃ પુરઃ ॥

— કૌમુદીમિત્રાણ્યંકઃ શ્લોક ૪

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એ કવિ રામચન્દ્રનું વિશિષ્ટ અને કદાચ અપ્રતીમ લક્ષણ છે. એમાંની ઉદ્દામ બાવનાઓ આજે પણ બાળે કે અત્યંત આધુનિક લાગે છે. પોતાની રચનામાં પણ બને તેટલી સ્વતંત્રતા અને

૮ પદ્યપ્રવચનમિપ્પત્રમુસાનકેન વિદ્રમ્બનઃસદસિ નૃણતિ યસ્ય કીર્તિઃ ।

વિદ્યાત્રીચળમનુશ્ચિત્તકાવ્યચન્દ્ર કસલ ન વેદ મુકુલી સિલ્લ રામચન્દ્રમ્ ॥

— રજુવિશ્વાસઃ પ્રસ્તાવના

૯ જુઓ કુટનોટ ૩

મૌલિકના આણવાનો તેણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્યચેત્રી કરનારાઓ અને પારદ્રા વિચારો ઉછીના લેનારાઓ સામે તેણે વખતો-વખત ઊભરો દાક્ષ્યો છે.^{૧૦} જીવનમાં પણ કવિ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા હશે એમ શ્રીપાત્રની સદસ્રલિંગસરોવરપ્રચસ્તિવાળા પ્રસંગ [જે વિષે આગળ લખવામાં આવશે] પરથી જણાઈ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમથી ઊભરાતી તેમની કેટલીક શૃંગિઓના નમૂના જોઈએ—

સ્વાતંત્ર્યં यदि जीवितावधि मुघा स्वर्भूमौ वैभवम् ।

—નક્ષત્રિશાસ: ૨-૨

न स्वतन्त्रो व्यधा' वेति परतन्त्रस्य देहिनः ।

—નક્ષત્રિશાસ: ૬-૭

अजातगन्ताः समाः परमतः स्वतन्त्रो भवतु ।

—નક્ષત્રિશાસ: અંતર્ભાગ

प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीमनुभवतु मुदं क्षाधर्ती सीमन्तनः ।

—નિર્ભયભીમવ્યાયોગ: અંતર્ભાગ

જિનસ્તવપોઃશિશ્તાના આરંભમાં અર્ધતને સ્વાતંત્ર્યધ્રાપવિગ્રાય દલીને રામચન્દ્ર નમસ્કાર કરે છે અને જિનસ્તોત્રના અંતમાં દહે છે કે—

‘સ્વતન્ત્રો દેવ भूयाः स सारमेयोऽपि वर्यनि ।

मा स्म भूवं परायतः त्रिलोकस्यापि नायकः ॥

૧૦ જુઓ નાટ્યદર્પણુદ્ધતિના અંતે પરોપનીતગદ્યાર્થોઃ તથા અકર્ત્તિવ પરણાવરૂં એ શ્લોકો, કૌમુદીમિત્રાણુદની પ્રસ્તાવનામાં એમાંનાજ પદેશા શ્લોકની પુનરુક્તિ તથા જિનસ્તોત્રમાં વિદ્વાનપિ યથા હાસ્ય. પરણાવે: કવિભંવદ્દુ હત્યાદિ.

આ વાર્તાઓ સામાન્ય અંતિદાસિક દુકીકતોને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં મૂકવાના પ્રયત્નકારોના શોખને આભારી હોય એમ લાગ્યા છે. ગમચન્દ્રની એક આંખ લગભગી અથવા નાનપણમાં જ દૈવશાસ્ત્ર ગણેલી દશે એમ ‘વ્યતિરેદ્ધાત્રિજિહ્વા’ના અંતમાં તેમના જ એક મ્તેક ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે—

જગતિ પૂર્વવિધેર્વિનિયોગનં વિધિનનાન્ય-ગલત્તનુતાઃઽદિન્મ્ ।
સત્તલમેવ વિરુન્પતિ ય. ક્ષણદમિનવ. શિવચ્છાંદર મતામ્ ॥

બીજા કેટલાંક સ્તોત્રોમાં પણ ગમચન્દ્રે દર્શિદાન માટે પ્રાર્થના કરી છે, ૧૩

રામચન્દ્રનું મરણ

રાગ કુમારપાલના મળ્ય પંડી માનીએ આવનાર તેના ભત્રીજા અગ્નિપાત્રે જૈનોનું દમન આરંભ્યું, અને પોતાના પુરોગામી રાગ-ઓએ બંધાવેલા અને જૈન પ્રાચારો તોડી નાંખાવ્યા. અગાઉના દેપને કાગળે રામચન્દ્રનું પણ નેણે મળ્ય નીપજાવ્યું.

આ વિષે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નજીવા ફેરકારો સાથે એકસગ્રખી જ દુકીકત મળે છે. રાજશેખરચરિ ‘પ્રયત્નકેગ’માં આ દેપનું કારણ અને પરિણામ વર્ણવતાં લખે છે કે—રાગ કુમારપાલ અને હેમચન્દ્ર વૃદ્ધ થયા તે વખતે હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાં બે ભાગ પડી ગયા હતા. એક તરફ ગમચન્દ્ર—ગુણચન્દ્ર વગેરે શિષ્યો અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર, બાલચન્દ્રને અગ્નિપાલ સાથે મિલના હતી એકવાર

૧૩. નેમે નિષંદિ નિશિતામેલનામિગમ-નદ્રાવદાતમહમ મતિ દેહિ દૃષ્ટિ ।

—નેમિન્તવઃ અંતઝાન

શક્તુત્તાન્મિમરમીરહ દુ.અનાથે દેવ પ્રમીદ કરગા કુર દેહિ દૃષ્ટિ ।

—યોરગિ દા અંતઝાન

આ રાત્રીઓ સાનાન્ય ઐતિહાસિક દુઃસ્થિતિને ચમત્કારિક અવરૂપમાં
મનાતા પ્રમથ્ન-રોના ગોખને આભારી હોય એવું જણાય છે
ગમચન્દની એ- આખી જીવનથી અથવા નાનપણમાં જ જીવનમાં
ગમેની હશે એમ 'વ્યતિરે-દ્વાત્રિજિના'ના અનુભા તેમના જ એ-
સ્થે ઉપગ્રથી અનુમાન થઈ શકે છે—

નગતિ પૂર્વાવધોવનિયોગચ ત્રિધિનનાન્ય-ગલ્તનુતાઃક્રમ્ ।
સરલમથ વ્યુત્પત્તિ ચ ક્ષણાદમિનર સિવચ્છળિર મતામ્ ॥

ખીજા કેટલાં ગાંધીના પાત્ર નામચન્દ, દર્શિત માટે પ્રાર્થના
ની ૭ ૧૩

ગમચન્દનું મળણ

ગાંધી માગ્યાનના નગણ પડી ગાંધીને આરનાગ જના ભત્રીજા
અત્યપાને લેતાનું જીવન આ-જીવન અને પોતાના પુરોગામી ગાંધી
એએ મધાવેના અને જૈન પ્રામાણ્યે તોડી નખાન્યા અગાહિના વપને
નાજો નામચન્દનું પણ જો નજીવીપ નાંચુ

આ વિશે જુ ૧ જુ ૧ અન્વેષણ નાના જોગારો માથે એ મ ખી
જી દખીન મળે છે ગાંધીએખચ્છળિ પ્રત્યક્ષે'ના આ દપનુ
કાગળ અને પગિણામ નર્પુના લખે છે કે—ગાંધી માગ્યાન અને
જેમચન્દ જલ્દ થયા તે રખત જેનચન્દના મિત્ર-જના એ ભાગ પડી
ગયા હતા એ- નન્દ ગમચન્દ-ગુ જીવન, રંગેરે શિયો અને ખીજી
નરજ માનચન્દ માનચન્દને અત્યપાત સારે નિરના હતી એ વાગ

૧૩ નેમ નિવદ્ધ નિનિતામિલનામિરામ—અદ્રાવળામદ્દમ મયિ દાદ દાદમ્ ।

—નેમિત્તવ અતભાગ

દમસ્તુનાઃક્રિમી-દાદ દાદ સ્વમાય દવ પ્રમીદ વચ્ચા કુરુ દદિ દદિમ્ ।

—દો ક્રિ ૧ અતભાગ

નારે મત્રી આબડ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે, કુમારપાન પછી ગાદી કેને મળી જોઈએ એ વિશે મનણા ચાનતી હતી હેમચન્દ્રે કહ્યું 'ગાદી તો પ્રતાપમથને મળી જોઈએ અગત્યપાન તમાગ આપેના ધર્મનો નાશ કરશે ' આબડે કહ્યું 'ગમે તેવો તોપણ પોતાનો હોત તે જ સારો ' નાનચક્રે આ સાબળ્યુ અને અગત્યપાને કહ્યું આથી અગત્યપાને ગમચન્દ્ર વગેરે ઉપર લેત થયો હેમચન્દ્રના અવસાન પછી બીસ મિત્રે અગત્યપાનના વિશ્વયોગથી કુમારપાનનું અનસાન થયું હેમચન્દ્ર પ્રાપ્તેના વેગને નારણે અગત્યપાને તપાસેના લોકાના આસન પર મેસાડી રામચન્દ્રનું મળ્યું નીપજન યુ ૧૪ આવી જ હતી નત મેરુતુ ગના ' પ્રજન્ધચિન્તામણિ 'મા, ૧૫ જયસિદ્ધમુગ્ધિના 'કુમારપાનચરિત્ર'મા અને જિતમજ્જનગણિના 'કુમારપાનપ્રાન્ધ'મા મળે છે

'પુરાણન પ્રજન્ધસમદ'ના એક પ્રજન્ધમા ગમચન્દ્રના મળ્યું સબધી એવી હતી ત જણાવેલી છે કે, ' હેમચન્દ્રના શિષ્યો ગમચન્દ્ર

૧૪ પ્રજન્ધ'૧૨ (સિદ્ધી જેન અન્ધમાતાની આદત્તિ) પૃ ૯૮

૧૫ પ્રજન્ધચિન્તામણિ તળે છે ૨ (ના ૩ સમાની આદત્તિ પૃ ૧૪૫) નાખાના પતરા ઉપર બેમાડી રામચન્દ્રનું મળ્યું નીપજનવાનો ચત્ત મરવામા આળો હતો પણ તેઓ નીચેનો હોઠો ખોલી જમ કરી મળ્યું પામ્યા હતા—

મહીચીઢહ સવરાઢહ તિળ મિતિ દિન્દા પાવ ।

તત્તુ અધમણુ દિનેસરહ હજન હોદિ નિરાય ॥

[આ સચરાચર પૃથ્વીના માથે હેમચે ખન નૂ રો છે એવા દિનેશ્વર મુચ મો અત્ત પાય છે ચવાનુ હોય તે વાતે ક જો પણ થયા દરે છે]

'પુરાણનપ્રજન્ધસમદ'ના એક પ્રજન્ધમા (પૃ ૪૭) હેમચન્દ્રના અવસાન પછી બીસમનો સોડ સમાવતા રામચન્દ્રના મુખમા આ દૂધો મૂવામા આળો છે

અને બાલચન્દ્ર હતા. ગુરુએ મુશિધ બાણીને રામચન્દ્રને વિશેષ વિદ્યા આપી, માન આપ્યું. આથી રિસાઇને બાલચન્દ્ર ચાલી નીકળ્યો. અજયપાલની સાથે તેને મિત્રતા થઈ. પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ અજયપાલે રામચન્દ્રને કહ્યું—હેમચન્દ્રસૂરિની સર્વ વિદ્યા મારા મિત્ર બાલચન્દ્રને આપ. રામચન્દ્રે કહ્યું—ગુરુની વિદ્યા કુપાત્રને અપાતી નથી. રામચન્દ્રે કહ્યું—તો અગ્નિ.....^{૧૬} જીભ ફરડીને તેના ઉપર (તપાવેલા પતરા ઉપર ?) બેસતાં તેમણે દોઢકપંચશતી (એટલે પાંચમે દૂદા ?) બનાવી. ”^{૧૭}

આ સર્વ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસપણે દહી શકાય છે કે, હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાંથી બાલચન્દ્ર જુદા પડ્યા હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં પણ બાલચન્દ્ર ફાટણમૂલ હશે.

અજયપાલના જૈનમંત્રી યશપાલ (‘મોહરાજપરાજય’ના દર્તા) તથા આબડ વગેરે શેઠિયાઓએ રામચન્દ્રસૂરિનું આવી રીતે મૃત્યુ થતું અટકાવવાના ધણા પ્રયામો કર્યા હતા, પણ તેમના એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.^{૧૮}

૨. ગુણચન્દ્ર

રામચન્દ્રના ગુરુબાઈ અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રકારે સદાય ફરનારે ગુણચન્દ્ર વિશે લગભગ કંઈ બ જાણવામાં આવતું

૧૬. આ ગદ્યને મૂળ પ્રતમાનો કેટલોક ભાગ ગવેસો હોઈ વાક્ય વૂટે છે.

૧૭. પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા), ૫. ૪૬

૧૮. રામચન્દ્ર વિષેના આ લખાણમાં તેમના અપ્રસિદ્ધ મંદ્યામાપી જે અવતરણો વગેરે લેવાયા છે તે પં. લાલચન્દ્ર નાધીએ લખેલ નવવિવાસના નાટકની સંબંધિત પ્રખ્યાતનામાથી કંઈમૂલ ફરેલા છે, એ હકીકતની અહીં સાત્કાર નોંધ લઉં છું.

નથી પ્રાપ્ત સારો ઉપગ્રી માત્ર અનુમાનો જે થવાના છે ને છે
 ગુગુચન્દ્રો એકે અનન્ય અન્ય અત્યાગ્રહીમા ગળાવામા આવેલા નથી
 ગમચન્દ્રો 'નાટ્ય પર્ણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અને 'દ્રયાનન્દ' એ
 એ પ્રમાણશાસ્ત્રનો અન્ય નખનામા ગુગુચન્દ્રે મદાન કરી હતી એ
 સુપ્રસિદ્ધ છે એ વલે અન્યો પગની કૃત્તિઓ પણ તેમજો માથે જ
 લેતી છે

ગમચન્દ્ર અને ગુગુચન્દ્રના મનારમા અમુક તફાત હોય, એમ
 આપણે સદગ અનુમાન રી રાખીએ છીએ જા. પ્રખર વિદ્વાનો તો
 હતા જ, પરન્તુ ગમચન્દ્રના અગિરા નાટકો, તમામ હાલુ દોષોગ્ય
 વગરુ વા નાગ તેમા જાણના ગમજ દોષોગ્યા અને તાલ્ય તલ
 પ્રસંગો આમાગિર અને આમાગિર ચિત્રો, મુદ્ર, રિગ અને આનંદ
 જન મુખિઓ ઉદામ મ્વાત વચ્ચે એ લુ જનાવે છે કે ગમચન્દ્રની
 પ્રતિમા સર્વતામુખી હતી, એનું માનસિ ધડન ગભીરતાપગમ
 નરે-૧ કે ઉગમમય હતુ, તદન સામાન્ય રમુઓમા પગાડો ગસ
 લઈ તેમા ઓન્દર પિઠાજાની ઉચ્ચ સાલિતર ગેમા સાધા જ
 એવી જે ગમ્મિ તે તમના માનસમા સજર ભરેલી હતી બીજા બાજુ
 ગુગુચન્દ્ર વિશે એમ હી જાય કે તેઓ વિદ્વાન હતા મર્ગ અને
 સાહિત્યકાર નહેતા ગમચન્દ્ર જારે નાટકો સુભાસિતમશો કે એવુ
 લલિત સાલિતર વચે ઉત્પાર તેઓ તમની સાથે જો લા નથી પરન્તુ
 'નાટ્યપર્ણ' કે 'દ્રયાનન્દમૃત્તિ' જેવા ગભીર અને વિદ્વાપૂર્ણ
 અન્યો નૈયાગ ગ્રામા જલ સાથે લખે છે એ મુચ્ચ છે

જેસનમેજ બહારમાની 'દ્રયાનન્દમૃત્તિ'ની તાલપન પરની પ્રત
 સ ૧૦૦રમા નખાવેલી, એથી એ અન્ય તે પહેલા લખાયેલો દોવો
 જોઈએ એવુ અનુમાન થાય છે ૧૮

‘શતાર્થીકાન્ય’ના કર્તા સોમપ્રભસૂરિએ મં. ૧૨૪૧માં પાટણમાં, હેમચન્દ્રે કુમારપાવને કરેલા ઉપદેશના વિષય પર, ‘કુમારપાવપ્રતિબોધ’ એ વિશાળ ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો. હેમચન્દ્રના ત્રણ શિષ્યો ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ અને વર્ધમાનગણિએ તે ગ્રન્થ સાદૃશ્ય માંભળ્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ તેની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.^{૨૦}

૩. મહેન્દ્રસૂરિ

હેમચન્દ્રે મંદૂકનં ભાષાને ચાર કોગની બેટ ધરી છે—શબ્દોના પર્યાયો દર્શાવતો ‘અભિધાનચિન્તામણિ,’ વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વૈદ્યના શબ્દોને લગતો ‘નિરંદુકોગ,’ દેસ્ય શબ્દોનો કોગ ‘દેશીનામમાયા’ અને એક જ શબ્દોના નાનાવિધ અર્થો, બતાવતો ‘અનેકાર્થસંગ્રહ.’ આ પેટી પડેલા બે કોગ ઉપર અનુક્રમે દગ દગત અને ત્રણ દગત મોડની વિસ્તૃત દીગઓ તેમણે લખેલી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ પગની દીગ એ હેમચન્દ્રની છે^{૨૧} કૃતિ ત્રણે, કેમકે ‘પોગગાત્ર’ અને ‘ત્રિપાદિગવાદાપુત્રચરિત્ર’ વિશેના ઉલ્લેખો આપણને તેમની સાપડે છે. ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ પર દીકા લખવાની પણ હેમચન્દ્રની યોગ્યતા હોવી જોઈએ, પરંતુ એ વિચાર અમયમાં આવી શકે તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું. આથી તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ, ગુરુએ પોતાના છત્રનકાળમાં જે દષ્ટ રહેલુ તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ ઉપર ‘અનેકાર્થકરનાદગદ્રૌમુદી’ એ દીકા પોતાના

૨૦ શ્રીહેમસૂરીપદપદ્મનહમે ચામહેન્દ્રસૂરિપે કૃતમેતત્ ।

વર્ધમાનગુણચન્દ્રગણિભ્યાં સાક્ષમાલતિજાત્વહસ્યે ॥

ગુપ્તા નામથી ૯૮ સખી છે ૨૧ હેમચન્દ્રાચાર્યનો મર્ગવાસ સ. ૧૦૦૬માં થયો, તે પછી ૬૬ સમયમાં તે સખીમાં દશે એમ લખના થાય છે

મટેન્દ્રમુગ્ધિની આ સિરાય પીછ કોઈ કૃતિ જાણનામાં નથી

૪. વર્ધમાનગણિ

કુમારપાતે જધારેના 'કુમારનિદાર'ની પ્રતિસ્તરૂપ કુમારવિદ્ય પ્રશન્તિનાન્ય પદ આખ્યાનીમાં વર્ધમાનગણિએ એ લખ્યતા ૧૧૬ અર્થ કરી મના ના દતા એ આખ્યાને અને તેમણે લખ્યુ ૬ કે અગાઉ આ લખ્યતા ૭ અર્થ દર્શાવ્યા આવેલા છે, પંતુ મે કુતૂહલથી તેના ૧૧૬ અર્થ ત્યાં છે ૨૦ આ ૨૦ વર્ધમાનગણિના અદ્ભુત પાતિય પદ પ્રમગ પાડે છે

૨૦ આદ્યમચ્છદિષ્ટેજ શ્રીમમદ્દ્રમૂરેણા ।

મત્તેજેશ્વર દીર્ઘ સન્માનવ પ્રતિષ્ઠા ॥

સમ્યાજ્ઞાનનિષેગુજ્જવલે આદ્યમચ્છદ્રમો—

મધ્ય વ્યાકૃતિજ્ઞાન સ્વર્ગના નારમાદય તાદયમ્ ।

વ્યાસયમ રા તથાપિ તં પુનરિદ નાશ્યમનમનન્

તસ્યાન્ન રિધતસ્ય (૧) હિ વય વ્યારવાનનુમદે ॥

—સનૃત લાઘવનોની શોધનો ડો પિટસનો અલેવાલ ન ૧ સને ૧૮૮૧-૮૩ પૂ ૨૩૩ ઉપર ઉત્તરે રી પ્રેરતુત અન્ધની પ્રશન્તિ

૨૨ હજે વર્ષ ૫૨ પાટણમાં ૧ મુનિશ્રી પ્રબુધવિજયજીએ આ આખ્યાની અત્યંત મૂલ્ય અમરોએ લખાવેલી એ સુન્દર મન મને જતાવી હતી થી સારાભાઈ નવામે જેનું મને કાર્ય અન્ધસ મદ મા આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી છે (પાટણમાં હેમચન્દ્રવત સદ પ્રસન્ને ચોખ્ખેલા પ્રદર્શનમાં ઉપધુન્ધ સુખાચરી પ્રત મૂલવામાં આવી હતી તે પ્રદર્શન જોવાર સમજીનેતા! વ્યાસમાં હશે) તેમાં હતાં જણાવે છે—

આદ્યમચ્છદ્રમૂરેરિષ્ટેજ વર્ધમાનગણિના કુમારવિદ્યપ્રશન્તી કાવ્યેન્દુશિખન્ પૂર્વ પટથે કૃતેન્દપિ કૌતુહલ પોદશોષર વ્યાસ્યાન ચક્ર ।

૫. દેવચન્દ્ર .

હેમચન્દ્રના ગુરુનું નામ પણ દેવચન્દ્ર છે, તેથી 'જૈન ગ્રન્થાવલિ'માં બૂધથી આ દેવચન્દ્રને હેમચન્દ્રના ગુરુ લેખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી. હેમચન્દ્રના એક શિષ્યનું નામ પણ દેવચન્દ્ર હતું તેમણે 'ચન્દ્રશેખાવિજયપ્રકરણ' નામનું નાટક લખેલું છે અને તેની હસ્ત-લિખિત પ્રત જેસલમેરના બેંડારમાં છે.^{૨૩} આ નાટકની રચનામાં એક શેખબટારકે સહાય કરી હતી, એમ તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે. પરંતુ આ શેખબટારકે કોણ તે જાણી શકાતું નથી. 'ચન્દ્રશેખાવિજયપ્રકરણ'ની નાવિકા તરીકે ચન્દ્રશેખા વિદ્યાધરીને કલ્પવામાં આવી છે. પરંતુ કુમારપાત્રે સપાદનક્ષના ગાળ અણોરાગને હરાગ્યે તે પરત્વે કુમારપાત્રના વીગત્વને વર્ણવતું આ પ્રગંસાત્મક નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાત્રની ખાસ આજ્ઞાથી લખાયું હોય એ પણ સંભવિત છે, કેમકે કુમારવિહારમાં શ્રીઅન્નિતનાથદેવના વસન્તોત્સવ પ્રસંગે કુમારપાત્રની સખાના પરિતોષ અર્થે બજવવાને તે રચાયું છે, એમ મૂળધાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે.^{૨૪} અણોગાજ સાથેના કુમારપાત્રના વિગ્રહ અનેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો, પરંતુ કુમારપાત્રના સંપૂર્ણ

૨૩. ચન્દ્રશેખાવિજયપ્રકરણને અંતે—

વિદ્યાગ્મોજિધિમન્વમન્દરગિરિ. ધાહેમચન્દ્રો ગુરુ

માત્રિષ્યેકરતિવેશેષવિધયે શ્રીશેખબટારકઃ ।

યસ્ય સ્ત કવિપુદ્ગલસ્ય ઋદિસ આંદેવચન્દ્રસ્ય સ્ત

કીર્તિસ્તસ્ય જગત્પતયે વિવચનાય સાદ્ર (૧) લ્હીન્નાયિને ॥

—જેસલમેર બેંડારની સુચિ (જા. ઓ. સી.), પૃ. ૬૪

૨૪. 'કુમારવિહારે મૂલનાયકપાર્શ્વજિનેવામપાર્શ્વવરિયનશ્રીમદ્જિનનાથદેવગ્ય વમન્તોત્સવે કુમારપાત્રપરિષદેન. પરિતોષાયાસ્ય પ્રણયનમ્ ।'

—એન/ન

નિજ સ ૧૨૦૭માં અથવા તેથી થોડો સમય અગાઉ થઈ ગયો હોવાને કારણે કેમકે ચિંતિ મા કુમા પાનના સ ૧૨૦૭ના શિના લખ્યા એમ જણાવેલું જ નથી જોઈતા રાજાનો પાનના કૃતિ તથા રાનીપુત્ર નામના ગામમાં પોતાના નસરને ગામીને ચીનાની નોંધાવેલા માટે ગામ ત્યાં આ થોડા આ ઉપરથી એ નમી થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રવર્માનિજનન રણુ' શ ૧૨૦૭માં અગ ત પછી દૂર સમયમાં ગયા પછી

આ ઉપરાંત દેવચન્દ્રની માનમનામજન નામની ખીજ એક ગ્યના હતી એમ અન્ય ગ્રંથોએ મળતા ઉત્તર પૃથ્વી સમગ્ર શ ૧૧ થી ૫૦ તુ એ કૃતિનો હાનમાં પત્તો લાગતા નથી ૨૫

૬ ઉદયચન્દ્ર

ઉદયચન્દ્રે લખેલા એક પદ્ય અથવા હજી મુદ્દી નજાર આવેલા નથી પરંતુ તમને ઉપદેશથી એક પ્રતા વડુ ગ્રંથો નખાયાની રજીખત મળે છે તથા એ સાગ વિદ્યાન હતા પ્રમુખચિન્તામણિ મા હમારપાનમનાન્તગત ઉદયચન્દ્ર પ્રમુખમાં જણાવેલું છે કે એશ્વાર્ય મારપાન સમક્ષ ૫ ઉદયચન્દ્ર શુભ દેખાયાપણુ રોગશાસ્ત્ર નાચના હતા તેમાં ૫૦૨ માંદાની બાંધામાં દન્તાજ્ઞાનસાસ્થવસ્ત્રામ્ના પ્રહ્નમાફર એ ના આ થો તમા હેમાચાર્યના મળ પાંદને સુધારીને રોમ્ના ને થ ત રોમ્નો એ રમાણે ઉદયચન્દ્રે વારવાર વાચ્યુ હેમચ દે એમ ગ્યનાનુ મ જી પૂજતા ઉદયચન્દ્રે ત્રાણીઓના અગે વાદિત્રો વગેરે માટે હૃદયસમાસમાં એમચન સિદ્ધ છે એમ બતા પુ એમ ત હેમાચાર્ય રાજાએ તમ ન જીજ્ઞાસાએ તેમની પ્રશસા કરી ૨૬

ઉદયચન્દ્રના ઉપદેશથી દેવેન્દ્રે 'સિદ્ધહેમજુ દૃષ્ટિ' ઉપર 'ચિંતિ

૨૧ જોન સાહિત્યનો સમિત્ત કવિહાસ ૫ ૨૮૦

૨૬ પ્રમુખ ચિન્તામણિ (૫ મ સલાની આદિતિ) ૫ ૧૪૭

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ

ચિદ્ગર્ભ યાજ્ઞા' નામની ગીતા ૨૭ તથા "ઉપમિતિપ્રપચમ્થા
સારોદ્ધાર' ૨૮ એ અન્યો લખ્યા હતા, તથા ચન્દ્રગરુડના દેવેન્દ્રમુનિના
ગિતા ના પ્રભે 'હેમચાસસાર'નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો ૨૯ 'હેમ
મુદ્દવૃત્તિ' પર વ્યાખ્યા લખનાર દેવેન્દ્રને ડૉ. ખુદરે ઉદયચન્દ્રના
શિષ્ય માન્યા છે ૩૦

૭ આ દીકાની સં ૧૨૭૧મા લખાવેલી જસનમેરનાં જુહાપ્તાન
ગણની પ્રતિભાથી ડૉ. ખુદરે હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષેના ચોતાના નિબંધ વગા
દેતારેનું અગત્યચરણ

॥ અહ ॥ પ્રગમ્ય કવલાર્ણવલોચિત્તવગનયમ્ ।

તિનેશ શ્ર સિદ્ધહેમચન્દ્રશઙ્કાનુશામને ॥

શઙ્કાવિચાકિદા કષ્ટોદયચન્દ્રાપદેશત

ન્યામત કનિનિદગપદવ્યાપશમિધીયતે ॥

—Life of Hemachandracharya (સી. ડી. જૈન અન્યમાત્ર) પૃ ૮૧

૨૮ જુઓ ૧૧૮૭૭ લખારના પુસ્તકોની વલ્લુનાત્મ સૂચિ (ગા. એ.
સી.) ભાગ ૧ પૃ ૬૧

૨૯ મૂવાલમાન્નિમાણિવમલાલાર્ણવગમન ।

દશનયન્કનિસ્તદ્રો હમચન્દ્રમુગીશ્વર ।

તૈપાત્તદયચન્દ્રોડસ્તિ ક્ષિપ્ત સરચાવના વર ।

વાવર્જીવમમૂર ચરચ વ્યાપશા જ્ઞાનામૃતપ્રણા ॥

તસ્યોપદેશાદ દેવેન્દ્રસુરિશિષ્યલયો વ્યપાત્ ।

ન્યામમારસમુદ્ધાર મર્નાપી કનરપ્રમ ।

—હેમચન્દ્રાનુશાસન બ ન્યા પ્રાન્તે (નવવિવાસ પ્રસ્તાવના પૃ ૨૪)

૩૦ Life of Hemachandracharya (સી. ડી. જૈન અન્યમાત્ર)

પૃ ૮૧

યશસ્વન્દ્રનો લખેલો કોઈ પણ અન્ય (૮) સુધી મળેલો નથી ૩૧
પણ પ્રમુખોમાં તેમના વિદેશ ઉત્તરે અને વાગ આવે છે તે ઉપરથી
સમ નર છે કે તેઓ ધણે વખત હેમચન્દ્રમુનિની સાથે ગેના હતા
'પ્રમુખચિન્તામણિ'માં બે સ્થળે યશસ્વન્દ્રગણિ વિદેશ ઉત્તર મળે
છે એમ સ્થળે જણાવેલું છે કે એમ નાગ દેવતાપુજનના સમયે હેમચન્દ્ર
કુમારપાનના મહેનમાં પટ્ટાચ્યા ત્યારે યશસ્વન્દ્ર તેમની સાથે રતા ૩૨
ખીજે યશ એમ જણાવેલ છે કે આ ૧ મહેનમાં બહુમાં પોનાના
પિનાના પ્રાણુબદ્ધ શુનિ વિદેશ બધા થો હતા તેની ઉપર ધન
ચારનાના ઉત્તર પ્રસંગે જૂના ગતા ચિદ્યાત્વીઓની દેશના દોષમાં
આરી જવાને ૧ જે મહેનમાં આખર ગિદિનિએ પડોચી ગયા હતા
તેનું નિવાળું જૂના માટે હેમચન્દ્ર તથા યશસ્વન્દ્ર પાગણી બહુ
આયા હતા અને દોસનું નિવાળું રી પાછા પાગણું ગયા હતા ૩૩
આ ઉપરાંત પ્રભાવચરિતમાં 'પ્રભાવચરિત માંડ' તથા જિન
નગ્નગણિના 'કુમારપાનપ્રધ'માં ૫ પણ યશસ્વન્દ્રનો નામો ૧૫
મળે છે

૩૧ મુનિત્રયમુચ્ચન્દ્રપ્રકાશના યોગ્ય આવક યશસ્વન્દ્રને શ્રી જ્ઞેયાલાય
મુનશીએ (જુઓ Gujarat and its literature પૃ ૪૭) તથા શ્રી
રામવાલ મોદીએ (જુઓ જુહિદ્રમગ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦માં તેમનો લેખ
પાટ નામ યશસ્વન્દ્ર) હેમચન્દ્રનો સિદ્ધ માન્યો છે તે વાસ્તવિક નથી

૩૨ પ્રમુખ ધણિ તામણિ (૧ મુ સભ ની આજ્ઞા) પૃ ૧૩૦

૩૩ એમને પૃ ૧૪૩ ૧૪૪

૩૪ પ્રભાવચરિત હેમચન્દ્ર પ્રમુખ ચરિત ૩૩૭

૩૫ કુમારપાન લખાયેલ પૃ ૧૮૮

૮. બાલચન્દ્ર

માનચન્દ્રના ગુરુદ્રોહ વિશે તથા તેના પરિણામરૂપે નીપજોના ગમ ચન્દ્રના અનાન મૃત્યુ વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે આ વિષયમાં વધુ લખના 'પ્રમન્ધકોશ'માં જણાવે છે કે-રામચન્દ્રના અવમાન પત્ની, 'આ તો ખોનાના જોડની જ તથા કંગારના છે', એમ કહીને બાલચૌએ બાલચન્દ્રને ગળ અન્યથાનના મનથી ઉતારી નાખ્યા હતા આથી નનજ પામી માનચન્દ્ર માગના તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું હતું ૩૬

'અનાનખ્યાં' નામની પ્રસિદ્ધ રતુનિ બાલચન્દ્રે ગ્ધી હોવાનું કહેવાય છે

ગૂજરાતમાં સંસ્કૃત નાટક

ગૂજરાતમાં ગ્યારેનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તો ઘણું પ્રાચીન કાળથી મળે છે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાતના નામે ચઢેલી 'સાતપત્યાશિકા'ને પાળતી કૃતિ માનવામાં આવે તોપણ વનબી રાજનગાથી તો ગૂજરાતમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય સાગ્ર પ્રમાણમાં ગ્યારેનું છે એ દાગમાં ગૂજરાત સંસ્કૃત સાહિત્યને ધરેલી સૌથી મહત્વની બે ભાગીય સાહિત્યનું સવપ્રથમ વ્યાખ્યાન ય બદિકૃત 'ગરણનધ' અથવા બદિકા ૧ વનબીપુર પંચીન ગૂજરાતનું પાટનગર તે શ્રીમાન સંસ્કૃત પદ્ય ૧ યો પેળા એ સિપુપાનનધનો ક્તો મહિ માવ, ધ્વજસ્ફુટસિક્કાન્તનો ક્તો સુપ્રસિદ્ધ રોતિપી ધ્વજમુખ તથા ઉપમિતિ ભવપદ્યમ્થાના નાં સિદ્ધિ રોરે શ્રીમાનમાં થઈ ગયા

બિહુલાકૃત 'શ્વેતસુન્દરી'

પરંતુ વનબીપુર કે શ્રીમાનમાં ગ્યાયનું કોઈ સંસ્કૃત નાટક આજે આપણે પ્રાપ્ત થતું નથી. અત્યારે મળતા સાધનો ઉપરથી વિચારતા ગૂજરાતમાં ગ્યારેનું પડેનું સંસ્કૃત નાટક તે દાસ્મીરી નિ બિહુલી 'લુસુન્દરી' નાદિકા ગણવી જોઈએ ૧ પોતાની માતૃ ભૂમિ દાસ્મીર છોડીને તે દાગના પડિતાની જેમ બિહુલ પડ્યુ અને

૧ શીલાચાચ ૨ શીલાચ્ચરિ નામે જેન આચાચ મહાપુરિસ્તકાચ નામના પોતાના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં વિકુચાન નામનું એ ૧૩૧ સંસ્કૃત નાટક ગ્રંથિત થયું છે એમ પ્રમુખશ્રી જાણાવે છે શીલાચાચનો સમય ધણુ પરીને વિક્રમના દસમાં સમના પ્રારંભગાળય છે

દેશોમાં ફરતાં ફરતાં પાટણમાં કૃષ્ણ મોહંકીના અમાત્ય શાન્ત-સંપત્કર-
ના આશ્રયે આવીને રહ્યો હતો, અને ત્યાં જ તેણે એ નાટિકા લખી
હતી. નાટિકાનું વસ્તુ કવિએ કાલિદાસકૃત 'માત્રવિક્રાંશિમિત્ર' અને
હર્ષદેવકૃત 'રતનાવલી'ના અનુકરણે રૂપે જ ઘડ્યું હોય એમ લાગે છે.
'કૃષ્ણમુન્દરી'ની નાયિકા કૃષ્ણમુન્દરી વિદ્યાધરી છે. કૃષ્ણ સાથેના તેના
પ્રેમપ્રસંગ અને અંતે લક્ષ્મણ આ નાટિકામાં નિરૂપણ છે. નાયિકા
કૃષ્ણમુન્દરી તે કોણ એ વિશે કંઈ સ્પષ્ટતા, સંખટ હતો નથી, પણ
તે કૃષ્ણાટકની રાજપુત્રી અને સિદ્ધરાજની બાંત્રી માના મયણદા છે,
એમ અનુમાન થઈ શકે છે. મંત્રી સંપત્કર આપણને વત્સરાજ
ઉદયનના મંત્રી યોગન્ધરાયણની યાદ આપે છે. સંપત્કરનો આગમ્ય
આ લક્ષ્મણ વડે કૃષ્ણને ચક્રવર્તી બનાવવાનો છે, અને લક્ષ્મણે સિદ્ધ
થાય છે તે પણ તેની કુશળતા વડે જ. ૧

આ નાટિકાનો સમય વિક્રમના આરમ્ભ સંક્રાંતિ પૂર્વાર્ધ છે. મંત્રી
સંપત્કરની આજારી પાટણમાં શાન્તપુત્રસવમૃદમાં આદિનાથના યાત્રા-
મંડોલસય વખતે તે ભગવાથેલી, એવો તેની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે.

આ નાટિકા રચાયે પત્રી બિન્દલુ ગૂજરાતમાં લાખે સમય રહ્યો
નહોતો એમ લાગે છે. કોઈ કામચુસ્ત અપ્રસન્ન થઈ ને તે દશિણ
તરફ ચાલ્યો ગયો હતો."

૨. કથાનુના ઔલુક્ય મળતા આશ્રયે રહીને તેણે લખેલા 'વિક્રમાન્-
દેવચરિત'માનો થેલો ચૂર્ણચિન્દનો મુદ્રામિત્ત "લોક સુખોઃ—

વક્ષાન્ધ વિદધનિ ન ચે મર્વદેવાવેશુલા—

સદ્ માણે નિમિષિ મવડે ચગ્ગુગ્માસદત્તમ્ ।

તેષા માર્ગે પરિચયવશાર્જન ગૂજરાત્યા

ચ. મન્નાય શિવિલ્લમ્કરોન્ મોમનાથ વિન્નંચ ॥

યશશ્ચન્દ્રદૃત 'મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ' અને બીજા નાટકો

આ પંડીના સમયમાં, સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં ગૃહ-
ગતના ધાર્મિક અને સામાજિક ઇતિહાસમાં યાદગાર એવો એક
બનાવ બન્યો હતો એ દાગમાં જુદા જુદા અંગ્રહો અને મતમતા-
ન્તરોના આચાર્યો વચ્ચે વાદવિવાદો થયાં થા દરના હતા. આવો
એક વાદ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર કુમુદચન્દ્ર અને શ્વેતાંશુ
વાદી દેવમુનિ વચ્ચે સં. ૧૧૮૧માં થયો હતો. 'સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળે
કે નહિ?' તથા 'શ્વેતાંશુને મોક્ષ મળે કે નહિ?' એ વાદનો વિષય
હતા. દેવમુનિના મત મુજબ સ્ત્રીઓને મોક્ષ મળી શકે, દાગજી સ્ત્રીઓ
પણ 'સરવ'ગાવી હોય છે. આ માટે શાસ્ત્રોગાંથી 'ગૌના આદિ
સત્રીઓના નામ ટાકવામાં આવ્યાં હતાં, પણ સમકાલીન વ્યક્તિ
તરીકે રાજમાતા મયણદેવનાના નામનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
હતો. મોક્ષ દિવસ આવેતા આ વાદવિવાદને વિષય બનાવતું સપાદ-
લક્ષના ગાત્રના આશ્રિત મોદ વણિક યશશ્ચન્દ્રનું 'મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર-
પ્રકરણ' મળે છે. વાદવિવાદમાં છેવટે કુમુદચન્દ્રની હાર થઈ. છેલ્લા
ઉપાય તરીકે, કુમુદચન્દ્રે દેવમુનિના કોટાગેદી સન્દ્રપ્રયોગમાં વ્યાકરણની
જૂઝ ટાકવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ એ પ્રયોગ પાણિનિ વ્યાકરણ
પ્રમાણે છે એમ મધ્યધેએ જણાવ્યું હતું.

આ નાટક ગૂઢરાતના ધાર્મિક અને સામાજિક ઇતિહાસ માટે
ઘણું મહત્વનું છે. ગાત્રઓની ન્યાયપ્રિયતા અને વિદ્યાપ્રેમ, ધર્મો-
આચાર્યોની પરમતત્ત્વસદિધિજ્ઞતા અને વાદપ્રિયતા વગેરેનો પરિચય આમાંથી
થાય છે. આ વાદવિવાદમાં સિદ્ધરાજ પોતે જ અધ્યક્ષથાને હતા
તથા મહર્ષિ, ઉત્સાહ, સાગર અને રામ એ ચાર પંડિતો તેની
સહાયતા હતા. સિદ્ધરાજની સભાનું તથા તેની વિદ્વાતાનું પણ સરસ
વર્ણન આ નાટકમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નાટકના હતા યશશ્ચન્દ્રનું 'રાત્રિમતીપ્રબોધ' નામનું બીજું

એક નાટક પણ મળે છે. નેમિનાથ-રાજિભાનીનું સુપ્રસિદ્ધ કથાનક એ જ આ નાટકનો વિષય છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધારના કથન ઉપરથી જણાય છે કે યશશ્રન્દે એ મહાકાવ્યો તથા ચાર નાટકો લખ્યાં હતાં, 'પણુ આ બીજા' એ નાટકોનો પત્તો હાલમાં લાગતો નથી.

કવિ રામચન્દ્ર

આ પછી, કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રના પદ્મગિંધ્ય અને ગૂજરાતના પ્રધાન નાટકકાર અને નાટ્યશાસ્ત્રી રામચન્દ્રની કૃતિઓ ખાસ ઉલ્લેખ માગી શકે છે. ગૂજરાતમાં લખાયેલા આશરે અઢી ડઝન સંસ્કૃત નાટકો આજ સુધી જણવામાં આવ્યાં છે, તેમાંથી અગિયાર તો એકલા રામચન્દ્રે જ લખેલાં છે. ગૂજરાતના નાટકસાહિત્યમાં રામચન્દ્રની કૃતિઓનું વિગિદ્ધ સ્થાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રનો કવિનો અભ્યાસ, જાપા પરનું પ્રભુત્વ, નાટકમાં ઇંદાયેલો મર્મોગો વિનોદ, સરળ, વિગદ અને મધુર સ્પર્શિઓ, કથાનકના પ્રસંગોને નાટ્યાનુકૂળ બનાવવાની આવડત-એ બધું સંસ્કૃત નાટ્યવેષકોના બધે પડેલા વર્ગમાં નહિ, તોપણ બીજા વર્ગમાં તો રામચન્દ્રને સહેજે ધ્યાન અપાવે તેમ છે.^૩

રામચન્દ્રનું 'નાટ્યદર્પણ'

નાટ્યશાસ્ત્ર અને રસશાસ્ત્રના પણ રામચન્દ્ર એક ઉત્તમ જ્ઞાતા હતા. પોતાના ગુરુભાઈ શુભચન્દ્ર સાથે મળી તેમણે 'નાટ્યદર્પણ' નામનો નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ તેમ જ તે ઉપરની વૃત્તિ લખી છે. આ 'નાટ્યદર્પણ' અત્યંત મદત્તવનો ગ્રન્થ છે, કેમકે નાટ્યશાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર આગળના વેદે ગણાય એટલા છે. નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપગ્રંથ બીજી રીતે પણ 'નાટ્યદર્પણ'ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોના

૩. રામચન્દ્રના જીવન અને લેખનકાર્ય વિષે સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ "દેવસારસ્વત સત્ર" માં મારો નિબંધ 'દેવચન્દ્રાચાર્યનું સાધ્યમંડળ'

ઉદરણુ આપરા માટે ગનચન્દ્રે એમા ડુન ચુમાનીત સમ્મત નાપકોમાંથી મનનગણુ આપ્યા છે અથવા એ નાપકોના પ્રમુત ઉ રેખો પ્ર્યા છે આ નાપકો પૈનુ કેમવા- તેા આજે અપ્રાપ્ય છે વિશા ખત્તાનુ 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' નાપ- જે અત્યારે મળતુ નની તેના સખ્યા મધ અનનરણો નાપચ પાંચમા જળના િગ્યા છે અને તેથી ગુપ્ત ાના ઇતિહાસ ઉપર કેમો પ્રાગ પડે છ સંમ્રાટ સમદ્રગુપ્ત અને તેના પુત્ર ચન્દ્રગુપ્તની વચ્ચે મધ ગુપ્તનો મોગ પુત્ર ગમગુપ્ત થો । રખત માટે ગાગીએ આ થો કનો એવી શૌધ એ ઉપરથી થઇ છે એ રામગમ કેવો હના, તેણે કના નીચ કૃત્યો ન્યા કના અને ડેવટે તે કેવી રીતે જૂડે ાને મયો-એ વૃત્તાનનુ નિરૂપણ 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' નાપ મા નગરામા આ નુ નુ ગમચન્દ્ર આપેના અનનરણોદ્ધારા ખચેના એ નાપ નો દુ ાએનો આશા નઇ થી નૈયાધાન મુનરીએ મુવનામિની દેરી એ- મોરાયેના નાપ નુ નનર્ગન' એ નામે એતિહાસિ નાપ નખ્યુ છે ૪

રામચન્દ્રના અગિયાર નાટકો

ગમચન્દ્રે નનવિનાસ ધુનિનાસ મદુનિનાસ, સત્યપરિચન્દ્ર, નિર્ભયનીમ યાયોગ મલિકામગ્નન્દન ગણુ રાનરાબ્યુવ્ય, રોહિણી મૃગા પ્ર ગણુ વનમાનાનાટિ । મૈત્રીમિનાણક અને યાનાબલુન એ મુમાણે અગિયાર નાપકો વખરા છ જેમાના કેમવા એ જમાનામા ભગવાના પણુ દરી

નનુને નાપચોચિન મનારનાની ગનચન્દ્ર ની ડુમગતા પરત્વે એનુ નનવિનાસ' નાપ નેના જેવુ કે નમ સયતીની મૂળ યામાના

૪ રામચ દે નાટ્યદષ્ટ મા નાટ્યગાસ અને અમિતયકલા પરત્વે દવાઈ મહાવના અને તે માળે સચમા લતા તો પ્રસાદિયમ જક ગળી રામચ એવા વિધાનો કર્યા છે એ સળધી વિરોધ માટે જુઓ ના સમદના દેમચન્દ્રાચાતુ મિધ્યમ-જ એ લેખમા નાટ્યરાસ્ટ્રી રામચન્દ્ર

ચમત્કારો એણે શક્ય તેટલે અંશે કાઢી નાખ્યા છે. હંસનું દૂતીકાર્ય, નક્ષરાગ્નના શરીરમાં કલિપ્રવેશ, પક્ષીઓ, તેનું વસ્ત્ર ઉપાડી જાય છે ઇત્યાદિ ચમત્કારિક પ્રસંગો રંગભૂમિ ઉપર દર્શાવવાનું અશક્ય છે અને તે સર્વે કથનદ્વારા વર્ણવવામાં આવે તો એમાં પૂરી ચમત્કૃતિ ન આવે; આથી એ પ્રસંગો રામચન્દ્રે કાઢી નાખ્યા છે. હંસના દૂતીકાર્યને સ્થાને કલચૂરીપતિ ચિત્રસેનના ચાર પામેથી નળને દમયંતીની છપ્પી મળે છે અને તે પ્રેમાસક્ત બને છે, એમ બનાવ્યું છે. કલિનું કામ ચિત્રસેન કરાવે છે અર્થાત્ એનો કાપાલિક વનમાં જીને સાથે રાખીને ફરવામાં મુક્કેલીઓ અને જીને પિયર-આગ્રય શ્રેવા જવામાં પતિની માનદાનિ વર્ણવી નળ પાસે દમયંતીનો ત્યાગ કરાવે છે. નળનું બાહુક બની જવું એ પ્રસંગ કથાનો મર્મભાગ હોવાથી તે કાયમ રાખ્યો છે. નળના બાપે સર્પનું રૂપ લઈ એ પરિવર્તન કરી આપ્યું હતું અને શું કરવું એ પોતાના પુત્રને સમજાવ્યું હતું. પૂર્વજ્ઞ સર્પ થાય તો એ ગૂજરાતની એક જૂની માન્યતા છે, અને તેનો અહીં રામચન્દ્રે ઉપયોગ કર્યો છે.

રામચન્દ્રના ‘કૌમુદીમિત્રાણુંદ’ પ્રકરણમાં કૌમુદી નામે દુગદન્યા અને મિત્રાણુંદ નામે વલ્લિકની અદ્ભુતગસિક પ્રણયકથા વર્ણવેલી છે.

અગિયાર નાટકો પૈકી માત્ર ગણતર નાટકો જ હજી પ્રસિદ્ધ થયેલા હોવાથી રામચન્દ્રના નાટ્યશ્રેષ્ઠનું સાંગોપાંગ અવલોકન હજી થઈ શકે એમ નથી. છતાં જે ચારેક નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે ઉપરથી પણ કવિના સ્વતંત્ર, મસ્ત અને હિતસાદપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે. “તું રસ્તાનો કૂતરો બને થજો, પણ સ્વતંત્ર રહેજો; ત્રિસોદનો નાયક બનીને પણ પગતંત્ર ન રહીશ”-આવા વિશ્વશ્રેષ્ઠ શબ્દોમાં જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરનાર અને રાજ્ય અગ્રતપાસની સમ્મનો સ્વીકાર કરવાને અદ્વેષ છબ કરડીને દર્પભેર મૃત્યુનો સ્વીકાર

હગાર કવિના જીવનમા તેમ જ કર્વનમા સનર બરેના માન-પત્રેમ
નિશે વધારે શું લખવું ?

દેવચન્દ્રનું 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ'

દેવચન્દ્રના બીજા એ- નિપ્પ દેવચન્દ્રે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નાટ્ય લખ્યું, જે દેવચન્દ્રના મુઠ્ઠા નામ પછી દેવચન્દ્ર હતું, તેથી આ નાટ્યના મૂળ દેવચન્દ્રને પછી દેવચન્દ્રના મુઠ્ઠા લેખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી આ નાટ્યની હાથપત્ર જોસનમેરના બજારમાં છે તથા એ જ હાથપત્ર ઉપરથી તે નામમાં થયેલી નવ નાટ્યમાં વાડીપાર્શ્વનાથના બહારમાં છે એના અનમાં, કોઈ સોબદાગે આ નાટ્યની ગ્યનામાં સહાય કરી હોવાનો ઉલ્લેખ છે પછી આ મેરબદ્દાર-કોણ તે જાણી શકાતું નથી. કુમારપાતે સપાદનક્ષના રાજા અર્જુનરાજને દરાબ્યો તે પત્તે કુમારપાતના વીરતને રજુવતું આ પ્રગસાતમ-નાટ્ય છે એની નામિકા ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરી છે આ ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરી તે અર્જુનરાજની બહેન જલદણાદેવી જેનું કુમારપાત સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું તે હોની જોઈએ, એવું મારું અનુમાન છે ૫ વર્ગી આ નાટ્ય કુમારપાતની ખાસ આગ્રાથી લખાયું હોય એ સંભવિત છે, કેમકે પાટણમાં કુમારવિહારમાં અનિતનાથદેવના પાત્રામહોતસવ પ્રસંગે કુમારપાતની સમાના પરિતોપ અર્થે ભજવવાને

૫ નામક-નાથિયોને મોઢો હોતારે જાતિના પાત્ર તરીકે લખવાવાનો સરકૃત લેખકોને સોખ જાણીતો ॥ 'કર્ણમુન્દરી' નાટ્યની નાથિય મયજીવને બિલહીને વિદ્યાધરી બનાવી છે ધારાના રાજા અર્જુનવર્મદેવે મુજરાતના રાજા અબિનવ સિદ્ધરાજને દરાબી તેની પુત્રી સાથે લગ્ન કરું હતું તેનું-ધારાના રાજામુક મદને લખેલી 'પારિભત મળી નાટિ' મા-અર્જુનવર્મના મળા ઉપર પારિભતની માળા વિજયમાળા-૨કી તે એ ન્યા બની નો રાજાએ તે કન્યા કચુજીને સોપી, અર્થાત્ અત પુરમાં મોટી-એવું ઉપમાત્મક વર્ણન ॥ એટલે અહીં પણ ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરી તે જલદણાદેવી હોવાનો પૂરો સંભવ ॥

તે ગ્યાયુ છે, એમ મૂનધાર પ્રસ્તાવનામાં નહે કે અણાનજ સાથેનો
કુમારપાનનો વિગ્રહ અનેક વર્ષ ચાલ્યો હતો પણ કુમારપાનનો
મપૂર્ણ નિત્ય સ ૧૦૦૭માં અથવા તેથી થોડો- સમય અગાઉ
થયો હોવો લેઈએ કેમકે ચિત્રોડમાં કુમારપાનના સ ૧૨૦૭ના
ગિનાનખમાં એમ લખાવેલું કે રા-ભગીના નાનનો પગજય નરીને
તથા સારીપુર નામના ગામમાં પોતાના નરને ગાખીને ચિત્રોડની
ગોખા લેવા માટે ગમત ત્યાં આવ્યો હતો આ ઉપથી એ નમ્મી
થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રેખાવિનયપ્રમુલ' સ ૧૦૦૭માં અથવા તે
પછી દૃ- સમયમાં ન્યાય ૧૦

આ ઉપનામ, દેવચન્દની 'માનમુદ્રાનજન નામની ખી- એ-
ન્યના હતી, એમ અન્ય ગ્રંથોએ માતા ઉપેખ ઉપથી અમ-
ગનાય છે, પણ એ દૃતિનો દાનમાં પત્તો નાગતો નથી

યશપાસનુ 'મોહનજપરાજય'

કુમારપાનની પછી પાણ્ણની ગાદીએ આવેલા અજ્ઞપાનના મની
યશ પાને એવ 'મોહનજપરાજય' એ- ૩૫- છે અને તે સ ૧૨૨૬
અને ૧૦૩૦ વચ્ચે ગ્યાયુ હોવાનું મનાય છે એમ આચાર્ય
કેમચન્દના ઉપદેશથી માગપાને પ્રેરો જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો સ્વી ૧૨,
તેણે કેવો પશુનરનો અને સાત વસનોનો નિરોધ તથા ગાન્યમાં
નાનાગસ મગ્નાનું ધન નમ નગાની રૂઢિ-ગતીવિત્તનો પ્રતિનધ
હત્યાદિ બાગતાનું સર્જન છે નામના મધ્ય નિમ્ન તરીકે એમાં
કુમારપાન મોહ ઉપર કેવી રીતે નિત્ય મેળવે છે તથા નિવેચ્યન્દ
અને રાન્નિદેવીની પુત્રી કૃપાસુન્દરી સાથે લગ્ન ને છે એ બતા યુ
છે આ લક્ષની તિથિ સ ૧૦૧૬ ના માગશર મુન ખીજની આપવામાં
આવી છે આથી કેના- વિદ્વાનો આ તિથિએ કુમારપાને જૈન
ધર્મનો સ્વી ૧૨ પ્રેરો એમ માને છે

આ નાટકમાં દેવચન્દ્ર અને કુમારપાત્ર સિવાય બીજાં બધાં પાત્રો વિવિધ ગુણનાં પ્રતિરોધો છે. આરંભમાં જ જ્ઞાનદર્પણ નામનો ચાર ખખર લાવે છે કે મોડે પુરવંમનોનગરને ઘેરા ત્રાણી કબજે કર્યું છે તથા ત્યાંનો રાજા વિવેકચન્દ્ર પોતાની પત્ની શાન્તિદેવી તથા પુત્રી કૃપાસુન્દરી સાથે નાખી છૂટ્યો છે. વિવેકચન્દ્ર હેમચન્દ્રના તપોવ્રતમાં આવીને આશરો લે છે. ત્યાં રાજા કુમારપાત્ર અને વિદ્યુપતિ, કૃપાસુન્દરી અને તેની અખી સમતાનું ખંભાણું વૃક્ષના આંતરે રહીને સાંભળે છે, અને રાજા કૃપાસુન્દરીમાં પ્રેમાસક્ત થાય છે. આ વખતે, સંસ્કૃત નાટકોના ગિવાજ મુજબ, મદારાણી રાત્ર્યશ્રી અને તેની દામી ગૌરતા આવે છે, અને રાજા મદારાણીની હાથ મેળવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પ્રભુપ્રતિરોધી કૃપાસુન્દરીને બેડોળ બનાવવા માટે મદારાણી દેવી પામે વરદાન માગે છે, ત્યારે દેવીની મતિ પાછળ અગાઉથી સંતાયેલો માણસ કહે છે કે કૃપાસુન્દરી સાથે લગ્ન કરવાથી જ રાજા મોદને છતી મકમે. પરિણામે રાણી પોતે જ વિવેકચન્દ્ર પામે તેની પુત્રીના દાથની રાજા માટે માગણી કરવા તૈયાર છે. વિવેકચન્દ્ર આ માગણીનો સ્વીકાર કરે છે, પણ તે એ શરતે કે કુમારપાત્રે પોતાના રાજ્યમાંથી સાત વ્યવસાયો દેશવરો દેવો અને રહતીવિત્તની પ્રથા બંધ કરવી. રાણી તેમ જ રાજા એ મરતો માન્ય કરે છે, અને 'શાકુન્તલ'માંના દુષ્યન્તની જેમ, મરણ પામેલા કહેવાના એક લક્ષ્યાધિપતિની મિત્રતા ઉપરનો પોતાનો દક્ષ જતો કરી રાજા તે શરત આચારમાં મૂકે છે. તે જ સમયે એ લક્ષ્યાધિપતિ તરી ત્રી સાથે વિમાનમાં બેસી આવી ચડે છે.

છેવટે, છૂત, માંસાહાર, મૂના, ચૌધ, મલપાત્ર અને વ્યભિચારનાં પ્રતીકરૂપ પાત્રો એવી દલીલ કરે છે કે અસહના રાજાઓએ તેમને વસવાટ કરવા દીધો હતો; પણ હવે તેમને મથા વગર છૂટકો નથી. માત્ર ગણિકાઓને ગેરેબું હોય તો રહેવા દેવામાં આવે છે, એ ઉલ્લેખ નટકાવીન સામાજિક પરિસ્થિતિના અભ્યાસ માટે શુદ્ધ સૂચક છે.

અંતમાં 'યોગશાસ્ત્ર' રૂપી કવચ અને 'વીનરાગસ્તુતિ' રૂપી અદશ્ય-વિદ્યાની સહાયથી કુમારપાદ મોહરાગનો પરાજય કરે છે અને પુરપ-મનોનગરરૂપી રાજ્યધાની વિવેકચન્દ્રને પાછી સોંપે છે.

સાદા અને સરલ સંસ્કૃતમાં લખાયેલું તથા સૈદ્ધીની તત્કાલીન કૃત્રિમતાઓથી મુક્ત આ નાટક મધ્યકાલીન ગૂજરાતના ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનના અભ્યાસ માટે ઘણું મહત્ત્વનું છે. યરાદમાં કુમાર-વિદ્યારમાં મહાવીરસ્વામીના યાત્રામંડેતસવ પ્રસંગે તે ભજવાયું હતું.

પ્રદ્ધસાદનદેવનો 'પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ'

આણના પરમાર રાજ ધારાવર્ષના બાઈ પ્રદ્ધસાદનદેવે સં. ૧૨૨૬ આસપાસમાં વિરાટનગરમાં અર્જુનના પરાક્રમેનું નિરૂપણ કરતો 'પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ' લખ્યો હતો અને તે આણ ઉપર અચ્યેશ્વરના પવિત્રકારોપણ પર્વમાં ધારાવર્ષની આજાથી ભજવાયો હતો. આ વખતે પ્રદ્ધસાદનદેવ મુવરાગપદે હતો.

'પાર્થપરાક્રમવ્યાયોગ'માં દીપ્તરસ આયેખવતો દ્રાવો કરવામાં આવ્યો છે. કથાનક મહાભારતના વિગટપર્વમાંથી લીધું છે. કૌરવો વિરાટની ગાયો હાંકી જાય છે અને અર્જુન તેમને હરાવી ગાયો પાછી લાવે છે, એ તેનો વિષય છે; અને તે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આપેલા વ્યાયોગના સ્થાણને ધરાયગ અનુકૂળ છે, કારણ કે વિગટનું મળ સ્ત્રી નથી, સ્ત્રીનો અંશ દ્રૌપદી કે સુભદ્રાના અપ્પટ પાત્રાભેષન કરતાં વિશેષ નથી અને નાયક દેવ કે રાજા નથી.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ નાટકમાંની કેટલીક વિગતો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. નાન્દી પછી સ્થાપક પ્રવેશ કરે છે, એએક ગ્રોહ ઉચ્ચારે છે, અને ત્યાર પછી એક નટ આવી તેને સંબોધે છે, પણ તેનો જવાબ મુત્રધાર આપે છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થાપકને મન 'સ્થાપક' અને 'મુત્રધાર'

એ બંને શબ્દો સમાનાર્થ દેના વળી, ભરતનાકથ નાપક અર્ચુનના નહિ, પણ નાટકની સમાજીની વેળાએ અસ્સગએ સદિન વિમાનમાં બેઠી અભિનંદન અને આશીર્વાદ દેવા આવેલા વાસવના મુખમાં મૂકેલ છે, એ પણ નોંધપાત્ર છે.

આ પહેલા ગૂઝળાતમાં ગમચંદે 'નિર્ભયબીમધ્યાયોગ' લખીને 'ધ્યાયોગ'ના નાટ્યપ્રનામ ઉપર હાથ અગ્રમાએ ત્રેનો.

વિજયપાલનું 'દ્રૌપદીસ્વયંવર'

દ્રૌપદીસ્વયંવરના પૌગણિક પ્રસંગનું નિરૂપણ હતું વિજયપાલનું આ નાટક પાટણમાં ત્રિપુરપ્રાસાદમાં વસન્તોત્સવ પ્રસંગે ભીમદેવ બીજાની આજ્ઞાથી બજવાયુ હતું. જેને ઇલાહનિષ્ઠ મહાપ્રવચ્ચ ધીમહિરાજપ્રતિપત્તવન્તુ. તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે સિદ્ધરાજના ઇષ્ટમિત્ર પ્રણયમુ દ્વિ થીપાનના પુત્ર દ્વિ સિદ્ધપાનનો. આ વિજયપાલ પુત્ર હતો. તથા પેઢી મુધી દ્વિપ્રતિભાનું સાતત્ય સચરાયુ હોય એના બનાવો સાદિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ છે, અને એ રીતે પણ આ તથા દ્વિએના નામે ભાગતીય સાદિત્યના ઇતિહાસમાં અગ્રણીય છે. વિજયપાલનો સમય સં. ૧૨૫૧ થી ૧૩૦૦નો નક્કી થયો છે, એટલે 'દ્રૌપદીસ્વયંવર' પણ એ અરસામાં જ ગ્યાયું હશે પ્રતાપનામાં દ્વિએ વીર અને અદ્ભુત મનનું નિરૂપણ કરવાનો દાવો કર્યો છે, અને તે ઘણે અંશે વાજતી છે.

રામભદ્રનું 'પ્રભુદરૌહિણેય'

જૈન મુનિ રામભદ્રનું 'પ્રભુદરૌહિણેય' નામનું જ અંકી નાટક સ ૧૨૫૬ ના અરસામાં જતોરમાં ચૈત્રવીર અને અજયપાલ નામે બે વણિક ભાઈએએ બધાવેના આદિનાયના મંદિરમાં યાત્રાતસવ પ્રસંગે બજવાયુ હતું મદાવીર અને જુદના એક સમજાતીન પ્રસંગનું એમાં આવેબન છે રૌહિણેય નામનો ચૌર રાજમુદમાં ચોરી કરે છે,

પણ પકડાનો નથી. શ્રેણિકનો મંત્રી અભયકુમાર પોતાના છુદ્ધિજાગથી તેને પકડે છે અને તેણે દરેલી ચોરીઓ દણુલાવવા એક યુક્તિ રચે છે. એક ઓગડો ઇન્દ્રબવન જેવો શણગારી તેમાં અસ્તગઓને રથાને વેસ્યાઓ મોકલે છે, અને પછી ઊંઘના ચોરને ત્યાં મૂકી દે છે. ગૈલિણેય જાગે છે, એટલે વેસ્યાઓ તેને પૂછે છે કે, “પૂર્વજન્મમાં તમે કેવાં સત્કૃત્યો કર્યાં હતાં કે જેથી આ સ્વર્ગ તમને મળ્યું?” હવે, રૌલિણેયના આપે રૌલિણેયને શિખામુખ આપી હતી કે મહાવીરનું વચન હતી સાંભળવું નહિ, પણ એકવાર પગમા વાગેયો કાંટો કાઢતાં મહાવીરની દેશનાના કેટલાક શબ્દો અદરમાત્ તેને સંભળાયા હતા. તેમાં તેણે ‘દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી, પગ ભોંય પર અડના નથી, દેવો પ્રસેદથી ભીંજાતા નથી તથા તેમની માળાઓ દરમાની નથી’ એમ સાંભળ્યું હતું. મહાવીરના આ એક જ વચનના પ્રભાવથી ચોર કૃત્રિમ સ્વર્ગભવનની યુક્તિ પામી ગયો. મહાવીરના એક જ વચનનો જો આટલો પ્રભાવ, તો તેમના અનુયાયી બનવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેમ નહિ થાય? અપગમી નિર્દોષ દરે છે, પણ જ્યારે તેને છોડી મૂકવામાં આવે છે ત્યારે જો વૈભાવ પર્વત ઉપર તેણે લૂંટલા ભંડાર તથા દગણુ કરેલાં શ્રી તથા બાળકને રાખ્યાં હતાં ત્યાં ગમ્મ અને મંત્રીને લઈ જાય છે તથા પથ્થરો પાછેર કરે છે.

આ કથાનક હેમચન્દ્રે ‘યોગશાસ્ત્ર’માં એક ઉદાહરણ તરીકે પણ આપ્યું છે. તુલનાત્મક લોકવાર્તાના અભ્યાસમાં પણ તે ઉપયોગી થાય એમ છે, એ જોઈ શકાશે.

બાલચન્દ્રનું ‘કરુણવજ્રાયુધ’

ધોળકાના રાણા વીંધવવના મુપ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાત્રના આશ્રિત ‘કવિ બાલચન્દ્રનું ‘કરુણવજ્રાયુધ’ નાટક સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાત્રે કાઢેલા સંપના પગિતાપ અર્થે શત્રુજય ઉપર ઝડપબનાયના યાત્રામહોત્સવ

પ્રસંગે બળવાયુ હતુ વળાયુધ ચક્રવર્તીએ પ્રાયુના ભોમે પણ પારનાત
વધાયુ વ્યુ હતુ, એ પ્રસિદ્ધ સ્તુતે અનુવક્ષીને તે રખાયુ છે

મોમેશ્વરનુ 'ઉલ્લાધરાધન'

સીમ્ધનના પુરેશ્વરિ નથા વગ્તુપાતના ઇષ્ટ મિત્ર, 'કીર્તિકૌમુદી'
નથા 'સુચેત્સવ'ના જ્ઞાં દરિ મોમેશ્વરનુ 'ઉલ્લાધરાધન' નાટક
દ્વારિકાના જગત્તમન્વિરમાં પ્રમોધિની એકાદલીના દિવસે બળવાયુ
હતુ 'ઉલ્લાધરાધન'મા ગમ-ચાનુ નાટ-રૂપે નિરૂપાયુ છે

'સુચેત્સવ'ની પ્રગમ્નિમા એવો ઉત્તેજ છે કે મોમેશ્વરે બીમદેવની
સભાને ધામાર્ધમા એક નાટક બનાવીને ભૂપિંત દરી હતી આ નાટક
'ઉલ્લાધરાધન'થી બિન્ન જ હોયુ જોઇએ, કેમકે 'ઉલ્લાધરાધન' તો
મોમેશ્વરે પોતાના પુત્ર બક્ષશર્માની પ્રાર્થનાથી લખ્યુ હતુ, એવી તેમા
અષ્ટ નોત છે 'સુચેત્સવ'ની પ્રશસ્તિમા જોખીજ નાટ-નો ઉત્તેજ
છે, તે હાનમા અપ્રાપ્ય છે

જયસિદ્ધસૂરિનુ 'હમ્મીરમદમદન'

ગૂજરાત ઉપર દક્ષિણેથી ચઢી આવેના યાદવ મળ સિંહણ અને
ઉત્તરેથી ચઢી આવેના મીન-છીના (સુતાન અનમશ)^૧નો વગ્તુ

૧ 'હમ્મીરમદમદન' નો મીવજૂલીતર તથા 'પ્રબન્ધકોશ' નો મોજડીત
બન્ને એ-જ છે પણ મીવજૂલીતર અથવા મોજડીત નામનો કોઈ પાદશબ્દ
દિ હીની ગાદી ઉપર થો એસ નથી મોજડીત તે બીજે પાદ નહિ પણ
ગુવામવ રાનો પાદલાજ સમજુદીત અવતમજ છે, એવી મારી માન્યતા છે
(જુઓ ગુજરાતીના રજવાના દીપાવલ્લી ગાકવા માટે લેખ 'પ્રબન્ધ
કોશ નો મુદ્દુદીત કોષુ ?') શ્રી ગુર્જાર સારંગીનો પણ આ જ મત છે
(ગુજરાતનો મ ચક્રવર્તી રાજાત ઇતિહાસ ભાગ ૨, પૃ ૩૮૧) બીજી
બાજુ શ્રી રસિકવાવ પરીખ મોજડીતને મદમદ યોરી માને છે (જુઓ
જેન સાહિત્ય સરોધક, ખટ ૩, આ ૬૧મા તેમનો લેખ 'જેન ઐતિહાસિક
સ્તુતપર પરા અને તેની સમીચા')

પાસે એક સાથે પરાજય કર્યો હતો, એ વિષય પરનું જયસિંહસરિનું 'હમ્મીરમમ્મદન' નાટક સં. ૧૨૭૬ અને સં. ૧૨૮૫ની વચ્ચે રચાયું હોય એમ માનવાને સ્થળ કારણો છે. નાટકમાં કતાં દાવો કરે છે કે પ્રેક્ષકોને જેનું અગ્રણ્ય થયું છે એવું આ ભયાનક રસભર્યું પ્રદર્શન નથી, પણ નવે રસથી તરબોળી જુદી જ ગતનું નાટક છે.

યાદ્ય રાજા સિંહણ અને લાટરાજના ભત્રીજા સંગ્રામસિંહ વચ્ચેના સંગઠનને વસ્તુપાત્રના ચાર પુરોષોએ કેવી રીતે તોડી નાખ્યું એ હકીકત પહેલાં બે અંકમાં આવે છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં જનશૂની પદ્ધતિ, કેટલી પ્રગળ તેમ જ અગત્યની હોવી જોઈએ, તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ત્રીજા અંકમાં કમલક નામનો દૂત મ્યંચોના ઉપદ્રવથી મેવાડ દેશની જે ખગલ હાલત થઈ છે, તેનો ખ્યાલ આપે છે. છેવટે, વીરધવલ આવે છે એવી વાત ફેલાવી દેશવાસીઓને તેણે હિંમત આપી. ચોથા અંકમાં આપણને જાણવા મળે છે કે વસ્તુપાત્ર કેલાવેલી અશ્વને પરિણામે જગદાનો ખલીક અર્પરખાનને આજ્ઞા કરે છે કે તેણે મીસરહીકાને પકડી બેડીમાં જડી પોતાની આગળ ગજા કરવો. બીજા બાજુ, તુગ્ડેના ખગલ પછી તેમના પ્રદેશો પાઠા સોંપવાનું વચન આપી વસ્તુપાત્ર કેટલાક ગમતોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લે છે. પછી મીસરહીકા તેના વડર ધોગી ઇસક સાથે વાનગીન કરતો ગમે છે, ત્યાં વીરધવલની ખૂમ અને તેના લસકરનો અવાજ સાંભળી બંને જણ મરિઓ વાગી નામે છે, શત્રુ ન પકડવાથી વીરધવલ નારીપાસ થાય છે, પણ શત્રુની પૂંક ન પકડવાની વસ્તુપાત્રની સલાહનું પાત્રન કરે છે. પાંચમા અંકમાં રાજા વિજય પામી ઘેર આવે છે. વળી એક વાન જાહેર થાય છે કે કે મીસરહીકાના પીગ રહી અને કદીને જગદાથી આવનાં વસ્તુપાત્રે સમુદ્રમાં કેદ કર્યા હતા અને તેમની સહીસલામત માટે મીસરહીકાને વીરધવલ સાથે મૈત્રીની

સધિ નેવાની ફર પાડી હતી અતમા, ગામ શિના મદિમા
જય છે, ત્યાં ગિન સાક્ષાત્ પ્રપ્ત થઈ તેને વગ્દાન આપે છે

આ નાટક ખબાતમા વસ્તુપાનના પુત્ર જરતસિદ્ધની આજ્ઞાથી
બીમેશ્વર દેવના યાત્રામહેત્વસર પ્રસંગે ભજવાયુ હતું

અમમ્મ સમ્પૂર્ણ સાહિત્યમા સમગ્રનીન ગુદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગને
અનુનક્ષીને લખાણેના નાટકો અત્યંત નિગૂં છે, અને એ રીતે આ
'હરમીગમમર્મ' નાટક ખુબ મહત્વનું ગણાયુ જોઈએ જો કે
નાટક કે ૧૫ સંગીત તે ૫૦ ઉચ્ચ કોમિનુ નથી

મુખ્યત્વે 'હતાગ''

મુખ્ય નામે નિ પશુ વીરધનના દગ્ધારમા નહેતો હતો અને
તે નાનના બીજા અને દુષિઓની જેમ તેને પશુ વસ્તુપાનના આશ્રય
હતો તેણે લોકોનું 'હતાગ' નાટક પાપણમા કુમારપાને પધરાવેલી
શિનાની મૂર્તિના દોનાત્વસર પ્રસંગે ત્રિનુનપાનની આજ્ઞાથી ભજવાયુ હતું
ત્રિનુનપાનનો ગોળ્યમાસ ૧૦૮૮ થી ૧૩૦૦ નો છે, એટલે
આ નાટક પણ તે જ અગસામા લખાયુ હશે
મેઘપ્રભાચાર્યનું 'ધર્માભ્યુદય'

દશાર્પુભદ્ર ગર્જાપિના મગિત્રને અનુનક્ષીને લખાણેનું મેઘપ્રભાચાર્યનું
'ધર્માભ્યુદય' નાટક પણ સધની આજ્ઞાથી ભજવાયુ હતું એમ
ગણના મળે છે

મુસ્લિમ કાળનાં સંસ્કૃત નાટકો

મ ૧૦૫૬મા ઠગણ વાણેનાનો પરાજય થયો, ગૂજરાતનું છેલ્લું
સ્વતંત્ર હિન્દુ રાજ્ય નાશ પામ્યું અને મુસ્લિમ સત્તાનો પ્રારંભ
દોઢ સારા થે ગૂજરાત ઉપર માછ રહ્યો પિઠાને મળતો રાજ્યાશ્રય
મધ થયો. રાજદગ્ધારમાથી વિદ્વદ્ગોષ્ઠિ અને શાસ્ત્રચર્ચાઓને દેશનટો

મળ્યો, છતાં ગૂજરાતકાઠિયાવાડના હિન્દુ રાજાઓ અને ધનિકોએ વિદ્યાને યથાશક્તિ પોષણ આપ્યાં કયું. પરિણામે મુસ્લિમ સત્તાની વ્યાપના પછી પણ ગૂજરાતમાં સંસ્કૃતના સારસ્વતપ્રવાહનું સાનત્ય જળવાઈ રહ્યું. જૈન સાધુઓની લેખનપ્રવૃત્તિએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યની રચનામાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હતો. એ ઠાળમાં ગયાયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકો પણ મળે છે.

ગંગાધરનું ‘ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ’

સં. ૧૫૦૫ આસપાસમાં આપણને ‘ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ’ નામનું નવાંકી નાટક મળે છે. ચાંપાનેગના રાજા ગંગાદામે અમદાવાદના ખુસ્તાન મદમ્મદ તથા તેના આશ્રિત ઇડરના રાજાને હરાવ્યા, તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને લખાયેલું એ વીરરસપ્રધાન નાટક છે. ચાંપાનેગનો ગજકવિ ગંગાધર તેનો કર્તા છે. પાનામદ અને ચાંપાનેગની સમૃદ્ધિ, પ્રજાની મહાકાલી પ્રત્યેની ભક્તિ અને ગંગાદાસનો અડગ ટેક એ બધાનો એમાંથી સારો ખ્યાલ મળે છે. ચાંપાનેગમાં મહાકાલીના મન્દિરના સભાગૃહમાં એ નાટક ભજનાયું હતું.

ભૂદેવ શુકલનું ‘ધર્મવિજય’

‘ધર્મવિજય’ નામનું પચાસી નાટક દિલ્લીપતિના દાનવેતનાધ્યક્ષ હાયથ કેશરદાસ માટે લખાયેલું છે. તેનો કર્તા ભૂદેવ શુકલ છે. “સ્માર્ત આચારોથી યુક્ત જીનનના પાગલોદિક ફાલદાઓ” દર્શાવતું એ રૂપક છે. એની હાયપ્રત સં. ૧૮૩૨ ની મળે છે, એટલે ત્યાર પહેલાં એ ગયાયેલું હોવું જોઈએ.

રવિદાસનું ‘પાખંડખંડન’

રવિદાસનું ‘પાખંડખંડન’ પણ દંભ અને પાખંડનું ખંડન કરી વેદધર્મનું પ્રતિપાદન કરતું રૂપક છે. નાન્દીમાં શ્રીદેવી, સૂર્ય, પાર્વતી, વાગ્દેવી, રામ, જિવ અને ગણેશનું આવાહન કયું છે. તેપથ્યમાંથી

વેદધર્મ અને સરસ્વતીની વીણાનો ઝકાર સબળાય છે વેદ અને સરસ્વતી વૈદિક ધર્મનું વિધાનન થયું હોવાની કલ્પિત દરે છે ધાર્મિક દબો અને પાપડોએ વૈદિક ધર્મની કેરી અવસ્થા નથી મૂકી હતી તે આમાથી જણાય છે જ્ઞાતીએ આમા સંગ્રહી અને વેદો ઉપરાંત વિષ્ણુભક્તિ, ન્યાય, મીમાંસા, વેદાન્ત, પ્રશસ્ત પૌરાણિક, પિટાવત સ વગેરે પાત્રો. પીને વૈદિક ધર્મની સત્યતા પ્રતિપાદિત કરી છે અનમા, પ્રશસ્ત પૌરાણિકના પ્રયત્નોથી પાપડી ધૂર્ત નામી જન્ય છે તથા નાસ્તિકો આમ્નિત અને છે જ્ઞાતીએ આ નાટક “દ્વારવતી-પતિના પ્રિયને માટે લખ્યું છે” એવા તેમા ઉલ્લેખ છે, પણ તે ન્યારે લખાયું એ વિશે કંઈ જાણના મગતુ નથી અનમન, તે ધણુ પ્રાચીન તો નથી જ

રામકૃષ્ણનું ‘ગોપાલકેલિચન્દ્રિકા’

રામકૃષ્ણ દેનંદુનું ‘ગોપાલકેલિચન્દ્રિકા’ નાટક શ્રીકૃષ્ણની વૃન્દાવનનીનાઓનું ભક્તિમાનપૂર્ણ નિરૂપણ કરે છે આ નાટકનો પણ ચોક્કસ સમય જાણનામા નથી

અર્વાચીન કાળ

વધુ અર્વાચીન કાળમા આવતા, સ ૧૮૫૨મા પ્રમોદા પ્રિ જગન્નાથકૃત ‘ભાગ્યમહોત્તર’ જુ. ૧ જુ. ૨ અને અન્યારોને પાત્રો. પીને બાનનગરના મદારાગ વખતસિંહ તથા તેમની સભાનું નજીન કરે છે

આ પછી પણ મૂજરાનમા સંગૃહીત નાટકો નથી લખાયા એમ નહિ પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી લખાયેના મોરમીનાગા શાસ્ત્રી શરનાન મહેશ્વરના ‘સામિત્રીચરિત’ આદિ તથા ઠેક હમણા નિયાહવાગા શ્રી મૂજરા પ્ર માણેના નાજીના ‘સચોગિતમ્બવચનમ્,’ ‘જનપતિ-સામિત્રીચરમ્’ આદિ સંગૃહીત નાટકશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને લખાયેના નાટકો તેના ઉલ્લેખસ્વરૂપ છે પરંતુ એ કે એની યે પછી લખાયેના ખીજા ક્રેટના નાટકોનું નિવરણ આ મ્યો અપ્રસ્તુત છે

પ્રજાજીવનમાં સંસ્કૃત નાટક

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં નાટક રાગ્નશ્રિત અથવા ધનિકાલીન હતું ગામની આજ્ઞાથી જેમ વખતોવખત નાટકો ભજવાતા તેમ ધનિક લોકો પણ નાટકો કરાવતા ઉપર નોંધેલા નાટકો પૈકી ઘણાક ગામજાતી ભજવાયા હતા, એ આપણે જોઈ ગયા રામભદ્રનું ‘પ્રભુદ્વૈદિય’ નાટક જાતોરમાં બે વાણિક બાઈઓની સુચનાથી ભજવાયું હતું. ‘પ્રમન્ધચિન્તામણિ’ના ભોજરાગ-પ્રમન્ધમાં એવો એક પ્રસંગ આવે છે કે-ભોજરાગ નગચર્યા જોવા ગયો હતો, ત્યાં એક રથને શિવમંદિરમાં એક વાણિયાએ નાટક કરાવ્યું હતું, તેની સમૃદ્ધિ જોઈને વાણિયાને લૂટી લેનારો રાજાને વિચાર થયો આ ધ્યાનમાં જાતે સત્યાગ્રહ ન હોય, પરંતુ દેવમંદિરમાં ધનિક લોકો પણ નાટકો કરાવતા, એટલી ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળે છે દેવમંદિરમાં દેવોની વર્ગમા, વસન્તોત્સવ, યાત્રામહોત્સવ^૭ ઇત્યાદિ પ્રસંગોએ ખાસ નાટકો ભજવાતા

પૂર્વકાળમાં નાટક માત્ર ઉચ્ચ વર્ગના-રાજા અને તેના દુર્ગમીઓના વિનોદનું સાધન હતું પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધાર્મિક પ્રયાગર્થે પણ નાટકનો ઉપયોગ થતો આપણે જોઈએ છીએ એ રીતે નાટક જનસમૂહનો સ્પર્શ કરતું પણ બન્યું ‘મોહરાગપગમય,’ ‘પ્રભુદ્વૈદિય,’ ‘કરુણાનજાયુધ’ અને ‘ધર્મબુદ્ધ’ જૈનધર્મના પ્રયાગર્થે જ લખાયા તથા ભજવાયા હતા ‘કરુણાનજાયુધ’ તો યાત્રાધામ શત્રુજય ઉપર વસ્તુપારે કાઢેલા સધના પગિતોપ અર્થે ભજવાયું હતું, એ પણ ઓછું સૂચક નથી ‘ધર્મવિજય,’ ‘પાખડ-

૭ બંગાળમાં હજી પણ જાત્રાના પ્રસંગો થાય છે મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન ગુજરાતમાં પણ ‘જાત્રા,’ ‘જાતર’ એ શબ્દો ‘લવાજ’ ના અર્થ માં વપરાય છે સરખાવો ‘ચાચર તથા જાતર’ કવિ લાલચંદસમય ‘વિમલ-પ્રમન્ધ’માં લખે છે “ન ગણાં ધરમાંગી રણુમાત્ર, નારીજી જોવા જાત જાત”

ખૂન' ઇત્યાદિ નામકો એવી જ રીતે વૈદિક ધર્મના પ્રચારમાં લખાયા હતા.

નામકો સામાન્ય મદિગના પગમણમાં બજવાના, કારણ કે પ્રાચીન ાનુ મનિ એ સાર્વજનિક મમેનનુ એમાં જ રચાત હતુ યોકો નામકો જેના ખૂબ ઉત્પાદથી જતા અને નામ મિજલ્લ જનમ્ વહુધાવ્ય સમારાધનમ્. એ કવિંતલુરની ઉકિતને સાર્થક ગ્ના એમ પ્રયોગ વાચના જણાવ છે. સમાજનો ધનિક અને મધ્યમર્ગી નામ ના સામાન્ય સારો પૂરતુ સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃત સમૃદ્ધ હતા હશે-એમ આગરે અમે જ સમજે છે-એમ માનવાને પૂગના રણે છે આને પણ મન ધારમાં કેમે રચે 'આશ્ચર્ય-મળી પ્રતિજ્ઞાધીગન્ધરાયણ' અને નાગાત 'નામકો બજવાય છે અને જેનાગ ત સમજે છે.

૮, ૧૧ ના પ્રબન્ધોમાં મળતુ નીચેનુ જ્ઞાનક આ રૂઢિએ જાણવા જેલુ છે એ અમે નાટક થલુ હતુ ત્યા રાજ સિંહરાજ પ્રધા વેરો જલ્લ ચલેલ ત્યા નાટક જોતો એક વાલિયો ખૂબ ઉત્પાદથી રાજના ખભે લેધ મૂકીને ઠેલો રલો રાજએ તેને જાન ખાવા આપ્યુ ત્રીજે દિવસે સવારે રાજએ વાલિયાને હરખારમાં બોલાવેલો અને હલુ 'હાયે નાટક જોવાની તો મળ આવી પણ મારો ખભો બહુ દુ ખે છે ત્યે વાલિયો મનમાં તો મજરાયો પણ તેણે ચલ્લરાધી જવાબ આપ્યો ' મહારાજા! જે આખી પૃથ્વીનો ભાર પાત ના ખભે ધારણ કરે છે તેને એક ગરીબ વાલિયાનો શો ભાર લાગવાનો હતા ? આ મામળો રાજ ખુશ થયો.

■ ૧૦ મ ઉપવા અને મધ્યમ વમ મદિ સસ્તુ નાટક હતુ તેમ જ્ઞામવ. મારે બવાઈ જેવો નાટકપ્રકાર હોવા એકએ પણ તેની વધુ ચર્ચા બહોં અપ્રસ્તુત છે એ સળધી વિરોધ મટે જુઓ ભારતીય વિદ્યા પુ ૧ અ ૩ મા મ-ચકાલીન જ્ઞરાતમાં નાટક એ મારા નિબધનો ત્રીજો ખૂ તથા અમ વાદની રજબમિ પરિષદમાં શ્રી જયસકર સુ દરીનો બવાઈ વિરોનો નિબધ.

ગૂજરાતનાં સંસ્કૃત નાટકોનું મૂલ્યાંકન

હવે પ્રશ્ન એ થશે કે, ગૂજરાતનાં આ બધાં સંસ્કૃત નાટકોનું સાહિત્યદૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન શું? કહેવું જોઈએ કે હેમચન્દ્રના શિષ્ય રામચન્દ્રના અપવાદને બાદ કરીએ તો, શુદ્ધ સાહિત્યદૃષ્ટિએ આ બધાં નાટકોની કીમત જાત્રી નથી. જો કે માલ અને બાણની પડી સાચું સર્ગન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી લગભગ આથમી ગયું હતું, એટલે મધ્યકાળમાં તો હિન્દના બધા જ પ્રાંતોમાં આ સ્થિતિ છે.

સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે કરીને પાત્રોના બાલ કે આંતરિક સંઘર્ષોનું નિરૂપણ કરવાનો નહિ પણ પ્રેક્ષકોના મનમાં રસની નિષ્પત્તિ કરવાનો હતો. અર્થાત્ કાવ્યોષુ નાટકં રમ્યમ એ ઉક્તિ દર્શાવે છે તેમ, નાટક એ કાવ્યનો જ એક પ્રકાર હતો. એટલે કીથ જેવા વિદ્વાનો દરે છે તેમ, કેવળ પાશ્વર્ય વિવેચનની દૃષ્ટિએ જ આ બધાં નાટકોનું મૂલ્યાંકન કરી તેમને કેવળ ઉતારી પાડવાનો કંઈ અર્થ નથી, કેમકે હિન્દ અને યુરોપનો નાટક પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ કેવળ ભિન્ન હતો.

જનાં પ્રાચીન પ્રતિભાવાન આચાર્યોએ સ્થાપેલા રસસંપ્રદાયનું આંતર્ગત રહસ્ય જ્યારે લગભગ લુપ્તાયું હતું અને પૂર્વદાક્ષીન તેજસ્વી સર્ગકૃતા આથમતી હતી તે પાંડિત્યયુગમાં સંસ્કૃત નાટકની અવનનિ થઈ એ હકીકત છે. સંવાદો શીકા, દીર્ઘમુત્રી અને વ્યક્તિત્વકીન બનતા ગયા અને રસનિષ્પત્તિનો હેતુ પ્રધાન હોવાને કારણે સ્ત્રોતો મુક્તકો જેવા-વધુ ને વધુ લાલિત્યપૂર્ણ બનતા ગયા. લેખકોનું ધ્યાન આવાં મુક્તકો લખવા ઉપર જ કેન્દ્રિત થતું ગયું અને નાટકના ખીન્ન અંગો જૂએ મરવા લાગ્યાં.

જો વર્ગો જ પાડવા હોય તો, ગૂજરાતમાં લખાયેલાં સંસ્કૃત નાટકો પૃથ્વી ગમચન્દ્રની મોટા ભાગની કૃતિઓ, બિદ્ધલક્ષ્મી ‘કલ્પસુન્દરી,’ યશઃપાવકૃત ‘મોહરાજપરાજય,’ પ્રદવાદનદેવકૃત ‘પાર્થપરાક્રમન્યાયોગ’ અને વિગતપાવકૃત ‘કૌપીન્દ્રવંશ’ને દૃઢ આગવી દગેળમાં મૂક.

આ સિવાય, બીજી રીતે જોઇએ તો ઇતિહાસ અને સમાજ
શાસ્ત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતમાં લખાયેલા સરકૃત નાટકોનું
મૂલ્ય ઘણું મોટું છે ૧૦ ઇર્ષ્યમુલ્તી, મુદ્રિતકુમુદ્યન્ત્રપ્રશ્ન, ચન્દ્ર
લખાવિજયપ્રશ્ન ગોદગતપગત્ય રમ્ભીગમદમદન તથા ગંગાલસ
પ્રતાપનિનામ એ નાટકો સમગ્રનીન ઐતિહાસિક પ્રસંગો ઉપરથી
લખાયા છે એ સાથે આપતા ઐતિહાસિક નાટકો મને એ ખૂબ
મહત્ત્વનું છે બીજા કેના નાટકો ધાર્મિક પ્રયાગર્થ લખાયા છે
અને ઘણાખરા સારંગનિઃ ઉત્સવ પ્રસંગે ખાસ યોજનાથી બંધાયા
છે મધ્યગ્રાનીન ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને ઇવનને સમજવામાં નાટક
પણ ઘણું અરો સજાયમૂલ યાય છે

ઉપસ હાલ

ગૂજરાતમાં સરકૃત નાટકો મુખ્યત્વે વિક્રમના બાગમાં મંદના
પૂર્વાર્ધથી માડી તેરમા સેના ઉત્તરાર્ધ મુધીમાં—આશરે બસો વર્ષના
ગાળામાં લખાયા છે કેના નાટકો માગના પ્રવાહમાં તથાઈ ગયા
હમે એ નક્કી હનાનું કોઈ સાધન આપણી પામે નથી છતાં જે
અવશિષ્ટ રહ્યા છે તે જોતાં પણ ગૂજરાતે બસો વર્ષના ગાળામાં
ઘણા નાટકો આપ્યા ગણાય વળી એમાંના ઘણા નાટકો ખાસ
બગવત મારે જ લખાયા હતા એ વિશે નોંધપાત્ર છે ગૂજરાતની
સરકૃતિના અભ્યાસ માટે તો આ નાટકોનું અરતામ્ત અને અભ્યાસ
અનિવાર્ય છે પરંતુ સરકૃત નાટ માહિત્યનો સ્વદેશીય વિચાર
મરતા પણ ગૂજરાતના નાટકોની અરગણના ન થઈ શકે

૧૦ એન જ ૧૧ હરણુ લલન તો મોહરાજપરાજય મા સ ત વ્યસનને
દેશવ । મને છે પણ વેશ્યાને રહેણુ હેય તા રહેવા દેવ મા આવે છે એ
નાટકમાં વેશ્યાવ્યવસન ૧૧ વરાકમુવેક્ષીયમ્ । ન તેન કિંચિદ્ મને સ્થિતિ વા ।
એવો હરેખ છે એટલે શુ ગણિત સમજનું અનિવચ અગ ગણાની
હરો ૧ આ રીતે બીજા ઉલ્લેખો પણ છે । ધર્મ ૧૩

પ્રબન્ધચિન્તામણિ

શ્રીમેરુતુ'ગાથાચ' વિરચિત પ્રબન્ધચિન્તામણિ (ગૂજરાતી ભાષાન્તર, ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓ, પરિશિષ્ટો વગેરે સાથે) ભાષાન્તરકર્તા : શ્રી. શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ ગાસ્ત્રી, પ્રજાગક : શ્રી ફોર્બ્સ ગૂજરાતી સભા, મુબઇ. ૩, ૧-૦-૦૦

‘જૂની કથાઓ વારંવાર સાંભળેથી ડાઘાં માણસોનાં મનને ત્રેધએ તેવાં પ્રસન્ન કરતી નથી, માટે નજીબના વખતમાં થઇ ગયેલા સત્પુરુષોનાં વૃત્તાન્તો વડે આ પ્રબન્ધચિન્તામણિ ગ્રન્થની રચના કરું છું’ એમ જણાવી નાગેન્દ્રગચ્છીય જૈનાચાર્ય મેરુતુંગસૂરિએ મ. ૧૩૬૧માં વડવાણુમા આ પ્રબન્ધચિન્તામણિ મટકૂન બાપામાં રચ્યો.

વિક્રમ અને શાસિવાદનના પ્રબન્ધો તથા અન્ય કેટલાક પ્રકીર્ણ પ્રબન્ધોને છોડી દઇએ નો, વનગજથી માંડીને વીરધવલ સુધીનો ગૂજરાતના ઇતિહાસનો વૃત્તાન્ત તેમાં છે. એ માત્ર ‘ઇતિહાસ’ નથી, ‘ઇતિહાસ’ સખવાની દૃષ્ટિ પણ એ વખતે નહોતી; સામાન્ય જ્ઞાનવાળા વાચકોને-ખાસ કરી જૈનોને-પ્રબન્ધો એટલે કદપનામિશ્રિત શ્રુતકથાઓ આપવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે. સાદા અને સહેલા સંસ્કૃત ગદ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ મુખાધિતો મળીને આ પ્રબન્ધો ગ્યાયેલા છે એટલે પૂર્વકાવમાં ઐતિહાસિક વિષયો લઇને ગ્યાયેલાં મહાકાવ્યોમા આવતી અતિશયોક્તિઓનો દોષ તેમા કુદરતી રીતે જ ઓછો છે. પૂર્વના લેખકો એટલે કે હેમચન્દ્ર, અરિસિંહ, સોમેશ્વર, ઉદયપ્રબ અને બાવચન્દ્ર જેવાઓ ચૌતુક્ય રાગ્નઓના સમકાલીન હોઇ તેમના વિષે કંઇક અપજ્ઞ લાગે એવી વાનો રાગ-

બચથી કે ખીજી' ગમે તે કાગ્જોથી લખનાં અવકાશ હતા, અને માત્ર પ્રસરિત સિવાયની ખીજી થોડી જ હકીકતો આપણને પૂરી પાડી શક્યા છે. એ જ કારણથી મહામહા ગીજનીની સનારી અને સોમનાથના પતનને જોના મહત્વના ખનાવોનાં વર્ણનો તેમના ગ્રન્થોમાં ક્યાંય મળતાં નથી. આથી જિવદું જ, મેરુતુંગને રાજબાવ જેવું તો કંઈ હતું જ નહીં, તેનો ઉદ્દેશ રૂઢ શૈલીનાં મહાકાવ્યો લખવાનો નહીં, પણ શ્રોતાઓનું રંજન કરવાનો હતો, અને ગૂજરાતનું હિન્દુ મહારાજાનાય પામે માત્ર એક જ વર્ષ થયું હતું એટલે અંતિદાસિક શ્રુતપગમ્પરાનો લાભ પણ મેરુતુંગને મળ્યો હતો. કીર્તિદોમુદી, સુકૃતકીર્તિક્ષોભિની અને સદ્અર્થિંગપ્રસરિત જેવાં પૂર્વકાળના લખાણોમાંથી મેરુતુંગે અનેક રચણે અવતરણો લીધાં છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ સાહિત્યનો પણ તેણે પૂરતો ઉપયોગ થયો હશે. જો કે તેની વિગતના તો એક ખીજ છે. હિન્દુ લેખકોને સામાન્ય રીતે અગ્રિય એવી સામ્રા મેરુતુંગે નોંધી છે અને તેણે આપેલી ઘણીક સામ્રા ઇતિહાસદષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર પૂરવાર થઈ છે વનરાજ ચાવડાએ સ. ૮૦૨માં પાટણ સ્થાપ્યું ત્યારથી સં. ૧૨૮૭માં મન્ત્રી વગ્નુપાને યાત્રા કરી ત્યાં સુધીની સખ્યામધ સાતો તેમાં મળી આવે છે. આશરે છસો વર્ષના ઇતિહાસનો લગભગ સિવસિંહાબંધ પ્રચલન મળી આવતો હોય એવા ગ્રન્થો સમસ્ત બારનના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વિરલ છે. આમ, પ્રશ્નચિન્તામણિ ગૂજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ રાજપૂત યુગનો ઇતિહાસ ઉકેનવામાં ખીજી કોઈ પણ પ્રશ્નચિન્તામણ લખાણ કરનાં વધારે ઉપયોગી થાય છે—જો કે તેમાં લોકકથાના, કવનના અને સામ્પ્રદાયિક પદ્યમેદના અંશો ક્યાં છે તે આપણે જોઈશું.

આ અલ્પુપયોગી ગ્રન્થ તરફ ઇતિહાસરસિકોનું ધ્યાન બહુ લાંબા સમયથી જોવાયેલું છે. રાસમાયાકાર મી. અયેકાન્ડા ફોર્નસે પોતાના ઉપયોગ માટે તેનો સં. ૧૮૪૯માં અનુવાદ થયો હતો, જોખે ગેઝીટીયર અન્નર્ગત ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખવામાં પંડિત ભગવાનલાલ હન્ડલ્લએ

પણ તેનો ઉપયોગ થોડો હતો ત્યાં પછી તો ગૂઝરાતના ઇતિહાસ પરત્વે તેની અમુ-અશોભા વિશ્વાસપાત્રતા સાબિત થતા એ અન્યનો બહોળો ઉપયોગ થતા લાગ્યો એ પછી ‘વિધિવિપ્લુત-ગગરૂપ’ પિટર્સન, નિડોર્ન અને જુહરના શાસ્ત્રી રામચન્દ્ર દીનાનાથે ગૂઝરાતી અને ટોનીએ ટિપ્પણીઓ સાથે તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ન્યું એ અગાઉ શાસ્ત્રી રામચન્દ્રે જ મૂળ સરકૃત પદ્ય સંપાદિત રીતે પ્રસિદ્ધ ન્યું હતું પરંતુ તેમનું સંગ્રહણ અને તેમનો અનુવાદ અબરાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થતા એના નબળા અને એ અગત્ય લગભગ હમણાં સુધી નહીં હતી સૌંદર્ય અન્યમાત્રા તન્મયી મુનિ નિનવિવિધ્યએ અને શ્રી ફોર્ડેસ ગૂઝરાતી અભા તરફથી શ્રી દુર્ગાશંકર રાગમ શાસ્ત્રીએ મૂળના ફરીનારના સરસ્વણે રેના છે અને આ બીજી સરથા તરફથી ટિપ્પણીઓ અને પગિસિદ્ધોથી પશ્ચિમૃત થયેનો આ અનુવાદ બહાર પાડનાર આવેતો છે

હવે અન્યતી સઘનનાના રિતર ઉપર આરીએ મેરુતુગને ઉદ્દશ નંધ ગુણ ઇતિહાસ આપનાનો નહોતો, અને પશ્ચિમે તો ન્યા દંપના અને સામ્રદાયિમ્તાના અને અશો પુત્રના ધૂરી ગયેના છે નાગાર્જુનપ્રમન્થ, ગોવર્ધનનૃપપ્રમન્થ, ભર્તૃહરિપ્રમન્થ, વગર મિહિરપ્રમન્થ, પુણ્યસાગ્રપ્રમન્થ નિકમા પ્રમન્થ ગાનિનાદનપ્રમન્થ વગેરે અતિપ્રાચીન પુરોાને લગતા પ્રમન્થો રિતે તો કંઈ મન આપવો દુરુત નથી નધારે અવાચીન પ્રમન્થો પંચી બોમ્બીનપ્રમન્થમા માર, બાણ અને મયૂર એ ત્રણે પ્રિએને બોમ્બીનના દુર્માગમા મૂંડામા મેરુતુ મે મનાનુકમની જળરી જૂન નરી કે, પણ આ જૂન તો લગભગ બધા જ પ્રાચીન લેખકોએ નરી છે, એમ્તે ‘મહાનુરુપમ્પગ ન આધારે લખનાર મેરુતુમે તે ઝીમર્ગ લીરી હોય તો તરાઈ નર્તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો એ વખતે અભાવ હતો એ તા આપણે જોઈ ગયા. જમાનાનો જ મેરુતુગને પણ ન લાગે એ મને જ કેમ? તેણે બનાવેલો મનાનુકમ પ્રમાણે ગો નાની તન્મી લીધી નથી અને અના

બહુ શિયિય કોનાથી પાળાથી પ્રક્ષિપ્તો પુષ્પા દાખન થઇ મયા છે અન્ધ મુખ્યત્વે શ્વેનામ્મ જેનો માટે ગ્યાયેતો કોનાથી દિગ્બર મમ્પ્રત્ય અને આઠમું ધર્મ પ્રત્યેની ગ્યામાવિષ્ અસદ્વિધાનાથી પ્રેગાધને લખાયેની અર્ધસત્યોથી ભરેની અને દખામ્તો મળી આવે છે અત્રે દેડેનું જોધગે કે પ્રાચીન હિન્દુ ગ્રન્થોમા પણ એ જ દોઢ હતો કેમળ ઐનિદામિષ્ નિગતોની દષ્ટિએ જોતા આવા અમલાર પૂર્ણ વર્ણનો અને સામ્પ્રત્યાયિ તાથી પ્રેરાયેના લખાણો વાધાભરેના હાગે, પણ સમાગ્રશાખના અભ્યામની દષ્ટિએ તેનું અત્યંત મહત્વ છે નિયતી દૂર જવા ॥ ભરને હીરે ગે નમ્તુનો અર્ધી માન નિર્જશ મરીને જ અદ્ધ છુ

પ્રમન્ધચિન્તામણિનો ઉદર લો ગજનનો દનો એટલે સામ્પ્રત્યાયિ અમલગેની દખામ્તા, લોકોમા અત્યંત પ્રિય થા પડેની વાર્તાઓ એ બધું આપવા તરફ મેરુતુગે વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે અને એની આડે કેલીમ્ મરુપૂર્ણ બામના દુપાધ ગઇ છે જો કે સાહિત્યના અભ્યાસની દષ્ટિએ આ રમ્તુ પણ ઉપયોગી થઇ પડે છે સોડ થાના અમુન્ અશોની જુદે જુદે મ્થગે કેમ આવાત-નિમ્સ થના મ્થ છે તે આમાથી જાણાય છે ૧ ૫ ૧૦ ઉપગ્ની વિક્રમનિરે રાનાં શાનિ વાજ્જની લોડાતાંમા મ્થ છે ૫ ૧૫ ઉપગ્ની પર ભાપ્રવેગની વાતી જૈન સિદ્ધાસનમત્રીરીમા, જૂની મૂજગતીમા થયેમા એ જ અન્ધના હીરમ્પ્રશ અને ણધનિજ્જના ઉપાન્તરોમા અને પ્રાચીન રાનાંસાહિત્યમા મ્થગે મ્થગે મ્થ છે ૫ ૧૧ ઉપગ્ દેમોની સમૃદ્ધિ બોગનનાની વાત છે તે પણ તોડસાતિની અસર છે પ્રાચીન વાર્તાઓમા અને મ્થગે ચક્રવર્તી છન્નુ દેજનો અધિપતિ હોન એના વર્ણનો મ્થ છે કાન ત્યાર્થ ચામ્મોનો શાખિ ગજ છન્નુ માડનિકોનો અધિપતિ હતો

૧ લોડાથાના અમુક અશોની મ્વી રીતે આપ લે થયા જે ઉ તેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા માટે જુએ આધારમા સહિત્ય સમેશનમા મારો નિબધ આપણું લોકવાર્તાવિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય એક તુલનાત્મક દષ્ટિ

પૃ. ૭૩-૭૪ ઉપરની, બોજની સમામાં ગયેલા ગૂજરાતના રાજા ભીમદેવના સાન્ધિવિગ્રહકે ડામરની ચતુરાઈની અને હાજગજાબીની વાતો હજીએ અદ્યપર-ખીરખવ કે એવાં જ હોઈ નામોએ પ્રચલિત છે; પૃ. ૧૫૦ ઉપરની, એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વજ દગવા એક વનગપતિ ખવગારતાં તે બળદ થઈ ગયો, અને શિવ-પાર્વતીની કૃપાથી તે પાડો મનુષ્યરૂપમાં આવ્યો તે કથા મોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધમાં છે, અને અત્યારે પણ પ્રચલિત છે; પૃ. ૨૩૫ ઉપરની, નગરનો રાજા અપુત્ર હોય તો નના આગંતુક ઉપર હાથભૂી પામે કનક દોળાવી વારસ નક્કી કરવાની હકીકત સગબગ બધી જ લોક-કથાઓમાં હોય છે માત્ર આટલું જ નહીં, પણ આ એક જ અન્યમાં યેએક સગખી વાનાંઓ એક કન્યા વધારે મળે મળે છે. રાજકવિ કલાપીએ જે કથાને 'મામ્ય માના' નામે કાવ્યમાં અમર કરી છે તે-ગાનના અસંતોષને લીધે ગેઝડીમાંથી ગસ મૂકાઈ જવાની વાર્તા આમાં વિક્રમપ્રજનન્ધમાં વિક્રમ વિગે અને બોજભીમપ્રજનન્ધમાં બોજ વિગે મળે છે. બન્નેમાં ફેર માત્ર એટલો કે વૃદ્ધાને બદલે સંસ્કૃતમાં વેસ્થાનું પાત્ર છે. સિદ્ધરાજપ્રજનન્ધમાના લીલા વૈદ્યના ઉદ્દગ ચમત્કારોની વાતો અત્યારે પણ આયુર્વેદના કેટલાક અજ્ઞાન પ્રશંભકો કરે છે. સામપ્રદાયિઃ ચમત્કારો વિગેની અસંભાવ્ય વાતો આમાં છે, તથા દિગંબરો અને બ્રાહ્મણોનું દનકું દેખાય એવી હકીકતો છે; તેઓ એક ખીખના ધર્મની કેવી રીતે નિન્દા કરતા હશે તેનાં કંઈક મૂચનો એમાંથી મળે છે. પણ તેની કંઈ ખામ વિશેષતા ન હોઈ તે વિગે અહીં લખ્યું નથી. અન્ય જૈન પ્રજનન્ધો પૈકી કોઈ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કદાચ નિર્માસ્ય હશે, પણ પ્રાચીન લોકવાર્તાના સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં તેમાંથી અનેક પ્રકારે મદદ મળે છે.

પ્રજનન્ધચિન્તામણિ ગ્રંથ ઉપર કહી તેવી ખામીઓવાળો હોવા છતાં તેની પહેલાંના અથવા પછીના કોઈ પણ પ્રજનન્ધાત્મક લખાણ કરતાં તે વધારે ઉપયોગી છે! ગૂજરાતના ઇતિહાસ પરત્વે તો મેરનુંગે

આપેના નામે ઐતિહાસિક જાણના છે તથા તેણે આપેના સવતો પણ ઉત્પત્તિ મિનાતેખો વગેરે સાધો ઉપરથી સાચા જાણ્યા છે અને એથી જ અને સમગ્રીન અન્યો રના જે પ્રમુખચિન્તામણી માહિતી વધારે ઉપયુક્ત ગણાઇ છે

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેના પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના આપણા એ નહ અભ્યાસીને હાથે આ અન્યનો અનુવાદ થયો છે એ આનંદની નાત છે મૂળ અનુવાદ ગતા જે વધાર ઉપયોગી તે તમણે જેના અને સ્થાનોના નિનારણો, દિપ્પણીઓ અને પગિશિષ્ટો છે, અને તેમના લખના પ્રમાણે ઐતિહાસિક દિપ્પણીઓ અને પગિશિષ્ટોએ જ સૌથી વધારે મનેત તેમો આપી છે આ ઐતિહાસિક દિપ્પણીઓમા તેમણે જેના એના નવીન અને મહત્ત્વ પૂર્ણ વિધાનો રેના છે કે જે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનુ પહેલી જ ન હોય પણ ખેચના સમિતમાન થઇ જશે જેમકે રિક્ત વિરેની ચચાનુ પગિશિષ્ટ (૫ ૨૧) આવડાઓની વશાવગીનુ પરિરિષ્ટ (૫ ૩૮) મુજ અને મૃદુલાનનની ૧૧ પ્રેમની મ્થા અને તના જ પગિશિષ્ટો મુજનો તંનપે વધ લ્પાની મ્થા વિશ્વાસપાત્ર ન હોના વિરેની ચચા (૬ ૬૧) બોજગમના જીવન વિરેનુ પગિશિષ્ટ (૫ ૧૦૭), જેગા અને ગણ દેનીની ચચા (૫ ૧૩૫) નનબીના પનનનુ દિપ્પણ (૫ ૨૨૮) જગદેવ પરમાનુ વિરેનુ દિપ્પણ (૫ ૨૪૭) દૃષ્ટીગજ ચૌદાણુ અને ગસા વિરેનુ દિપ્પણ (૫ ૨૪૮) આમાના બધા વિધાનો સનમાન્ય થશે કે કેમ એ એ ચચાંરપદ બામન છે પણ એ વિધાનોવારા શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન ગૂઝગાતના ઇતિહાસના રસિકો સમક્ષ વિચાર માને માટે કેટલીક નવીન વસ્તુઓ મૂકી છે એ તા ચોક્કસ ઉપરાત પાનેપાને અપાયેના દિપ્પણમા ઇતિહાસ અને સરકૃતિવિષય અને વિધ માહિતી છે જે દરે અભ્યાસીને ઉપયોગી થઇ પડવાનો સબવ છ પુસ્તકને

અંતે આપેલી સૂચિને લીધે એ મદસ્તવપૂર્ણ ટિપ્પણીઓનો ઉપયોગ કરવાની સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રબન્ધચિન્તામણિમાં રચે રચે તે વખતની પ્રચલિત ભાષા અપભ્રંશનાં સુભાષિતો આવે છે. મેરતુંગે પણ સિદ્ધદેવદાસ દેવચન્દ્રની માફક એવાં સુભાષિતો પ્રાચીન કથાકાવ્યો અને લોકોક્તિઓ ઉપરથી ઉતાર્યાં લાગે છે. તેણે ઉતારેલાં, 'ખેંગારનું' મરણ થતાં ગાયકવેદીએ ઉચ્ચારેલાં શોકવાક્યો જુઓ—

રાણા સઘ્યે વાળિયા જોસલુ વઢુડ સેઠિ ।

વાઠું વળિજડુ માળિડ અમ્મીણા ગઢ હેઠિ ॥

પદું ગિરઆ ગિરનાર વાહુ મળિ મન્ઝર ધરિડ ।

મારીતા રાક્ષાર ષ્ઠુ વિ સિદ્ધર ન દલિડ ॥

વાઢી તો વટવાળ વીસારતા ન વીસરડ ।

મોનાસમા પરાળ મોગાવહ પદ મોગવીડ ॥

એનું રૂપાન્તર અત્યારે તુરી લોકો ગાય છે અને તે જનસમાજમાં પણ બહુ પ્રચલિત છે—

અમારા ગઢ હેઠ મલે તંજુ તાલિયા,

સધરો મોઠો શેઠ, બીજા વર્તાડિ વાલિયા.

ગોઝારા ગિરનાર, વળામણ વેરીને થયા,

મરતા રા'ખેંગાર ખરડી ખાનો નવ થયા

વાડ રાહેર વડવાણ બાપોએ બોગાવો પડે,

(આટવાદિ) બોગવતો ખેંગાર, (હવે) બોગવ બોગાવા ધણી.

મુંજરાજપ્રબન્ધમાંના

મુઝ મળડ મુળાલવડ જુઘ્વળ ગયલં મ જીરિ ।

જડ સકર મયસજડ થિય તોડ તુ મીઠી ચીર ॥

જા મતિ પચ્છઈ સંપજઈ સા મતિ પહિલી હોઈ ।
મુજ મળઈ મુળત્વઈ વિષન ન વેઠઈ વોઈ ॥

એ ‘મુંબ ભણુઈ મુખ્યાવરઈ’ની ઓપવાળા દુદાએ। ‘આણુંદ કહે પરમાણુંદ’ વગેરે સાથે કેટલા મળતા આવે છે? આમ મેરતુંગે અનેક સુંદર ગ્રામીન સુભાષિતો-પદ્ધી તે લોકસાહિત્યમાંથી કે તે વખતે અસ્તિત્વમાં હોય પણ અત્યારે ઉપજાવ્યું નહીં એવાં કથા-કાવ્યોમાંથી-ઉદ્ધર્યાં છે અને એ દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા માત્ર સિદ્ધહૈમકાર હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલપ્રતિભોધકાર સોમપ્રભાચાર્યથી જ બીજી કશાએ આવે છે. બાપાસાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ આ અવતરણોની અતીવ ઉપયોગિતા છે. પરન્તુ અનેક સંસયગ્રસ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠોનું, આટલી નિપુણતાથી અને વિવેકપૂર્વક બાપાન્તર કરનાર અનુવાદક આ અવતરણોના બાપાન્તરમાં અનેક સ્થળે ચૂક્યા છે. બીજાં સામાન્ય સુભાષિતો કરતાં આની વિશેષતા હોવાથી તે વિશે જરા વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવા લક્ષ્યાર્થે છું.

(૧) વિક્રમરાજ એક વાર રાત્રે વીરચર્યામાં કરતા હતા તે વખતે તેમણે એક ધાંચીના મોઢામાંથી નીચે પ્રમાણે શ્લોકાર્થ સાંભળ્યો—

અમ્મીજગો સન્દેસડાઓ તારય વન્દ કહિજ ।

ધાગીવાર વાટ, બેવા છતાં એનું બીજું ચરણ ન સંભળાણું. પછી રાજા પોતાના મહેલમાં આસ્થા ગયા. સવારે તે ધાંચીને બેસાડીને શ્લોકનું બીજું ચરણ પૂછ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે,

જગ દાન્તિદિદિં ડુલ્લિવંતં વલિવન્વળહ મુદ્દજ ॥

આનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે: ‘આપણા રાજાને (સંસારસમુદ્રમાંથી) તારનાર કૃષ્ણ કહી શકાય, (પણ) જગત્ દરિદ્રતામાં ડૂબી ગયું છે તથા બલિ (કરો તથા બીજો અર્થ

બલિરાગ) નાં બંધનો હજી છૂટ્યાં નથી' આમાં પહેલા ચરણનો અર્થ બરાબર નથી. સન્દેસડાં શબ્દ ૯૮ અનુવાદકે ધ્યાનમાં લીધો જણાવેલો નથી. 'અમારો સંદેશો તારકે કૃષ્ણને દેહેજો, (કે) જગત દરિદ્રતામાં ડૂબી ગયું છે માટે બલિનાં બંધનો છોડી દેજો.' એમ શુદ્ધ અર્થ હોવો જોઈએ. વહિજ અને મુઝજનો અનુક્રમે 'દેહેજો' (સરખાવો રાગરથાની 'કલિજ્યે') અને 'મૂઝજો'—છોડી દેજો એ પ્રમાણે અર્થ થવો જોઈએ.

(૨) એક વાર સાંજનો દિવાન-ધ—આમ ખલાસ થયા પછી બોજરાગ ધારાનગરીની અંદર ફરતા હતા તે વખતે કોઈ દિગંબરને નીચેનો શ્લોક બોલતો તેમણે સાંભળ્યો :

एउ जग्गु नग्गह निउ भउसिरि खग्गु न भग्गु ।
निकखां तुरिया न माणिया गोरी गलि न लग्गु ॥

આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે હરવામાં આવ્યો છે : 'આ જન્મ તો તૃથા ગયો (કાણે કે) હું નમ્ર છું, બડવીરની તગ્વાર ન બાંગી, સ્ત્રીઓના તીખા દટાણો ન માણ્યા કે ગોરીને ગળે ન લગાડી' આમાં અનુવાદકે, શાસ્ત્રી ગમચન્દ્ર ત્રીનાનાથને અનુસર્યા લાગે છે, કારણ કે મહાનિરગ્ગુને એક પદ તરીકે લખેને મદ્ધર્થોલ્લસ : એ પ્રમાણે અર્થ થયો લાગે છે. તિસ્સા તુરિયાનો અર્થ 'તીલણ કટાક્ષ' એવો જા આખારે થઈ શકે ? શુદ્ધ અર્થ નીચે પ્રમાણે હોવો જોઈએ : 'આ જન્મ તો તૃથા ('નમ્રાવરથા'માં અથવા નિમ્મહનું સંસ્કૃત નિર્ગૂહ લખ્યો તો 'ધરવાર વગગ્ગી અવસ્થા'માં એમ પણ ફરી શકાય) ગયો, બડતા માયા ઉપર તગ્વાર બાંગી નહીં, તેજ ધોડા (તુરિયા સં. તુરગ અથવા ખીન્ને અર્થ તીખા અને તુરા ગસનો) ઉપયોગ ક્યોં નહીં અને ગોરીને ગળે લગાડી નહીં.'

(૩) એક વખત શ્રીકુમારપાવનિદારમાં કુમારપાત્રે બોનાવેલા શ્રીદેમાચાર્ય કપર્દીના હાથનો ટેકો દઇ પગથિયાં ચડતા હતા ત્યાં નર્મદીને ડમખાની દોરી ખેંચતી જોઇ કપર્દીએ કહ્યું—

મોહમગીઝ સદિ કષ્ટુચરુત જુત્ત રુતાણુ કરેહ ।

તેનો ઉત્તગર્ધ દેમાચાર્ય નીચે પ્રમાણે પૂરો કર્યો—

પુટ્ટિદિ પરછડ તરુગીયણુ જમ્મુ ગુણગદ્દણુ કરેહ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કથામાં આવ્યો છે. ‘મુન્દરીની કાચળી સાગ બાગ્યને પામવાની ઉનાવળ કરે છે. (એ વાન ખરી છે) કારણ કે તરુખીજનોનો પછવાડેનો ભાગ ગુણગદ્દણુ કરીને પુટ્ટ થયો છે.’ આ અર્થ કથામાં ગેરસમજ થઇ છે, અનુવાદક ઉત્તાણનો અર્થ ‘ઉત્તાવળ’ અને પુટ્ટિદિ એ ‘એક જ શબ્દના ‘પછવાડેનો ભાગ’ અને ‘પુટ્ટ’ એમ બે અર્થ કળતા લાગે છે. એમ થનાથી શ્લોકનો બાર અને તેની અંદર ગૂંઘેનો શ્લેષ અસ્પષ્ટ રહી ગયા છે. હું તેનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છું: ‘સખીઓ કંચુકી સાથે સૌભાગ્યને પશુ બેસું કરે છે, જેના ગુણ (એટલે દોરી-કસ અને સદ્ગુણ) પગી તરુખીજનો પૂઠેથી મદ્દણુ કરે છે.’

(૪) પ્રજન્ધરાતટ્ટા કવિ રામચન્દ્રને મારી નાખના માટે રાજા અજયપાત્રે તામાના તપાવેના પાટલા ઉપર બેસાયાં, પ્યારે તે કવિ નીચેનો શ્લોક બોલી છબ કંડી મરણ પામ્યા.

મહિવીટ્હ સચરાચરહ જિણ સિરિ દિલા પાવ ।

તસુ અવ્યમણુ દિનેસરહ હોઝત હોદ ચિરાય ॥

આનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે થયો છે: ‘જે સૂર્યે સચરાચર પૃથ્વીને મોટે બાજે લક્ષ્મી (ગોબા) આપી છે તે દિનપતિ સૂર્યનો પણ અન્ત થાય છે; માટે થવાનું હોય તે લાગે કાળે પણ થાય છે.’

આમાં અનુવાદક કદાચ રામચન્દ્ર ગાસ્ત્રીને તો નવી અનુસર્થો હોય? કારણ તેમણે જિજ્ઞાસુ દિવસ પાવનો અર્થ 'જેણે શ્રી પ્રાયઃ આપી' એવો કર્યો છે. એ અર્થ નદન જેવીનાણીને આજેનો લાગે છે અને બાપાગાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પણ અરામર નથી. હું તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરું છું: 'આ સ્વચરાચર પૃથ્વીપીડના માથે જેણે પગ મૂક્યો તે દિનેશ્વર સૂર્યનો અસ્ત થાય છે; માટે જે થવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થયાં કરે છે.'

ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો પ્રજનધર્મિતામણિની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા સિદ્ધ છે જ, પણ નરદાવીન સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે પણ તેમાં છૂટક છૂટક સૂચનો મળી આવે છે, જે ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને બહુ ઉપયોગી નીવડવાનો સંભવ છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થ મેરતુંગે સં. ૧૩૬૧ માં વલ્લભાચાર્યમાં સંખ્યો છે, એટલે માત્ર એક જ વર્ષ પહેલાં નાગ પામેલા હિન્દુ રાજ્યની જાહેરાતો અને રાજ્યોની રહેબીરોણીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેને દશે એમ તેણે કરેલા ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યો ઉપરથી લાગે છે. મેરતુંગે આપેલી કેટલીક વિગતો અહીં ઉનારું છું.

ગજપુત રાજ્યો પોતે ડરેકાં ધર્મદાઓની નોંધ ગણવા માટે એક ખાસ ચોપડો ગણતા, જે ધર્મવલ્લિકા નામથી ઓળખાતા. કોઈને દાન વગેરે કર્યા પછી તે વાત તરત જ તેમાં લખી લેવામાં આવતી. (પૃ. ૧૨); 'વનગમ્હિ ચાપેતકટ વંશ'માં યોગરાજ, પોતાનો પુત્ર જે કેટલાક પરદેશીઓને લૂંટવાની ઇચ્છા કરે છે તેને કહે છે: 'બીજાં રાજ્યોના રાજ્યો બધા ગજપુતનાં રાજ્યની પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે મૂર્ખ દેશમાં ચોરોનું રાજ્ય છે એમ મસ્કરી કરે છે' (પૃ. ૨૭). સામાન્ય રીતે અત્યારે જે એવું અનુમાન થાય છે કે, ચારડા વંશના રાજ્યો માત્ર હાકરડાઓ જેવા હતા, અને તેમનું આધિપત્ય અણુલિલવાડની આસપાસના જ થોડા પ્રદેશ ઉપર

હતુ એને આથી પુરિ મો ઠે ચાવડાઓ મૂળે લૂગા ઓ હતા અને ગામમાં દરમ્યાન પણ તેમનો એ જાતિસ્વભાવ પ્રદાય ગયો નરિ હોય

મળરાજ પોતાની મા લીલાવીના ગર્ભમાં જ હતા ત નખતે લીલાદેવીનું અવસાન થયુ એના તેનું પેન નીરીન પુન જન્મ દાન્દામાં આ યો (૧ ૪૩) અનુવાદ જણાવે છે કે મુશ્વતસરિતા જેના આયુર્વેદના ગ્રામીન ગ્રન્થમાં સુરાન પામ આવી હોય તવી સ્ત્રીનું અચાનક મરણ થતા તનું પેન ચીરીને જાગરને મચાવી લાનાનું મ્યુ છે આજથી લગભગ એક હજાર ના પડેતાના વૈદ્યો પણ એ કાય સફળતાપૂર્વ રી રા તા હો એમ પ્રમ ધ્યિન્તામણિના આ ૩ નખ ઉપરથી લાગે છે હિન્દુ રાજ્યના પતન પછી આયુર્વેદીય શસ્ત્રક્રિયાનું પતન થયુ એમ માનરાને વાધો નથી અને આજે તા એમની ન જ થોડી વિધિઓ અવગત છે

ગામઓ અથવા તા એરા હિન્દુ વર્ગની નૈતિક ગિયતિ વખાણવાવાનું નહીં હોય મુબશીતગણિના લખવા પ્રમાણે મુળાનવી તૈલપની સગી બહેન નહીં પણ તેના મા દેવની મુ દરી નામની ગ્યાનની મુત્રી હતી (૧ ૫૭) એનુગુના નખના પ્રમાણ બીમદેવે ચહિના અથવા મદ્રના નામની ઓ ચારિત્રસુન્દરગણિ પ્રમાણે કામનના નામની વેશ્યાને પોતાના અન્ત પુરિમાં રાખી હતી (૧ ૧૬૪) ૫ સોનકીને એક હબકી સ્ત્રી પ્રત્યે અને કોઈ મદ્રે હ તેમ એક નગી પ્રત્યે આર્મ્સુ ૮૭ (૧ ૧૧૪) અને બે રાગાએ વિગતવા પતિતાને તની વિવ્રતા અને કાન્યચાતુરીથી મુશ્વ થઈ પોતાની બોમિ ૧ -રખાન બનાવી હતી (૧ ૮૩) તથા વિવ્રતકુટુમ્બની એક ચામડીને શુગારિન મા યો પિતેના તેના આયુર્વેદી મુશ્વ થઈ રાખી મનાવી હતી (૫ ૬૮) કેટલાંયે રજવાડાઓમાં અવપથન્ત આ જાનની રીત ચાલતી આવે છે બોજ જેવા પવિત્ર મનાતા રાગાનું આ નૈતિક પતન તાન્યુ

છે તે ઉપરથી એ વિષેનો વધારે ચોક્કસ ખ્યાલ અંધાય છે. ગાજઓને સંખ્યાબંધ રાણીઓ ઉપરાંત પુષ્કળ ઉપપત્નીઓ હતી; આ ઉપપત્નીઓનાં સંતાનોની સમાજમાં કંઈ હલકાઈ લેખાતી હોય એમ પ્રાપ્ત હિસેબો ઉપરથી નિશ્ચય નથી. મૃણાલવતીનું તૈલપની પ્રગ્નમાં બહુમાન હતું અને ખુદ તૈલપ ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ પડતો હતો. મેરુતુંગના લખવા પ્રમાણે બીમની રંખાતનો પુત્ર દગિપાવ, તેનો ત્રિભુવનપાસ અને તેનો પુત્ર કુમારપાવ હતો; અને ચારિત્રમુન્દરગણિ પ્રમાણે બીમની દામલના નામે ઉપપત્નીના પુત્રો ક્ષેમગાદ અને કૃષ્ણ બંધા વર્ગોથી પૂજિત હોવાથી તથા બીમે વચન આપ્યું હોવાથી પિતા મગ્તાં ક્ષેમરાજે કૃષ્ણને ગાદી સોંપી (પૃ. ૧૬૪). આમા આપેલા વ્યક્તિગત હિસેબો વિષે કદાચ મતભેદ પડવા સંભવ છે, પણ એવી ઉપપત્નીઓના પુત્રો તરફ સમાજ ઠેવી દૃષ્ટિથી જોતો એ વિષય ઉપર આથી પ્રકાશ પડે છે. તે જો ખરેખર હલકા મનાતા હોત તો મેરુતુંગ જેવા જૈનત્વના અભિમાનીએ કુમારપાવની વડદારી વેશ્યા હોવાનું લખ્યું જ ન હોત.

વેશ્યાઓ દાનમાં અપાતી એક રાજાએ વારાંગનાઓનું દાન કૃષ્ણ હતું (પૃ. ૬૭). વળી બીજો એક સુન્દર હિસેબ મળે છે કે જોજ રાજા અને તેનો સેનાપતિ કુલચંદ જે પૂર્વદાસમાં એક દિગંબર હતો તેઓ બન્ને ચાંદનીમાં એજાર સાથે બેઠા હતા. તે વખતે ગાજાએ એક શ્લોકાર્થ કહ્યો કે ‘જેઓ વ્હાલી સ્ત્રીની સાથે આખી રાત એક કાણુ પેડે પસાર કરે છે તેઓને ચન્દ્રમા શીતળ દિરણુવાળો નિશ્ચય છે, પણ વિગ્ધીઓને ઉબાડિયા જેવો સતાપ દરનાર લાગે છે.’ તે સાંભળીને કુલચન્દ્રે શ્લોકાર્થ પૂરો કર્યો : ‘અમારે તો વલ્લભા યે નથી અને વિરહે નથી તેથી ઉભયબ્રષ્ટ અમારે તો ચન્દ્રમા અરીસા જેવો શોભે છે, એ નથી શીતળ કે નથી ઉષ્ણ.’ રાજાએ આ સાંભળી તેને એક સ્ત્રી બેઠ આપી (પૃ. ૭૬). આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ બેઠ આપવાના ઉદ્દેશો બહુ પ્રાચીન સમયથી મળે છે, રામાયણ

વગેરેમાં પણ એવાં જતા-તો આવે છે. રાજ અને તેની આસપાસ રહેલાં વિદ્યાસપ્તિય વાનાવરણનો તે ખ્યાલ આપે છે.

વેસ્થાઓ ચતુર હતી. વેસ્થાગૃહને વિજ્ઞતાનું ધામ કોઇ ઉક્તિમાં કહ્યું છે. લલિતકલાનું અધ્યયન એ વેસ્થાઓનો એક પ્રધાન વ્યવસાય હતો. જીમદેવે ગૂજરાતીઓનું ચાતુર્ય બનાવવા માટે જોગરાજના દરબારમાં પોતાના તરફથી જોવાજના વેશમાં એક પંડિતને અને વેસ્થાને મોકલ્યાં હતાં, અને તેઓએ પોતાના ચાતુર્યથી જોગને મુગ્ધ બનાવ્યો હતો. (પૃ. ૬૭)

પ્રજનમાંના કોઇ સમૃદ્ધિવાનને રાજ લૂંટી લે એ બનાવ બહુ સામાન્ય હોવો જોઇએ, કારણ જોગ કે જોને મેરુતુંગ દાનેશ્વરી તરીકે વર્ણવે છે તેને એક વાણિયાએ નાટક કરાવ્યું તેની સમૃદ્ધિ જોઇ લૂંટી લેવાનો વિચાર થયો એમ લખ્યું છે. (પૃ. ૧૦૦) જો કોઇ રાજના કંઇ અપરાધમાં આવે તો તેનાં ઘરઆર તુરત જ લૂંટી લેવાનાં હોવાં જોઇએ. સપાદસક્ષના એક અવિવેકી શૈલિયાએ માથું ઝોળતાં એક જૂને મારી નાખી હતી, તેથી અમારિનો અમલ કરાવનાર પંચોળીએ તેને પાટણ લાવી રાજ કુમારપાલ દેને જિતો કયો. દંડ તરીકે તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લઇ ચૂકાવિહાર બંધાવવામાં આવ્યો (પૃ. ૧૬૨). ખંબાતનો સદિક નામે મુસલમાન વેપારી ઘોળકાના મંડેશ્વર વીરધવજના વાંકમાં આવવાથી તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લેવામાં આવ્યું હતું એવો પણ કેટલેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે. કોઇ માણસ અપુત્ર મરી જાય તો તેની સ્ત્રી રાતી રહે અને તેના માટે ફક્ત ખોરાકી-પોરાકી જેટલું રાખીને બાકીનું ધન રાજ લઇ જાય એવો નિયમ હતો; આ જાતના લાગાને ‘રૂઠ્ઠીવિત્ત’ કહેવામાં આવતો. તેમાં અદત્તાદનનો હોય આવતો હોવાથી કુમારપાલે એ રિવાજ બંધ કરાવ્યો હતો. (પૃ. ૧૮૨)

દરરોજ સાંજે રાજ્ય દીવાન-દ-આમ જેવો દરબાર 'સર્વાવસર' ભગતો (પૃ. ૯ તથા ૬૮) તથા સંધ્યાકાળે તેની આરતી ઉતારવામાં આવતી. (પૃ. ૭૭)

દેશ સામાન્ય રીતે મુખી હોતો, પણ અનાદિષ્ટિ થાય તો પાણીનું ખીજું સાધન ઓછું હોવાને લીધે કંઈ નીવડતું નહીં, અને ગળભાગ લેવા માટે રાજ્ય તરફથી ખેડૂનોની કનડગત થતી. (પૃ. ૧૧૦)

ખીજા ટોઈના આવાસમાં ખડ અને પાણી નાખવું એનો અર્થ તેને વાદવિવાદ કરવાને આહવાન આપવું એવો થતો. દિગમ્બર કુમુદચન્દ્રે વાદી દેવસૂરિના ઉપાશ્રયમાં ખડ અને પાણી નંખાવ્યું હતું (પૃ. ૧૪૦) તથા વલ્લભાપુરના મંત્રે શ્રી શિક્ષાદિત્યની રજા લઈને જોદ્દોના મહામા ખડ અને પાણી નંખાવ્યું હતું, અને પછી વાદવિવાદ કરીને તેમને હગવ્યા હતા. (પૃ. ૨૨૫)

ઐત્યવાસી સાધુઓની નૈતિક વર્તણૂક વિષે બહુ ખરાબ કહેવાતું. એકવાર સિદ્ધગજનો મહામાત્ર સાન્નિધ્ય સન્નિવસદિકામાં દેવને નમસ્કાર કરવા જતો હતો તેવામાં તેણે વેસ્થાના ખભામાં હાથ મૂકીને ઊભેલા ઐત્યવાસીને જોયો. કેટલેક રથે જતિઓની લગભગ આવી જ સ્થિતિ છે.

આ પ્રકારની માહિતી પ્રબન્ધચિન્તામણિમાંથી પુષ્ટિ મળે છે. દ્વાયાશ્રય, કુમારપાલચરિત (હેમચન્દ્રકૃત), નરનારાયણાનન્દ, કીર્તિ-દોમુદ્રી, મુકતસંકીર્તન, મુકુન્દકીર્તિશ્લોકિની, હમીરમહમદન, વરતુ-પાલતેજઃપાવપ્રશન્તિ, વસન્તવિલાસ, કુમારપાલપ્રતિબોધ વગેરે મેરતુંગ પૂર્વેના સમગ્રાલીન ગ્રન્થો મુખ્યત્વે પ્રશસ્તિરૂપે રચાયા હોઈ રાજ્યનું ખોટું દેખાવ એવા બમથી અને વળી તેમનો ઉદ્દેશ ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો નિરૂપવાનો નહીં પણ પોતાના ચરિત્રનાચક્ષી કીર્તિ વધારવાનો મોટે ભાગે હોવાથી તેઓ અમુક પ્રકારની માહિતી આપી શક્યા નથી.

અને તીર્થઠંઠપ, ગ્લનમાસ, ધર્મોરણ્ય, પ્રત્યન્ધકોશ, જિનમંડન અને ચારિત્રચુન્દરગણિના કુમારપાસપ્રત્યન્ધો, ગ્લનમન્દિરગણિના બોજપ્રત્યન્ધ અને ઉપદેશતરંગિણી, જિનદર્પકૃત વસ્તુપાવચરિત, અને કાન્દહડદે પ્રત્યન્ધ તથા વિમલપ્રત્યન્ધ જેવા મેન્તુગથી ધણા સમય પછી લખાયેલા ગ્રન્થો માહિતીને અભાવે ઘણે સ્થળે માત્ર ઠંઠપનાવિદ્યાસે ચઢી ગયા છે; જ્યારે મેરુતુગ વાઘેલાઓનો સમકાલીન હતો અને તેનો ઉદ્દેશ કોઈ એક પાત્રની પ્રશસ્તિ ગાવા કરતાં ધ્રુતપરંપરાગત વૃત્તાનો આપવાનો વધારે હતો. એટલે શું એતિહાસિક વિગતોમાં કે શું રાજકીય અને સામાજિક માહિતીની જીણવટોમાં તે ધીન ધણાક સેખકો કરતાં ચઢી જાય છે, જે કે અન્ય પ્રમંધાત્મક ગ્રન્થોમાંથી પણ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે ખરેખર રસપ્રદ એવી પુષ્કળ માહિતી મળી આવે છે; પરંતુ આ અવસોદન પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ પરત્વે જ હોઈ તે ટાંકવાનો આર્હો અવકાશ નથી.

ગૂજરાતના અધ્યકાલીન ઇતિહાસને લગતા આ સૌથી ઉપયોગી ગ્રન્થનું ટીકાટિપ્પણીઓ સાથેનું બાપાન્તર અભ્યાસીને બહુ મદદગાર થઈ પડશે. હોર્ગેસ સભાએ એ માટે જે વિદ્વાનની પસંદગી કરી તે બહુ જ યોગ્ય થઈ છે. મૂળ ગ્રન્થમાંથી જેટલી નક્કર દ્રષ્ટીકો મળશે તે કરતાં ટિપ્પણીઓ અને પરિશિષ્ટોમાંથી વધારે મળશે. લગભગ ચારમેા ટિપ્પણીઓ અનુવાદકે જે ઉપયુક્ત માહિતીનો ભંડાર ભર્યો છે—અને જેમાં એતિહાસિક, સામાજિક, સાહિત્યવિષયક, રાજ્યકારભાર સંબંધી, ધાર્મિક એ બંધી જ વસ્તુઓનો સમાવેગ થયો છે—તે ખરેખર અમૂલ્ય છે, અને તેથી જ, શ્રી જિનવિજયજીની કે શ્રી દુર્ગાશંકર ગાસ્ત્રીની પોતાની સંસ્કૃત આદ્યતિઓ કરનાં ગૂજરાતમાં તે અનુવાદનો જ વધારે ઉપયોગ થશે એમ માનું માનવું છે.

દેવમન્દિરોમાં ભોગાસનોનાં શિષ્ય

હિન્દુઆનના ને પ્રદેશોમાં પ્રાચીન નાના દેરાલેખો ખજાનો અથવા અખજિન અવરૂપમાં જળરાધ નહીં છે તે પ્રદેશોમાં પશ્ચિમમણ્ડલ નરનાગને આપણી શિષ્યના અને સ્થાપત્ય ની ક્રાંતિની ઉચ્ચતાએ પકડેલા હતા એની કાખી યાય છે. હિન્દની ગિરિપદનાનો ઉદ્દેશ વિનિયમ આકૃતિઓ કે પ્રતિકૃતિઓને દનામય ગીતે કેવળ દૃશ્યમાન બનાવવાનો નથી, પણ નિશ્ચયાપી આત્માના એકત્વનું દર્શન કરાવવાનો છે, એવું એ વિચારના તર્જનોનું એક સામાન્ય નિધાન છે. પ્રાચીન શિષ્યપદનાની પાછળ ભોગપનાગતાનો એક હેતુ બાળ્યે-અગાળ્યે પણ નર્મ નરી નહોતો હતો એ વસ્તુષાઠ આવે છે અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળગી અને એ સૂક્ષ્મતામાં પણ સગમસૂત્રનાની સફળ ગીતે પકડાયેલી એ તે નાની એક વિગિજ્ઞતા છે.

એક સામાન્ય નયન તરીકે, એ પ્રાચીન મન્દિરોની ગિરિપદના અને-ગીતે નર્મનીય હોય છે માત્ર દેશી નર્મ, પણ વિદેશી ગુણ પ્રાદકોએ પણ તેની ને પ્રગમ્મા ની છે તે એ પ્રાદકોની સિદ્ધિઓ માટે નાનકડાપણે ગર્વ નહીં નાનકડા એરી છે. પશ્ચિમ એક મન્દિરોમાં પણ આપણી સ્થાપિત થઈ ચૂકેલી ધર્મબાનના અને નીતિબાનનાને વિવાદનાગની એવી શિષ્યપદનિઓ ઘણી વાગેલામાં આવે છે. આવી ગિરિપદનિઓ ને હામશાઓકા ભોગાસનોની પ્રતિમાએક આજે પણ દનામયવિદોમાં કેવળ નર્મ ગિરિપદનિનું પ્રદર્શન નગમગ સર્વસમત ગણાય છે, પશ્ચિમ આવા આસનોની પ્રતિમાઓ તૈયાર નવાનો તો વિચાર પણ કોઈ બાળ્યે ન ને આમ છતાં આશ્ચર્યની

ચમળીને તેની કપોત-રિપન ચમળતીઓ આપનાના પ્રયાસો કર્યા છે કે આ પ્રકારની જે સમજૂતીઓ બંદાગ આવી છે તેનું અહીં અનુક્રમે પરીશીલન કરીએ

(૧) સૂર્યના મન્દિરોમાં બોગાસનોના શિવની મહુનના જોઈને જાણીતા નાડોરિદ ડૉ કુમારગ્રામીએ તેમાં સૂર્યની જીવનશક્તિ આપનાર દેવના તરીકેની શક્તિનું નિરૂપણ થયું હોવાની ક'પના કરી છે. પરંતુ જૈન, શૈવ તેમ જ વૃષ્ણ મન્દિરોમાં પણ, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, બાસનોના ગિરિ છે, તે ધ્યાનમાં લેતા આ સમજૂતી પૂરતી નાપ નથી એ માન્ય પડે. વળી નાઠિયાનાડમાં થાનમાં તથા પોરબંદર પાસેના શ્રીનગરમાં પ્રાચીન સૂર્યમન્દિરો છે, પણ તેમાં આના ગિરિ મુદ્દન નથી, એમ તે મન્દિરોનું અવતોમન કરનાર શ્રી બગવાનનાન માન્ડ મને તા ૩૪-૮-૧૩૬ના પત્રમાં બધી જાણાવે છે એટલે જીવનશક્તિદાતા સૂર્યનો મહિમા આ પ્રકારના ગિરિમાં પ્રતિબિમ્બિત કરામાં આવ્યો હોવાની નકપના નાસ્તરિ-લાગતી નથી

૩ પરંતુ એ શખાલકામ પ્રેનજી જેવા વિદ્વાને The presence of indecent figures on religious edifices is still a puzzle (vide History of Orissa Vol II pp 400) એમ લખીને આ બધી સમજૂતીઓ સપૂર્ણ રીતે સન્તોષકારક નહીં હોવાનો પયાર કરીમાર કર્યો છે

૪ મહાર્કના સૂર્યમંદિરમાં બોગાસનોની બહુવતા વિષે લખતા તેઓ જણાવે છે The temple was dedicated to the Sun and closely connected with cults of Vishnu Much of the sculpture may be described as a detailed illustration of the Kama Śāstra This rich external decoration reflects the life of the world and the energizing power of the Sun " —Introduction to Indian Art pp 86 97

(૨) ભોગાસનોના જિ પ ગભાગની જલ્દા સભામ-પમા તેમ જ નન્દિગની મદાન્ની બા દુએ દીનાનો ઉપર જ લેાય કે આ ઉપરથી એમ નાનરામા આવે છે કે દર્શને આવનાગઓના ચિત્ત આવા શિલ્પ જોઈને ચનાયમાન ન થાય તો જ તેમને દેવદર્શનોના અધિના પ્રાપ્ત થાય કે, અર્થાત્ વિચારદેતૌ સતિ વિચરત યપાજ્ઞ ચેતાતિ ત ણ્વ ધીરા । એ પ્રનાગ્નુ પરીક્ષણ આ જિપોનાગ થઈ જાય છે પ પગ્નુ આ તો એ- નીન્દિ માન્યના વાગે કે અગ્નીન ગભાના જિ પની મૂળમૂલ મૂલ્યના ઉપર તેથી નહ પ્રનાશ પડે નથી

(૩) એવી પણ એ- માનના ડ કે જે પ્રામા અગર મન્દિરમા અસ્થીત જિ પ લેાય તેના ઉપર વીગળી પ ની નથી તમજ ને દષ્ટિગ્રાપ નાગતો નથી ૧ આ મન પથુ અગ્નીન

1 They say it is to ward off evil spirits and protect structure against lightning cyclone or dire visitations of nature A pilgrim whose mind does not become affected at the sight of these obscene figures is spiritually fitted to enter into the sanctum and see the image of the deity — Mon Mohan Gangooly Orissa and Her Remains pp 277 78

૧ આ મ બધમા મુનિ જયન્તવિજયજીત ૧૧૭ ની પ્રગ્તાવના (૫ ૨૮ ૨૬) ૩ નીચેનું ભવરણ તપાસો—

દેવવાહના આ મંદિરોમા જે દેવે થયે સ્ત્રી નયવા પુરુષની સાથ નર મૂર્તિઓ પણ કોઈની જલ્દાય છે આવી મૂર્તિઓ જોતા દેવા એવી પના દે છે જોઈ ગામા મૈન અને વામમાર્ગી વર્ગેરે મનોની જેમ જોત મતમા પણ કોઈ વાગ લાન્ત્રિ વિદ્યાનો વધારે પ્રચાર હશે

પરંતુ એ દેવના બિલકુલ ન થાય છે અને આ વિષય કપર લાખા વખત મુધી નીવટપૂર્વ તપાસ કરી છે તેને પરિણામે દેવા શિલ્પરાજના

ઇતિહાસની કેડી

વાત એ છે કે જે દેશના ધર્મપ્રતિકાએ નામેન્જાની ભય કરતા અને સસાગત્યાગના દ્વારણપથનો ઉપદેશ ખૂબ જ ભાગ્યદુર્લભ થયો છે તે દેશના દેવમન્દિરોમાં આના જિ પો મગે છે

ભોગાસનોના રિ પો દિન્દના કાંઈ એ પ્રાન્તના ૬ કોઈ એ ધર્મના મન્દિરોમાં જ મગે છે એનું નથી પ્રાય સર્વ પ્રાન્તો આ સર્વ ધર્મના મન્દિરોમાં તેમનું અગ્નિતત્ત્વ છે પરંતુ કોઈને મનાવેના એતોરાના સુરમન્દિરો જગનાથપુરીનું પ્રસિદ્ધ મન્દિર પુરી પાસે ભુવનેશ્વરના અને મન્દિરો, પુરીથી ઈશાન ખૂણે ચોવીસ માઈન દૂર આવેલું કોણાર્કનું ભાગ્યપ્રસિદ્ધ સર્વમન્દિર, બુદેનખડમાં ખજાગોટી ગામના સખ્યામુધ રોન રેખણુવ અને જૈન મન્દિરો ત્રિજાગમના કંદનાક મન્દિરો, કોયલી પરંતુમાં આવેલું હરસિદ્ધ માનાનું મન્દિર સતારા અને પદ્મપુર વચ્ચે આવેલું કોઈનું મન્દિર મગાનના કેનાર વૈષ્ણવ મન્દિરો નેપાગમાં પત્તપતિનાથનું મહિર માગનાડમાં ગણ પુરના પ્રસિદ્ધ જૈનમન્દિરની પામેના જૂના મન્દિરનું ખડો તથા બીજા કંદનાર દેવાનથો, ગૂંગતમાં આજુ ઉપર અચ્યેત્યગની પાસે આવેના જૈન મન્દિરો વસ્તુપાન—તેજપાટે બધાવેન તુણવસકી વનગરમાં (૧૮૪૨)નું પ્રસિદ્ધ મન્દિર ૧૭ માં દારમધીશના મન્દિરની બાજુએ જ આવેલું ત્રીમંજુ મહિર તથા સમુદ્રકિનારે આવેન રુકિમણીનું મન્દિર, દારમધી ત્રણે માઈન દૂર આવેના વસંત ગામમાં સગબગ દસમી સર્વ કંદના પ્રાચીન મન્દિરોના અવશેષો છે તે પૈકીનું એ અન્યેર પ્રનાસપાળ્યમાં સૂર્યમન્દિરનું

૧ આખામ દળના પ્રાચીન અવશેષાના ઉપર અબ્યાલી શ્રી વલ્યાપુરાય જોધી આ ત્રીકમળનું મહિર જેમાં ગત્યારે લેખ વ પ્રતિમા તે મૂળ સૂચનું મન્દિર દરો એમ માને છે ૨ ત્રીમંજુ સબ્દ સૂચ વાચક ત્રિવિક્રમ પદ્મથી આવેલો ૩ તે એતા આ અનુમાન વાસ્તવિક વાને છે આ મન્દિર મૂળ ત્રિવિક્રમાદિત્ય નામના સૂચનું હોય એમ બને

દેવમંદિરોમાં ભોગાસનોનાં શિક્ષ

ખંડેર, મહેસાણા પ્રાતના મોટપ ગામમાં અગિયારમી સદી જેટલું પ્રાચીન એક મંદિરનું ખંડેર, ચાણુમા પાસેના દેવમાલ ગામમાં જ્યેષ્ઠીમય જાતિની કુળદેવી વિજય માતાનું મંદિર, નુગોર ગામમાં સૂર્યમંદિરનું ખંડેર, પાટણ પાસેના ભૂતિયાવાસણા ગામમાં મહાદેવનું મંદિર, સિદ્ધપુર પાસેના કાનગી ગામમાં બ્રહ્માણી માતાનું મંદિર, ખેગણ પાસેના મન્દોપુર ગામમાં વાર પાસેનું શિવમંદિર, મોદેરાનું આસ્તપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર, તારગાના ડુંગર ઉપરનું અજિતનાથનું નિષ્પાત જેન મંદિર ૨—ક્રમશઃ મ્થળોએ ભોગાસનોના શિષ્યો મળે છે. કોઇ કોઇ મંદિરોમાં આવી આકૃતિઓ માન એક કે બે હોય છે, બ્યારે બીજા કેટલાકમાં એક સાથે સેંડોની સંખ્યામાં આવા શિષ્યો હોય છે. કોણાર્ક, પુરી અને મોદેરાના મંદિરોમાં આ શિષ્યોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે જેવા જનારનું ધ્યાન સૌથી પહેલું એ તરફ જ દોગાય છે. જેમાં મુખ્ય પ્રતિમા વિગતે છે તે ગર્ભગૃહની બહાર નૃત્યમંડપ બધવા સખામંડપમાં તેમ જ મંદિરની બહારની બાજુની દીવાલો ઉપર જ આવાં શિષ્યો હોય છે. મોટે ભાગે આવી પ્રતિમાઓ ખૂણા ઉપર નજરે પડે છે, પરંતુ મંદિરની બહારની દીવાલ પર કોનગવામાં આવેલા ‘નરય’—જેમાં સમસ્ત લોકશ્રીયાનું નાનકડી શિષ્યપ્રકૃતિઓમાં ચિત્રણ હોય છે તેમાં પણ તે હોય છે.

ધાર્મિક મ્થાનોમાં આના શિષ્યો પહેલી નજરે અસંગત લાગતા તેમજ અનેક વિદ્વાનોએ તેમની મૂલ્યતા વિશે વિવિધ તર્કો કર્યા છે. તેમ જ અજાન લોકમાન્યે પણ નમ્ર આકૃતિઓના નિરૂપણથી

૨ આ ઉપરાંત પણ બીજા અનેક પણનોધાયલા મંદિરો દરો, જેમાં આ પ્રકારના શિષ્યો હશે તથા વર્ષે જ નમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ કાયરણ ગામ પાસેના ટેકરા રસ્તો જનાવવા માટે બોદાવ્યા હતા, તેમાંથી બીજાં અવશેષો માથે આસનના શિક્ષવાલો એક પથર પણ મળી આવ્યો હતો, તે કોઈ પ્રાચીન મંદિરનો હશે મંદિર મ્માર્ગ હતું એમ આનુબાનુની બીજી ભૂતિઓ ઉપરથી માનવા કારણ છે

શિ પની મુજ મુચ્છતા નવી સમ ત્યાને ન જે મેનકેન પ્ર રેણુ
તેતુ ઔચિય થતાવનાના લોભાનસના વહેમી પ્રયત્નમાથી ઉદ્ભવેતો
છે શિલ્પના કોઇપણ પ્રયત્નમાં તેનો ઉત્પન્ન નથી એ-જ મન્દિરમાના
કૂડી ૧૪ શિ પો પાછા માન આપતો અને આવો ઉદેશ હોય એમ
માનવુ જ મુકેન છ જો એમ જ હોત તો અનિષ્ટ ટાળતો માર
માન એક શિ પ બસ હતુ અનન્ય પાળથી આ વહેમ દદમૂન
ની ગયેતો ની ના નવી કેને-અજ દેરમન્દિર સિનાયની બીજી જાડેર
જગાઓએ પણ આનુ એકાદ શિ પ જોતી દેરામાં આવે છે ઉદાહરણ
નરીકે વડનગર અને મહેસાણામાં ચમૂનરા ઉપર, મદવાણસીનીમાં
શિયાણીની પોળના તોળણ ઉપર તથા પાપણમાં કાગળ માતાના મન્દિર
માની વાવમાં આનુ એક શિ પ છે એ નાખાત્સ મેનગુ નોધે

૧૧મ અનુસારીઓથી એમ જણાયુ છે ૨ દિવસના એવા નિયમ ૨
આવા માટા મન્દિરમાં એમ નજ મૂર્તિ આવસ્ય જતાવવામાં આવે ૨
તેમ કરવાથી આ મન્દિર ઉપર બીજાની નથી પડી આ કારણથી માલિકની
દક્ષિ ચોરાવીને પણ તારી ૧૦ એકાદ હતી સાવ નર જરૂર મૂ ૪

૧ ગિરપશાએનો આવા નિયમ હોય કે ન હોય અથવા તેમ કરવાથી
રીજળીથી બચાવ થતો હોય કે ન હોય પરંતુ પરપરાથી આવી અજ્ઞા
ચાલતી હોય એ બનવા એમ છે

બીજી એ પણ દાના વરી રમય છે ૧૪ દક્ષિવિકારી મનુષ્ય
મહિરમાં જાય તો તેના દક્ષિણથી મહિરને તું સાન થાય આવા પ્રમારનો
વહેમ ટાળવાને માટે એકાદ નજ મૂર્તિ મહિરમાં ૧૮ રણજ લગાવી દેવામાં
૨ કે તરવ મા ૨ વની હોય અથાત્ કો ૦ પરમમ અસહિષ્ણ-૦ બ્યાણુ દુષ્કારથી
મહિરને જોતા આશ્રી તીજ દક્ષિ દે ૦ એનાથી મહિરને ગુડસાન થવા
સાધવ રહે પરંતુ પેરી ન ન મૂર્તિને દેખતા પેરી ઈર્ષ્યાજ થ કુર દટિ બ
લ હ નય અન બીજા બવા વિચારે મૂકી તે એને એવામાં લીન બની જાય
એટલે એની કુર ભાવન વાગી દિની અમર મહિર ઉપર ન રહે આનુ ૫૯
૨૦૬ મારણ હોય

છે કે અંગાળી વૈષ્ણવોના લાકડાના અને ધાતુના બનાવેલા રથો ઉપર મુશોબત માટે આવી કોનગ્રૂપી દજી પણ કરવામાં આવે છે. મુર્શિદાબાદ જિલ્લામાં કુંવરધાટના જમીનદારોના રથો ઉપર નાનપણમાં આવું શિષ્ય જોવાનું નેઓ જણાવે છે.^૭ અત્યારે પણ કેટલાક જૂની પદ્ધતિના કારીગરો મકાનના ગ્રહણ માટે કોઈ ખુબ્બાપડના રથો આવી એકાદ મૂર્તિ જોડવી દેવાનું ઈષ્ટ માને છે.

(૪) જે મન્દિરોમાં અશ્લીલ શિક્ષાકૃતિઓ મળે છે તે મૂળ શાકત સંપ્રદાયનાં હોવાની માન્યતા એક જાણીતા વિદ્વાને વાતચીતમાં જણાવેલી.^૮ પરંતુ આ સેખના ત્રીજા પેરેગ્રાફમાં જે મન્દિરોની નોંધ છે તે સર્વ અગાઉ શાકત સંપ્રદાયનાં હતા એમ કોઈપણ કહી શકે તેમ નથી, એટલે આ મતની અગામીયના અવગણિત છે.

(૫) બીજી એક વૈદિક માન્યતા રિયે એક મિત્રે પત્રદાગ જણ કરેલી. તે માન્યતા એવી છે કે ત્યારે લોકો જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના વચ્ચે નીચે આવીને સસાગવિગ્ન બનતા હતા ત્યારે તેમને પાછા સંસાર તરફ ખેંચતા માટે રૈવ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોએ મન્દિરોમાં ભોગાસનોના શિક્ષોને સ્થાન આપવાનો ઉપદેશ કરેલો હશે. આ માન્યતા પણ અજ્ઞાન ધર્મી દુષ્ટ એવા બહુજનસમાજના માનસની પેદાશ છે, એટલે એ વિશે વિશેષ કંઈ લખવાની જરૂર રહેતી નથી. એ માન્યતાને વાસ્તવિક ગણીએ તોયે જૈન મન્દિરોમાં પણ ભોગાસનોનાં શિષ્ય મળે છે તેનો ખુલાસો કયી રીતે મેળવી શકાય ?

(૬) આવાં શિક્ષોની અશ્લીલતાથી ચોંટીને કેટલાકો એવું

^૭ History of Orissa, Vol. II, pp 401

^૮ આ મતના સિખિત કલ્પેષ માટે ટિ ૬ મા આપેલા અવતરણનો પહેલો પેરેગ્રાફ જુઓ.

જૂનબરહુ વિધાન બાધી દે હ કે એ કાગ આપણા દેશના લોકાનુ નૈતિ-ધાણુ સિધિન હતું—તે ઐતિહાસિક બુદ્ધિની પ્રતાગણા સમાન છે એ મિત્રે પણ આ સબધમાં આની જ સના વ્યક્ત કરેલી પડતું નૈતિ-ધાણુની વાત કરનાર એ સમજવું જોઈએ કે કાગના તે દરેક યુગમાં કાગ ન કાગ જ ન્હા છે એમને આના શિષ્યો જોઈને પ્રાચીન આગના લોકો ઉપર નૈતિ સિધિનાનો આરોપ મૂકેલા તે હતા ઔચિત્યમાનના ગ્રંથરૂતિ અને ધાર્મિક માન્યતાઓના અત્યાગ હતા જલ જ ધોગણો એ નાગમાં પના એ એ શુ ઉચિત નથી ?

(૭) આ ઉપગત, જુ ૧ જુન દેવમન્દિરોમાંના શિ પોના વિચયમાં કેદની-ધ્યાનિ-માન્યતાઓ પણ હ જુદે-પડમાં ખજગાહા ગામના મન્દિરોમાં ભોગાસનોના શિ પો હ એ સબધી ધ્યાનિ-લોકોક્તિ એવી છે કે હેમવતી નામે એક સ્ત્રીએ ચંદ્રમા સાથે કંઈક દુર્વર્તન કર્યું હતું, પણ તેના પ્રાચલિતરૂપે પાછળથી તેણે એક ચંદ્ર મર્યો અને પોતાના હુકમોનું જગમગ પ્રદર્શન કરાવનારી પ્રતિમાઓ દેવાનથોમાં બનાવગવી ૧૦ જગમગના સુપ્રસિદ્ધ મન્દિરમાં આવીને પ્રતિમાઓ

The sight of such figures representing various scenes of voluptuousness is puzzling and nauseating. One is at a loss to understand why they have a place at all within the sacred enclosure. Not being able to account for this anomaly one is surely to be led to the pitfall of an erroneous conclusion that the artist who designed these ornaments to decorate the outer walls of a temple must have belonged to a race most morally depraved and vicious. —Orissa and Her Remains pp 228

૧૦ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા વર્ષ ૪૩ પૃ ૧૮૦ ૮૧

જોઈને યાત્રી કંઈ કંઈ તકો કરવા લાગે છે ત્યાં તેને કહેવામાં આવે છે કે આ ચિત્રો દક્ષિણમાં થતા વ્યવહારનું દર્શન કરાવવા માટે દોરવામાં આવ્યાં છે અથવા કોઈ સ્ત્રીને નમ્રાસ્થામાં દેખાડેલો તો આ શિલ્પોના દર્શનથી તેનું પ્રાપ્તિત્ત ચર્મ જાય છે. કેટલાક એવો પણ ખુલાસો આપે છે કે આ સંસારમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થો વાંછનીય છે. રામેશ્વર ધર્મને માટે, દ્વારકા અર્થને માટે, જગન્નાથ કામને માટે અને જદરિકાશ્રમ મોક્ષને માટે આરાધના કરવાનું ધામ છે. બીજા કેટલાંકના મત મુજબ, આ પ્રકારનાં શિલ્પો વામભાગના અવશેષરૂપ છે.^{૧૧} પરંતુ આ બધી માન્યતાઓમાં કંઈ તથ્ય માત્રમ પડતું નથી, કેમકે અન્યત્ર તે ઘટાવી શકાય તેમ નથી.

તો હવે પ્રશ્ન એ છે કે ભોગાસનોના શિલ્પની ખરેખરી સૂચના શી હોઈ શકે ? આશ્ચર્યની વાત છે કે લગભગ બધા જ વિદ્વાનોએ આ વિષયને જોયો—ન જોયો સ્ત્રીને પાછો અંધકારમાં હડસેલી લીધો છે, પણ તેથી ઉઘડું શંકાનું સમાધાન થવાને જદસે, આગળ બનાવ્યું તેમ, આપણી સંસ્કૃતિ અને કલા વિશે બજાતી જ માન્યતાઓના ઉદ્ભવને એક પ્રકારે વેગ મળે છે.^{૧૨} આવાં શિલ્પોના સંબંધમાં શિવશાસ્ત્રના મૂળ ગ્રંથોમાં કંઈ વિધાન છે ખરા કે નહીં, તે જોવાની તમને તો કોઈએ લીધી જ નથી. એ ગ્રંથો તપાસતા જો કંઈ ઉદ્દેશો મળ્યા છે તે ઉપરથી પ્રસ્તુત શિલ્પોની સૂચકતા શી હોઈ શકે તે સમજાવવાનો મારો ઇગરો છે. આ સંબંધમાં નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં ગિરિગ્રંથોમાંના ઉત્તેજોને ચોખ્ખા અનુક્રમમાં આપણે તપાસી જોઈએ.

૧૧. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, વર્ષ ૪૩, પૃ ૧૮૧

૧૨. આવી જ રીતે અત્યારે કેટલાક મંદિરોમાંના આ પ્રકારના શિલ્પો ઉપર ટામર ચોપડવામાં આવે છે, પણ એથી તો લોકોનું ધ્યાન એ તરફ વિશેષ ખેંચાય છે !

બાગ્તીર નાનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિગત સૌન્દર્ય બતાવવા નરતા નિષ્ઠ વ્યાપી આત્માના વિનિષ્ઠ સ્વરૂપોનું દર્શન ગવવાનો વિશેષ અંશ છે તે આપણે આ લેખના આગળના લેખ ગયા નિષ્ઠ વ્યાપી આત્માના વિવિધ સ્વરૂપોનું દર્શન તો સીના દર્શનનાથી—જન્મના સર્વ વ્યાપારોનું નિરૂપણ પ્રવાચી થઈ ગઈ આવું નિરૂપણ જ્ઞાનનું પ્રપ્તિ નિધાન શિષ્યસાસ્ત્રના અન્વેષણ છે

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણનો તૃતીય ખંડ એ શિષ્યગામ્ન્ય અને ચિત્ત દનાના પ્રાપ્તિ અન્વેષણ સૌથી પ્રાચીન છે ૧૩ એના જે અધ્યાયોમાં ચિત્તજ્ઞાનનું નિરૂપણ પ્રવાચી આવ્યું છે તે ‘ચિત્તસૂત્ર’ના નામથી ઓળખાય છે વિષ્ણુધર્મોત્તરગ્રંથ સીત્ત ખંડના ૪૩ માં અધ્યાયમાં ચિત્તની અલર દેવ વૃષ, નકિ, માન્ધર્, કૈત્ય, કાનવર્ણિના ચિત્તો દોઢવાનું નિધાન જ્ઞાન પુરાણ ૧૦ બધે છે —

×

×

×

નાનાત્તવદુરગ કાર્યા દેવતાત્ત તથા ગણા :

તન્નાવેશા મહારાત્ત નાનાપુષ્પરાત્તથા ॥

નાનાશ્ચીત્રાત્તસત્તાત્ત તન્નાત્તવદુરગસ્તથા :

તન્નાપાસ્તુ જ્ઞાનવ્યા દૈવ્યતન્નાત્તથા ગણા ॥

૧૩ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ એ વિષ્ણુપુરાણના પરિશિષ્ટ ૩૫ છે તનો સમય વરેલામાં વરેલો ૮૨૬ થી સત્તની પાચમી સદી મુધી લઈ જઈ ગયાય પરંતુ એમાંનું ચિત્તસૂત્ર ૮૨૬ થી સત્તની સાતમી મઢીમાં—જન્મન્તાની ચિત્ત કલાના કાળમાં જ રચાયું હોવાનું પ્રમ્તુન તૃતીય ખંડના અમેષ અનુવાદક મીસ ન્દલા કામરીય માને છે (Vishnu-dharma-sutra Part III Translation Introduction pp 4) ચિત્તસૂત્રના દેવતાક ખાત્રનો ભરતી અનુવાદ જન પુરાતત્ત્ર ત્રેમાસિકના દ્વાષ્ટ પુરત્તમાં ૧૦ સ્થિતકાલ ડાહ્યાત્ત પરીખ તથા શી રામનારાયણ પાઠકે આપેલો હતો

देवमन्दिरोभां लोभान्ननानां शिक्ष

तत्रापि तेषां कर्तव्या भेदाधत्वार एव च ।
वामुदेवसमा वार्या वामुदेवगणा शुभा ॥

सम्पन्नेन सदृशास्तद्वगणा तया स्मृता ।
प्रगुम्नेनानिरुद्धेन तद्वगणा . सदृशास्तया ॥

तत्रभारा स्मृता मः तद्वगुधवरास्तथा ।
नौलोपदत्तयामागन्तुशुभ्रान्निर्देवै च ॥

तया मरुतामरा मिन्दुसदृशप्रभा ।
रुचन्म्य तु मानेन वेद्या कार्यास्तथा द्रिय ॥

वेद्यानामुद्धत येन कार्यं शृङ्गारसमतम् ।
माग्वदामानत, कार्या रज्ज्वत्तु सुलभिय ॥

नरतुरतेन वेशेन सालद्वारास्तदैव च ।
दैवदानवयम्भाणां राक्षसानां तथैव च ॥

रूपवत्तथा कार्या पन्थो मनुजसततम् ।
मातर इवेन रूपेण तथा कार्या नराधिप ॥

पिनाचानां च पन्थोऽपि कार्यास्तद्रूपसयुता ।
विभर्वास्तु कर्तव्याभिय पलितसयुता ॥

शुद्धवत्परिधाना सर्वालङ्कारवन्तिता ।
बुद्धा वामनिरा, उद्धा तथा रूपवर्ता भवेत् ॥

*

*

*

—निष्पुधर्भोत्तः, तृतीय अ०, अध्याय ४३, श्लोक १८-२८

ये न अध्यायमा आगता देशविशेष, आसन, शयन, यान, वेश,
सरिता, सागर, नाना, शिखर, द्वीप, भूमि, शय, पद्म, निधि,
अन्तः, नम्र, नात्रि हस्तास्तु विनामा हेम आतेष्वन करषु ये

હતિશાસ્ત્રના ટેન્ડ્રા

તારાને ૩ તથા નગના આતપ્તનો પ્રકાર દર્શવના પુગાણુમાં
૫૭ છે —

મન્દ્રમહનગ્રા તથા દાગ્નર્ગરિકામ્ ।
અગ્નતસ્વર્ગ રાત્રિ દગ્નન્ મત્તમનગ્રામ્ ॥
પ્રાગ્રાત્ર દગ્નન્ તત્ર તથા ચૈવમિમરિકામ્ ।
સાદગા મ્પાનરીપથ પ્રત્યુષા દનાદ્ ॥

* * *

પ્રદ્યુનગ્નાર્ગિક યગન્ત ચ પ્રદગ્નન્ ।
કાતૈ થાય નરર્ષધ્મ મૃગગ્નાયાગર્ષ્તયા ॥

* * *

રગમાયાગ ચતવ્યા યપાપ્ચમુદાદતા ।
યયાયોગ તુ યુગાત નૃનામિહિતમત્ર ચ ॥

* * *

દાત વિન્ધાણબુદિવિક્ષિપ્તૈ કરણચન્તિવિગ્નરસાદિભિ ।
લિખિતમીશગલોચનમાદરાદ્રચી ચિત્રમમીષિતકમન્મ ॥

—વિધ્યુધર્મોત્ત તૃતીય ખંડ અધ્યાય ૪૩ શ્લોક ૧૮-૮૪

ચિત્રમા લાગીરાતુ દશન પ્રાત્રવાતુ ન પુગાણુમાંનું વિધાન
[એ ૨૫૯ છે શિ પશાજના બીજા એક માન્ય ગ્રન્થ ‘શિ પ
ગ્ન મા ૧૪ પાણુ આ ન આશયુ કથન છે —

एव राय विमानानि गोपुरादीनि वा पुन ।
मनाहरतरं युवाधानाचित्रैर्विचित्रितम् ॥

૧૪ શિવપરત વિને નમ્ સરૂપ સિરીગ્રમા પ્રસિદ્ધ થયલ [તેના
ફર્તાતુ નામ શ્રીકૃષ્ણ ૨ છે એ ૩ થ દક્ષિણ દિગ્ગુપ્તાનમા સોગમા સૈકામા
રચાવેલ છે (જુઓ ૧ી ગ્રાંથતરે શ્રીની પ્રસ્તવન ૫ ૨)

જન્મમા વા સ્વાચરા વા યે સન્તિ મુવનપ્રયે ।
તત્ત્વસ્વભાવસ્તેષા કરણ વિગ્રમુચ્યતે ॥

—શિવગત અધ્યાય ૪૮, શ્લોક ૧-૨

હવે, ચિંતા-શિવમા લાગીનાતુ નિષ્પણ થાય ની ઝીન ?
એનો ખુનામો પણ ગિ પના ગ્રન્થોમાથી મળી ને ૭

તોમ્ભાત્રની પ્રવૃત્તિ* ધર્મ, અથ, 1મ અને મોક્ષ એ ચાર
પુરુષાર્થના કોઇ ને કોઇ પ્રમારે સેવનમા હોય છે અને મનુષ્યમાત્રની
પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ એ ચાર પુરુષાર્થના ચોખ્ખા થવો જોઈએ, એવી
આપણી પગપગમત માન્યતા છે એમા પડેના તથા પુરુષાર્થોનું મેવન
ચરમ પુરુષાર્થ ને મોક્ષ ન તરી પ્રાપ્તિ અર્થે છે અને મોક્ષની
પ્રાપ્તિમા સ્વાયમ્ભૂત થાય તત્ત્વજ્ઞ અને ધર્માન્તિ ત્રિરર્ગની ઇષ્ટતા
મનાય ॥

લ્યાગાય સમતાર્થોના સલાય મિતભાષિણામ્ ।

યદામ વિજિગીષ્ણા પ્રનાયં મુદ્ધમધિનામ ॥

દેશવંચ્યસ્તવિદ્યાના યૌક્તે વિપ્રવિણામ્ ।

ઘર્ઘવં સુવિરૂપાના યાગેનાન્ત તનુસ્વચામ ॥

એના રધુના આદર્શ વશ મેનો 1-અમય ઇતિહાસ મહામયિ મનિદાસ
વર્ણવે છે, પણ જીવનતા સર્વ અનુભવો માણીને અ તે યોગથી તનુનો
ત્રાગ મનાનો આદર્શ તો સવે સરસ્વરી ભારતનારીએનો હતો
જીવનતા સર્વ અગોમા ગ્રપ્તતા અને વિશલતા એ પ્રાચીન ભારતની
સમગ્રગિતાનું એ નિગિદ્ધ અગ છે નમશાસ્ત્રતા સરજીત ગ્રન્થોમા
પણ ને નિર્દેશ ગ્રપ્તતા છે તે આનો જીવનત પૂગવો છે 1મ એ
પણ એ પુરુષાર્થ છે, અને આપણા પગપગમત આદર્શ અનુસાર
ચરમ પુરુષાર્થ મોક્ષની પ્રાપ્તિમા પ્રયત્નમા તેનું ચોક્કસ મ્યાન છે,
તો તેનું 1યર્થ નિષ્પણ મરનામા સકોચ શા માટે ? એ પ્રશ્નની

માન્યતા પ્રાચીનોત્તરી હતી. સૃષ્ટિકર્મનો જગ્યાએ હવેકો ખ્યાય પ્રાચીનોત્તરે બાંધ્યો નથી તેમ જ બાંધેલા ખ્યાયને વ્યક્ત કરવામાં નિર્ઘટક દાંભિક ચોખલિયાપણાને જરાયે સ્થાન આપ્યું નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે ધર્માડવિરુદ્ધ કામોડ્ડમ્મિ । અર્થાત્ ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો કામ હું છું. કામશાસ્ત્રનો એક વેખક જણાવે છે કે સત્તોપસરપરમા હિ મમાગ્રપૂજા । અર્થાત્ મારી પ્રદક્ષિ પ્રાણીમાત્રના હિત માટે છે, અને તેથી જ બીજો એક વેખક કહે છે કે ધુધેધિધેયા ન કુદ્દષ્ટિરસ્મિન્ । અર્થાત્ આવા કિતના વિષય પ્રત્યે સુરોએ કુદ્દષ્ટિ ગાખવી નહીં. વ્યવહાર ગમે તે હો, પણ આદર્શ આવો હતો, એટલે ધર્મ, કામ ઇત્યાદિ પુરુષાર્થોનું આતેખન દેવમન્દિરોમાં કરવું એવું વિધાન શિષ્યશાસ્ત્રના મ્ત્યોમાં છે; અને પરિણામે જે આસનોનું વર્ણન કામશાસ્ત્રના મ્ત્યોમાં છે તે જ આસનો કામપુરુષાર્થના નિરૂપણ દાખવ દેવમન્દિરોમાં બનાવવામાં આવે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.^{૧૫}

આ દષ્ટિએ, ધર્મોદિ પુરુષાર્થોનું આતેખન ક્યાં અને કેમ કરવું એ દર્શાવતાં, શિષ્યશાસ્ત્રનાં નીચેના કથનો તપાસવા જેવાં છે:—

પ્રાસાદમિતિવિસ્તારતુલ્યં વાર્ધનિપાદકમ્ ।

અન્તરાલસ્ય મિતેસ્તુ વ્યાસ સ્યાન્મળજ્વે તથા ॥

કૂટકોઽદિયુક્ત વા હીનં વા મુલમળજ્વે ।

ત્રિવર્ગસહિત વાપિ તોરણાદૈર્ધિચિત્રિતમ્ ॥

અગ્નિજ્વલં વાપિ *કર્મજ્વં મુલમળજ્વમ્ ।

×

×

×

—શિષ્યરત્ન, અધ્યાય ૮૯, શ્લોક: ૧૧-૧૩

૧૫. આ સમય કથન સાથે સરખાવો નીચેનો શ્લોક:—

ધર્માર્થવામા : સમમેવ સેવ્યા યો બેઠમક્ત . સ નરો જપ્ત્ય . ।

દયોસ્તુ દાક્ષ પ્રવદન્તિ મધ્ય સ ઉત્તમો યો નિરતલ્પિજો ॥

દેવમન્દિરેભાં ભોગાસનેભાં શિષ્ય

પુરપાર્થયુત એવ કર્મમાનુવીરિતમ્ ।

ત્રિચતુષ્પદપ્રસન્નચાપ્તનાઝ્ઞકનાડિકા ॥

એક તુ મારયુક્ત સ્યાન્ દુદ્ધે તુ દ્વયમેવ વા ।

મુક્તે પૃથે નાશવિમ્ન કુર્ગદુષ્ણ વિજ્ઞાન્ધી ॥

—રથશાસ્ત્ર

ચિત્રાભાસ પુનસ્તેપામક્રમાર્ગે સમાશ્રયન્ ।

બહિરન્તથ સર્વેષાં યત્ર યુર્જાત સતત ॥

સુમદ્ગલ્ફકથોપેત મન્મૂર્ત્યૈન્નિસ્યુતમ્ ।

×

×

×

—શિષ્યવર્ણન, અધ્યાય ૪૮, -તો- ૮-૯

દક્ષિણન ગણેશાન ઉત્તરે વૃત્તરુપિણમ્ ।

ક્ષેત્રજ યેષ પંચાના દ્વારે તદ્ દ્વારપાલકમ્ ॥

ઈશાનતારાઘ્રીઙાદિકથારૂપાણિ ચૈવ હિ ।

મૂર્તિભિર્તૌ ચ પરિતૌ ચિન્મયેદુક્કરુષણમ્ ॥

—શિષ્યવર્ણનાન્તર

દ્વાનાં ચ દ્વિજાનાં ચ વસયોગ્ય સનાતનમ્ ।

બહિરન્તથ સર્વેષાં છત્રં યુજાત બુદ્ધિમાન્ ।

સુમદ્ગલ્ફકથોપેત શ્રદ્ધાનૃત્તક્રિયામ્બિતમ્ ॥

—મધ્યમ

૩૮-ના- મન્દિરેભાં શિષ્યમા તો ચારે પુરુષાયોનુ આશ્રેષ્ઠન ખૂન
૧-૪-વચ્ચિત ગીતે થયેલુ હોય છે એમા મન્દિરના ગથના ચાર ભાગ
પાડેલા હોય છે તેમા સૌથી નીચે પોતાની હજાર દ્રુણાઓ ઉપર
સમગ્ર પૃથ્વીના બાગને વાન કરતા આદિશેનુ આશ્રેષ્ઠન હોય છે
અર્ધા આદિશેઃ એ ધર્મપુરુષાર્થના પ્રતીક તરીકે ૨૦૧ થાય છે તેની

ઉપર લગ્નરિધિ અથવા પ્રાચીન નાના ગાળઓના સત્રામે અને નિમ્નહોનુ આતેષન હોય છે, તે અર્થપુરુષાર્થની ભાવના મળે છે તેની ઉપરના ત્રીજા ભાગમાં દામશાસ્ત્રોક્ત આસનો, નૃત્ય અને નિવાસચેષ્ટાઓનું આતેષન મેલ છે, તે દામપુરુષાર્થની ભાવનાને સંક્રાંતિ દરે છે અને સૌથી ઉપર સ્થિતિ, સિદ્ધિ અને યોગીઓની પ્રતિમાઓ હોય છે, તે સર્વોચ્ચ પુરુષાર્થ મોક્ષની ભાવનાને મૂર્તિમત્ત દરે છે ૧૬ અનમત્ત, આવો ક્રમ મધ્ય મન્ત્રિરોના ગિ પોમાં જળવાયેલા નથી, જ્યાં દેવમન્ત્રિરોમાં ભોગાસનોના ગિયો યોજવામાં મધ્ય ભાવના નામ કરી મ્હી હતી, એ તો તે સમુચિત રીતે ગતાવી જાય છે

ગંગાગદ્યાદિ નવ-મેમાં પણ તો-પ્રદક્ષિ મૂર્તિમત્ત થાય છે એમત ગિપના અન્યોમાં નવગસના નિરૂપણને પણ મધ્યન આપવામાં આવેલ છે અને ના સ્ત્રોનું આતેષન કયા સ્ત્રુ એ નિરે નિયમે ગ્યેના છે એમાં દેવમન્ત્રિરોમાં સર્વે રમેનું આતેષન મધ્ય એમ બતાવેલું છે, એ ઉપરથી સમ્પત્ત તોનીવાને દેવમન્ત્રિરોમાં આતેષનાની ભાવના નામ કરી રહી હતી, એમ આ નખમાં અમાઉ જણાવેલું છે, તે ધ્યનને પ્રુષ્ટિ મળે છે ૧૭ જુઓ—

૧૬ Dr H Shama Shastri Significance of Temple Architecture (Proceedings and transactions of the seventh All India Oriental Conference Baroda 1933 pp 781)

૧૭ અર્દા એક અનુવાદાત્મક મુદ્રા નોલવાનું મન થાય છે પ્રાચીન મળના મંદિરો એ ન ત્યારની જેમ રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિક ગ્યાનો નહોતા સમસ્ત હોઈ મગાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના મહત્ત્વના—અને દહાવ્ય એમતા જ એના એ કેન્દ્રગ્યાનો હતા ઇતિહાસના આરંભમળમાં નજરે કરીએ તો પુસ્તકાવય અન્યબધર અને દવાખાનું એ રહેલું કામ જવાને મથન કરતા મંદિરો નામ પડે પરંતુ ઇતિહાસ કરીને જામ થયો ત્યાર પછીયે મંદિરોનું હોઈ ધ્યનમાં જલુ તેવું રચણ નહોતું દોડધામવિહોળા એ યુગમાં મંદિર નાન દવિનોદની મુખ્ય જા હતા ત્યાં અર્જુનરમાં વિરાગેવા દેવને પ્રસન્ન

માર્ગદેય સ્વાચ્છ ।

શૂદ્ધારદ્ધાસ્યકરુણવીરગૌદ્રમયાનરા ।

ચીમત્સાન્મુત્તશાતાથ નવ ચિત્રરસા સ્મૃતા ॥

તત્ર યત્કાન્તિસ્તવિષ્ણુચેત્સામાધુર્યસુન્દરમ્ ।

નિદમ્બવેશાભરણ શૂદ્ધારે તુ રસે ભવેન્ ॥

x

x

x

શૂદ્ધારદ્ધામ્યશાન્ત્યાલ્લ્યા દેશ્વનીયા શુદ્ધેષુ તે ॥

પરશેષા ન વર્તવ્યા વદ્ધાચિદપિ કસ્પચિત્ ।

દેવવેદમ્નિ વર્તવ્યા રસા સર્વે તૃપાલયે ॥

રવાને બહાને દેવદાસીઓ અને ભર્તિ ઈઓ ભક્તસમૂહને રીઝવતી, મંદિરમાં નાટક બજવાતા અને બવાઇઓ થતી, મેળા બરાતા અને યાત્રામહોત્સવો બજવાતા, દેવદેવીઓની વર્ષગાંઠ એક પ્રારત્રી પર્વાળી બની રહેતી, નવ પરિણીતોને દેવની અમીદદિ ચાલવા જવું પડતું દેવમંદિર એ પ્રેમીઓનું સ્નેહસ્થાન પણ હતું. તેવાને તારામૈત્રી ત્યાં રચાયા હશે એવું અનુમાન કરવાને પ્રાચીન સાહિત્ય આપણને પ્રેરે છે. માત્ર આટલું જ નહિ શાસ્ત્ર ચર્ચાઓ પણ શાસ્ત્રજ્ઞોનાની જેમ મંદિરોમાં થતી, યજ્ઞયાગાદિ, દુરિપ્રતિન અને પૂજાઓ આમલગ્નને આપતા હોય પરદેશના સમાચારો ત્યાંથી બને પ્રવાતા, દક્ષિણ હિન્દમાં તો મોગ બન્યો પણ મંદિરના પઠાગલમાં જ હોય છે અને યજ્ઞેયજ્ઞે નજરે પડતી પુષ્કરિણીઓ અને ગરુડગતો ભાવિગના સત્તા હરે છે આમ સમગ્ર લોકોની સાના-રુમારાદિ નવે રસોના આલેખન માટે પ્રાચીન માનવ મંદિર એ સૌથી મહત્ત્વિત સ્થાન હતું અને એ આલેખન સામાન્ય રીતે એટલું આલેખન હોય છે કે એકાદ બંના મંદિરનું વેશન વચ્ચે ઓળખે જાહેર પણ તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિયથી શિષ્યસમૂહદ્વારા એકવતા અને અવસાદના એ રથને લગભગ અનિવાર્ય ગણાય એવા અનુભવગ્રાથી આપણને હાસી છે કે પ્રાચીન કાળના મંદિરમાંની સાક્ષિ પ્રવૃત્તિઓની વિવિધમય આખી દરવા ઇચ્છનાર આચાર્ય દેવમંદિરના શિષ્ય રામચંદ્રનું 'કુમારવિહારપ્રશસ્તિ' કાવ્ય વાંચવા જેવું છે.

રાત્રિવેશ્મનિ ના કાયા રાજા વાસણ્દેષુ ત ।
સમાવેશ્મસુ વતન્વા રાજા સર્વેસા શુદ્ધે ॥
વર્તયિત્વા સમા રાજો દેવોન્મ તયૈવ ચ ।
યુદ્ધન્મશાનવરણામૃતદુ રણતદુસ્તિતાન્ ॥

અમગ્નત્યાગ ન લિખન્કદાચિદપિ વશ્મમુ ।
નિધિગૃહ્ણાત્પાન્ રાત્રિનિધિહસ્તાજતભગાન્ ॥

—વિષ્ણુધર્મોત્તર તુર્તીય અધ્યાય ૪૨ શ્લોક ૧-૧૫

રસાનામરય (૧ થ) વધ્યામા ઘર્ષિના (વડ ૩) લખનમ ।
તદાયતા યતાધિન માવશ્યકિ પ્રતાયત ॥

ગૃહ્ણારહસ્યવરણારોદ્રપ્રયોગયાનસા ।
વીર (પ્રત્યગ્ગતો ?) ચ વામત્માન્ભુતન્તથા ॥

કત્યસે ચિત્રસયોગ રસા પ્રાક્ક સમ્ભવ્યા ।
માનુષાણિ પુરસ્કૃત્ય સવસરયથુ યાવયન્ ॥

—સમ ૧૩૫ મુનનાર અધ્યાય ૮૦ શ્લોક ૧-૩

વગી દેદના ઓ થોમા એવુ નિધાન છે કે નમ આકૃતિઓ
શુદ્ધરથોના ધરમા ન બનાવવી આ ઉપરથી પચારે એવુ ફલિત થા
છે કે દેવમન્ત્રિગેમા ત બનાવનાનું નિર્ણય ૮૦ શુભો—

x

x

x

સમામ મરણ દુરા શ્વામુરક્થાસ્ત્વવ ॥
નમ તપસ્વિલીલાં ચ ન કુર્વાન્માનુષાલય ।
મિત્યાનૈ તત્ર હરય સ્થાચિત્ર ચિત્રતગદ્ધિ ॥

—શિ ૫૨૮૧ અધ્યાય ૪૨ શ્લોક ૬-૧૦

શુદ્ધે ન રામાયણભારતાદૈવ
ચિત્ર કૃપાણાદ્વમિત્રાક્રમ ।

દેવમન્દિરોમાં ભોગાસનોનાં શિષ્ય

શિલોન્નવારણ્યમયં સદાસુર

ગીધં કૃતાકુન્દનરં ત્વનમ્બરમ્ ॥

વરાહશર્દૂલશિવાપૃદાવગ્નો

ગૃપ્રામિધોલ્લુપ્તકોતવાયસાઃ ।

સર્યેનગોધાદિવક્ત્રાદિપત્રિણો

વિચિત્રિતા નો કર્ણે દ્યુભાવશ . ॥

—વાસ્તુગ્નાહર, શૃંગોપકરણપ્રકરણ, શ્લોક ૭૭-૭૮

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ભોગાસનોનાં શિષ્યો શાસ્ત્રવિહિત છે. અગાઉ દર્શાવ્યું છે તેમ, મન્દિરનાં શિષ્યમાં સમગ્ર લોકલીલા નિરૂપવાનો પ્રાચીનોનો ઉદ્દેશ હતો. જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આલેખન એ શિષ્યમાં કરીને ગર્ભદ્વારમાં વિરાજેલા દેવને સમર્પવામાં આવેલું હોય છે. જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં એક યા ખીજી રીતે પરમાત્માની હસ્થા વા શક્તિ દર્શ કરી રહેલી હોય છે, એટલે શિષ્યમાં જીવનના કોઈ એક પાસાનું આલેખન કરવાનું બાકી ગયેલું તે સર્વસંચાલક પરમાત્માની શક્તિનો અંશતઃ અસ્વીકાર કરવા બરાબર ગણાય. આવી જ હિન્દી શિષ્યના દેવમન્દિરોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષપુરુષાર્થોનું નિરૂપણ કરવા છતાં, એમાંના પ્રત્યેકના નિરૂપણને ગૌણતા આપીને તે દ્વારા વિશ્વની વિવિધતામાં એકતાનું દર્શન કરાવે છે તથા હિન્દી દેવાનું મૂળભૂત ગુરુમુત્ર કયું છે, તે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે. આને જ શિષ્યોને બદલાયેલી રસવૃત્તિ કે ઔચિત્ય-ભાવનાને કાળે હીન અને અધમ માનનામાં આવે છે તે એક કાળે તો ભાગ્યીય સંસ્કૃતિના અંતિમ આદર્શ સાથે સુસંગત એવી એક જીવનદૃષ્ટિમાથી ઉદ્ભવેલાં હતાં. એના ઉદ્ભવનાં કાળો કોઈ ઉદગ વહેમોમાં ગોથરાની જર નથી તેમ જ કાળમાં એ શિષ્યો બન્યા તે કાળ ઉપર નૈતિક શિથિલતાનો આરોપ મૂકવાની પણ આવશ્યકતા નથી. કેમકે એનું મૂળ શુદ્ધ આર્ય જીવનદૃષ્ટિમા છે. અવમત, આને

એ પ્રાગ્ના શિ પો ધણા ને આપણી મના ઉપર ચોટેના એક કનક
સમા લાગે છે એમા નહ આગર્થ નથી પરંતુ એ સજ્જનોએ આ
પરંતુ જગ સાપેક્ષ દષ્ટિએ અનો ન દરુ જોઈએ દા, આ
પ્રાગ્ના શિ પો આજે કોઈ બનાવે તો તને એક મોટું અનિષ્ટ જ
તેખુ જોઈએ, જગ જીવમાગના જુદા નાનારણુમા એ ને મન્યા
છે તો પૂર્વમદગ્ધિત દષ્ટિએ એનું ખરું અર્થદર્શન નરુ અને પ્રાવરુ
એ પ્રત્યે- પુગનિદ અને નાગસિ ની ફળ છે મનાની અને ગસિમનાની
માનનાઓ પુગેયુગે બ નાની આવી છે અને તેમાયે પાશ્ચાત્ય સપર્ષને
નારજો છે ના થોડા- દસ ઓમા આપણી ગસદતિમા જગત ફેફારો
થતા છે, એ કોઈએ પણ સ્વીકારુ જ પડે અને મનાયે પ્રાચીન
પરંતુએને પણ આપણે અસંચીન નાનાથી તોગરાને તૈયાર થઈશુ
તા પગિણામે નાના નિવેચનને નામે એ પ્રમા ની સમરતા જ બીજી
થશે એક જ ઉદાહરણ તરીકે કવિ, નમુરે નામિદાસના કેમ્યા
પણોને ગૂજરાતી ગદ્યમા ઉનાગતા સમ્પૂર્ણ સાહિત્યના ગમે તેવા પ્રેમીને
પણ સંકોચ થશે અને સમ્પૂર્ણમા ગિદ્યમાન્ય એના બીજા અને
। એને ગૂજરાતી ગદ્યમા તો શુ પદ્યમા ઉનાગતાયે વિચાર થઈ
પડે તેથી એ કૃતિએને આપણે અધમ મળીશુ ખગ ? પરંતુ
નર્મ જ પ્રાચીન ગિ પદનાનું અંતિદાસિ- અનોમન પણ આમ સાપેક્ષ
દષ્ટિએ જ થનુ જોઈએ બોગામનોના શિ પો દિનના અર્થ પ્રાન્તોમા
અને અર્થ ધમેના મદિદોમા મગે છે, એક ઉદગ નપનાઓ
સાથે તેનો ઉદ્ભવ મેળવી દેરાથી નહીં ચાતે. અમમ શિ પ નાની સાથે
તેનો ઉદ્ભવ પણ આર્થ જીવનદષ્ટિમા બોગવો જોઈએ નૈતિક શિયિ
તાના આક્ષેપનો વમ જોયે સ્વી ૨ ઝરી લેવો એ નો સારીયે આર્થ
સમ્પૂર્ણની લીનતાનો સ્વીકાર મરવા મરામત છે આથી જ, આ
નિષરનો અંતિદાસિ- દષ્ટિબિન્દુએ સાગોપાગ વિચાર મરવાનુ લીનતા
'નાગરસર્વસ્વમ'ના નાના મમોમા જ હીમ કે બુધૈર્વિધવા
ન કુર્ષિગાસ્મન ।

કામદેવની મૂંઝ

‘કામદેવને મૂંઝ હોત કે નહીં?’ એ પ્રશ્ન બારે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો કે અમલાદના ટાઉન હોનમા કેન્દ્રી સમય પડેના એક નૃત્યસભાગ બ યોગ્યથો હતો, અને એમા મનનૃત્યમા મનને મૂંઝોનાગો નતાવનામા આ થો હતો એ- ગ્યાનિ- માસિ- પતમા આ સામે ગીત પ્ર-ટ થઈ હતી, ત્યાગ્યી આ પગ્ની ચચાનો આગ બ થયો કે આ પ્રશ્ન મૂંઝ આ રી- અને ગસિ- હોના માથે સશોધન દત્તિને જરા અવગણાવે એવો પચુ છે, એવે એ વિરોધ થો- છુદા રિચારો આવી ગૂઢ થો છે

‘કામદેવને મૂંઝો હોત કે નહીં?’ એવો સરાન પ્રશ્નની પચુ આમગ ગૂઢ વગ્તા પડેતો જવાબ ‘ના’ મળે પડિમની પુગચ ‘મ્યાના આધના માગત Cupid’ો અનુસરીને જ આવો જવાબ આપાય છે તેની ખાતરી એ મગ્તા વધુ મિરોને પ્રત પૂગીને મે મરી છે પ-નુ આપણા પ્રાચીનોએ ન્તેપેનો ‘કામદેવ’ તો પુખ્ત વયો શિલ્પનાત પુગ છે એટલે પગ્ની મેને તેને મૂંઝો બિગવી તો ન્તેપએ જ પુગણોમા અત મગ્દૂન સાહિત્યમા કામદેવના અન- વર્ણનો આવે છે, પચુ નાચ કામદેવની મૂંઝોનો ઉત્તેજ સરખો નથી એમ તો મીગ કોઈ દેની મૂંઝો ઉત્તેજ પચુ નાચ મળતો નથી, પર-નુ એના ઉપરથી જ એ સવે દેવોને નમદિયા મનાવી દેના એ તારિ- દષ્ટિએ ખોટું છે

આ સરાસ ઉપર સાહિત્ય આપણને કાઢી મલ્લ ને એમ નથી એવે નિરમગા અને શિલ્પમજાનુ ગણ આપણે લેન પ મે

અ તાની ચિન ગા એ દિન્દી ચિન ગાના સૌથી પ્રાચીન નમુનાઓ પૈકીની છે એનો સમય ઇસવી મનની પાચમી સદીથી આઠમી સદી સુધીનો મુ ૧૫ છે એમા મુખ્યત્વે ભગવાન બુદ્ધના જનનપ્રસંગો અથવા જનન-યાઓને ગરેખાનિ નવામા આવેલ છે એ ચિત્રોમા સામાન્ય રીતે 'વી અને ઉન્ન્ય માનરપાત્રો'નેના કે ગત્તઓ તૈદ્દ બિમ્બુઓ વગેરેને દાઢીમૂઠ મગગના બનાવનામા આવેલા છ નાશ્વસો અને દૈત્યોને સામાન્ય તથા યક્ષોને અલિપ્ત મુગાના ચીનરના છ નકશિમિનિઓને દાઢીનાગા જ ચીનરના જ માનરપાત્રોમા દન । ત્રોથા જેના કે નિદ્ધરો પરિચાયા અને ગામડિયાઓને અજ્ઞતાના ચિત્રોમા મુઠા નાગા બનાવેલા છે

આ ના પ્રાચીન ચિન ગાની ચક્રિ પત્તેની અ સામાન્ય વાન થઈ પણ નપોમમ બુદ્ધને ચનાયમાન દરવા મથન મ્મતા માગુ જે ચિન અ તામા છે તે આપણા આ તેખના મુદ્દાને નિર્ણય ગ્વામા લઈક સદાય મ્મે તમ છે માગ એમ્મે જૌદ્ધ પુરાણુ થાનો પ્રમદેર નકશિમિનિઓ અને તરાનિ આત્માઓને મલબ્ધપ્રજ બનાવના એ તેનુ દાય મ્મતુલ ચિનમા માગને તના આખા પરિચાર સાથે મનાવેતા જ માગના પોતાના હાથમા બાતા છે તથા તેને દાઢી અને મૂઠ બને છે તેના પરિચારમા પણ એક દાઢીધારી પુરન એરી જ રીતે બાતો લઈને બિબો છે જે કે અજ્ઞતાના માગમા પ્રમદેરની મૈગીપના દરવા લંબની બન રના વડુ દેખાય છે

ઉન્ન્ય પાત્રાને સામાન્યતઃ મુઠાનાગા ન બનાવનારી રીતિ કેમ સુધી ચાન ગઈ હશે તે મ્મ છ હી સમય નર્મી અહીં જે અનુમાન છે તે તો અજ્ઞતાના ચિત્રો ઉપ થી જ છે, અને અ તાના ચિત્રો મુખ્યત્વે જૌદ્ધ પુરાણુથાને મ્મ ગ્વાગ દોવાને મગ્ધો પૌગણ્ધિ દેવોને એમા મ્થાન નથી પરન્તુ પૌગણ્ધિ દેવો પૈકી પણ અલ્પા યમ નિ મુર્તિના કેમ્વા ન રીતે અને જીમ્મ કેનામ્મે મધ્યકાલીન

કામદેવની મૂર્તિ

ગયાપત્યે દાદી અથવા મુઝેનાના તાન્ના છે, એ જૂમનાનું નથી.

અપ્ય ૧૧મા પ્રમદેવની એ- ૨૧ ની મૂર્તિઓ અને
નિચો આપણી મોઝે ડે ૧૧ ગોપીનાથગવના Elements of
Hindu Iconography મા પ્રમદેવની ચાગ મૂર્તિઓના ઘણાઓ
આપવામાં આવેલા છે એ રાજે મૂર્તિઓ મિગ દિન્દની
છે એ પેળીની નજી નિ ઝો પ્રમદેવની સદુક્ત મૂર્તિઓ છે, લ્યારે
ચોથી મૂર્તિ એન્વા પ્રમદેવની છે પડેલી નગ મૂર્તિઓ પેળીની એન્વા
નામદેવને મૂઝો નરી પીરુનુ મો ટોચાછ ગયેનુ હોવાનો મગજો મૂઝો
૧૭૦ ૩ ૩૨ એ નામ્મો મ્મી ગ ૧૩ નથી લ્યારે ની ૭ મૂર્તિનુ મો
"ટોચાદમા અપદ દેખાતુ નરી ચોથી મૂર્તિ એ ૧૧ નામદેવની છે,
તેમા લામી વાપી મૂઝો ૧. અપદ રીન જનાવેલી ડે એના ૮૫૦
મૂચ- ૧ ૧ ૨૨૧ શ્રી ગોપીનાથગવ નખે છે, "Manmath in
this sculpture has four hands in three of which
his flowery arrows and in the fourth carries the
sugar cane bow The manner of the moust-
aches, the large conical head gear and other
ornaments are characteristic of the sculpture of
the period and of the part of the country to
which the image belongs " પ્રમદેવની પ્રત્યુત મૂર્તિ ઈમ્બી
મનના ૫૯૨મા એ ૧૧ી છે

પદ્મમા મૈત્રાનુ નામેનું એ ચિત્ર ગૂજરાતમાથી પણ મળે છે નામગાંધના પ્રસિદ્ધ સમૂહના અન્ય 'ગતિરહસ્ય'ની એ- પ્રાચીન પોથીના પડેના પાના ઉપર, એ અન્યના પહેના પણ સ્તામમા કરેલી લામદેનની સ્તુતિની જાનનાના પ્રતીક રૂપે, તે દોઢવામા આવેનું છે શ્રી સારાભાઈ નવામે 'જૈન ચિત્ર ત્પદ્મ' એ નામથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ચિત્રકળાનો પ્રતિનિધિરૂપ જે સમ્રાટ જાણ પાશ્રો છે તેમા

ન ૧૫૫ તરીકે એ ચિત્ર દર્શાવેલ છે એમાં કામદેવને લાખી મૂકેલ અને દાદી બન્ને છે હાથ ચાર નહીં, પણ જે છે કાના હાથમાં ધનુષ્ય અને જમણા હાથમાં કુમુભનુ બાણ છે સાથે ત્રાસ વાળતો નામોડો, કપાળમાં વેણુવ તિન્ન અને પગમાં તોડો છે ગૂંચરાતી ચિત્રકળાના ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓમાં આ ચિત્રની પણ ગણના થઈ શકે દાદી-મૂછ બનાવેલી હોવા છતાં વ્યાકૃતિની ગમણીપનામાં કોઈ પ્રકારનો ખાધ આવતો નથી-નનકે વધારો થાય છે દાદી અને મૂછ ગૂંચાગૂંચને ખાધ ડરનાર છે, એમ માનનારા મિત્રોએ આ ચિત્ર એકનાં તો અવશ્ય જોઈ લેવા જેવું છે *

કામશાસ્ત્રના સમ્પૂર્ણ ગ્રંથોમાં ‘ગતિહસ્થ’નું સ્થાન માત્ર ‘કામસૂત્ર’ પછી બીજું આવે છે એના પ્રાન્નિદ નહીં સ્તોત્રોમાં મહાનની એક મહાન યોદ્ધા તરીકે નીચે મુજબ સ્તુતિ કરી છે

અનેત્રેનાવલસજ્ઞાઞ્ઞિતા ચેન જગલ્લયી ।
સચિન્નચરિત કામ સર્વસમપ્રદોઽસ્તુ વ ॥
ચનાકારિ પ્રસમમધિરાદર્દનારીધરત્વ ।
દગ્ધેનાપિ ત્રિપુરજયિનો ઝ્વોતિષા ચાકુષેણ ॥
દન્દોર્ધન જા જર્વાતિ મુદા ધામ વામપ્રચારો ।
દેવ ધીમાન્ ભવરાસમુના દૈવત ચિત્તનમા ॥
પરિજનપદે મૃદુધેના વિદ્ય પદુચ્ચિદિનો ।
હિમવરસિત્પ્લવ્ર મતાદ્વિપા મલયાનિલ . ॥

* આ સિવાય શ્રી સ્વારાણ્ય નવાબના સંગ્રહમાં ‘રતિરહસ્થ’ની સોળમાં શાલકના અવસામાં વખાયેલી પેઢીનું એક છંદુ પાત્ર છે તેમાંના ‘નવનારીકુન્દ’ના ચિત્રમાં કુન્દ ઉપર બેઠેલા કામદેવને મૂકેલાનો ચોતરો છે ‘વસન્તવિદાસ’ની સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રમાલ્યાના એક ચિત્રમાં પણ કામદેવને દાદીવાળો બતાવ્યો છે

કૃગતનુઘનુર્વલ્લા લીલ્પ્રસ્થાપસરાવતી ।
મનમિજમહાવીરસ્થાચિર્નિર્વાન્તિ જગન્નિન ॥

આગર મોકાની છાના પન્ડી, મોગમા મેનામા મૂઝાની બારામા
'મિન્દુલુપચાશિકા'નો અનુના મનાગ જાનાચાર્થે નીચે પ્રમાણે
મદનની મુનિ ની છે —

‘મગર વજ મટીપતિ વર્મંતુ, જેહનુ ૩૫ જલ્પનિ અબિનવ
કુસુમળાસિ મરિ કુલરિ ચૃહ નસ પ્રયાહ ધરા ધૃહૃહ,
‘૧૦૮ કામિની તાડુ ટકાર ન્યા વિ આવિ ઝાઝા ઝમાર
પાખસિ ‘૧૬વિ સ્વરવિ નરહ, નિર્મંત રેત જન સિર ધર૦
માધવ માસ સોહ૦ સામત જમતલ્લ૦ જ્વનિધિમુત મત
ફતપાખડ મવયાનિલ્લ મરહ નુરનરપત્રમ આજ આચર૦,
તાસ તણા પય કુ અણુસરી સરસરી સામિ ઠિલિવહ ધરી
પહિતુ મદપ રીંગ પ્રલામ ચિરુક મથ રચિરા અભિરામ

આના જગદ્ગુનિત્થી યોદ્ધાને નમ્મળિયો જનાનરાનુ મધનનીન
દપનાને ન મને એ સમજી શ ૧૧ એવી વાત છે

આમ જ્ઞા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની જે ચાગ મૂર્તિએનો આગગ
ઉત્તેષ ન્યો છ ત ધમી મેમા મદનને મૂઠો નથી, જ્યારે ચોથી
મૂર્તિમા તથા પ્રસ્તુત ચિત્રમા તે છે—એ હમી તની આપણે અનગણુના
રી શમીએ તેમ નથી એ જનાવે છે કે પ્રાચીન નાળમા એ સાથે
ગિરપગાજીની બે પગિપાગીઓ પ્રચલિત હોવી જોઈએ જેમાની એ-
ઉચ્ચ પાત્રોને મૂઠાવાળા જનાવતી જ્યારે બીજી તેમ ન નરતી

પ્રાચીન હિન્દી નામા દના રને આધુનિ ન્લામગ જેટલુ
વ્યક્તિગત નથી હિન્દી શ્વા વાસ્તવવાદી Realistic નથી,
પણુ બાસ્તવાદી Idealistic છે ન્લામગે સસ્ત્રસ્થાપિત ભાવનાઓનુ
જ નિરૂપણુ મનાનુ હોય છે—પછી એ નિરૂપણુમા જેટલી નમશીલતા

આવે તેટલી કનામાગની પ્રતિભા વિશે. આમ છતાં દરેક જમાનાએ પ્રાકૃતની રૂઢિઓ સાથે થોડીધણી છૂટ તો લીધી છે. ઉચ્ચ પાત્રને મૂછો ન બતાવનાનો પ્રવાત અજ્ઞતાની નાએ સામાન્ય રીતે ગ્રી થો છે. ગૂજરાતી ચિત્રના અત્તાની કનામાથી ઉતરી આવી છે, છતાં ગૂજરાતમાથી ગાળ્યો અમાત્યો અને ગેરિયાઓના એવા સેકડો શિ પો મને કે, જોમા જે તે પાત્રને મૂછો બતાવેની છે પૂનાના બાડાગર ઇન્ડીટચુટ નગરથી મહામાગની જે આટ્ટિ તૈયાગ થાય છે તેમા અંધનરેગ શ્રી માળાસાહેબ પત્રપ્રતિનિધિએ અજ્ઞતાની શૈલીએ દોરેલા ચિત્રો બાપનામા આવે છે એમા પાડવો જેવા ઉચ્ચ માનવ પાત્રો મૂછો બતાવેની છે જો કે કૃષ્ણ દિવ્ય પાત્ર હોનાથી અજ્ઞતાની શૈલીને અનુસરી, તેમને મૂછો ચગમના બતાવા છે.

દેગમા એવુ જ કે મન એ દિલ્લુ પુરાણ ચાની એક ચિત્રતન બાનના છે બાનના બને અમાધિત ગેકે પગ્નુ દરેક જમાનો પોનારે અનુકૂળ એવા થોડાં દેરકારો તેમા નરાનો. ‘વતિગમ’નાગુ ચિત્ર મદનની પુગાના બાનનામા મધ્યમાનીન થોહા ૥ નક્ષત્રો ૫ થુ થોજે છે.

જેવો યુગ તવો મન વીસમી ચીનો. ‘મ ૧’ નમૂછો જ હોય.

ગૂજરાતનાં સ્થળનામો

ગૂજરાતનાં શહેરો અને ગામોનાં નામોની વ્યુત્પત્તિ-ખાસ કરીને એ નામોનાં પદાન્તોની વ્યુત્પત્તિ-એક અત્યંત ગસિક વિષય છે. સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ તેમનાં વિસ્સન કાષ્ઠોલોચકલ લેક્ચર્સ, ભાગ ૧ (ગૂજરાતી અનુવાદ)માં પૃ. ૭૬-૭૭ તથા પૃ. ૮૦ ઉપર આ વિષયના એક માત્ર અંગની સક્ષિત ચર્ચા પાછળ એક પેરેગ્રાફ રાખ્યો છે. આ સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કોઈ સ્થળે થયેલી માગ વાંચવામાં નથી.

આ સાથેના લેખમાં ગૂજરાતનાં ગામોનાં પદાન્તોને જુદા જુદા સમૂહોમાં વહેંચીને તેમની વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બધાં જ પદાન્તોના સમૂહો આમાં લેવાયા છે, એવો દાવો હું કરી શકું નહીં. જે નામોની વ્યુત્પત્તિ પદાન્તોને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને નહીં, પણ રનનંત રીતે થઈ શકે એમ છે (દા. ત. કપડવણ્ણ / કાર્પદવાણિજ્ય; અધાર / અગદાર / અગદાર-આહ્વાણુને દાનમાં અપાયેલું ગામ) તેવાં નામોનો સમાવેશ અહીં કર્યો નથી. પદાન્તોનાં જુદાં જુદાં groupsને ધ્યાનમાં રાખીને સામાન્ય ચર્ચા કરવાનો જ આશય છે.

આ પ્રકારનાં નામોનો અભ્યાસ બાપા અને વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વનો થઈ પડે એમ છે. ખાસ કરીને પંચજ અને સગદનાં ગામોનાં નામ સાથે ગૂજરાતનાં ગામોનાં નામનું અદ્ભુત સામ્ય છે. જેમકે કંદલાવ અને ગૂજરાતનું ગંધાર; સીઆલકોટ અને ગૂજરાતનો સીઆલ ખેટ; સગદનું ચિત્રાવ અને હુણાવાડ પામેનું ચિત્રાલ; અંબાલા અને ગૂજરાતનું અંબાડા;

ચાણેશ્વર, મૂલગામ (મૂલનાણ) અને ગૂજરાનુ ચાન દાસ્તીગુત્રી
શ્રીનગર અને પોરમદગ પાસેનું શ્રીનગર પંજામનું ગૂજરાનનાના,
ગૂજરાત, વિના ગૂજરાતસોંગ અને આપણ ગૂજરાત (પ્રાન્ત) તથા
ગોઝારિયા (ગૂજરાતિયા) એ સામ્યો ખૂબ સૂચક છે નોગતા, દાના
જેવા નામોનો 'તા' પદાન્ત પ્રાકૃત ગુજરાતના પદાન્તનું અમરણ
કરાવે છે આ સાથે જો સ્મરણમા રાખીએ કે ગૂજરાત લોકો પંજા
માથી રાજપૂતાનામા થઈ ગૂજરાતમા આ પા હતા, ગૂજરાતની જેમ
પંજામમા પણ 'ગૂજરા' અનુક્રમથી જોગખાતા લોકો વસે છે તથા
પંજામના અમુક પ્રદેશની સ્થાનિક બોલી પણ 'ગૂજરાતી' નામથી
જોગખાય છે-તો આ સામ્ય આશરિમત નહીં જણાય એ પ્રજા
એક મુનકમાથી બીજા મુનકમા મન્ય ત્યારે ત્યા પણ ગામોના નામ
તો જૂના રાખે, એ એ- સામાન્ય વનણ છે, અને તે અહીં પ્રત્યક્ષ
થાય છે હવે આ પ્રાન્તનું નામસામ્ય ગુજરાતના મૂળવતન મધ્ય
એશિયા સુધી મળના સમય છે એમ અનુમાન કરીએ તો તે
બીજે જ વધારે પડતું ગણાય કેટલા- નામોનો પોતાનો અનગ
ઇતિહાસ હોય છે જેમકે 'મૂગ' નામ સૂર્યપુર > સૂરજપુર > સૂરત (પુર)
એ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે સૂર્યપુર એ સૂર્યનું નગર તેની
સામે જ રાતે (રહિ) એટલે સૂર્યપત્ની ગાદિનું નગર છે અને જેની
વચ્ચે સૂર્યમંડા તપતિ (તાપી) વડે છે આ નામો પાનનારને અરેખ
શિવ હોવાનું મન થાય છે

કેટલાક નામો જાત જ પોતાના નિરે રહ્યાં માહિતી આપી દે છે
જેમકે રણાસણ એટલે કોઈ રણાણએ વસાવેલું ગામ, વડલી
(પાટણ પાસેનું) એટલે વડની ઝાડીવાળું ગામ (આ મનમના
હિતેમે પણ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા મળે છે) મંડુડી એટલે મંડુડાની
ઝાડીવાળું ગામ જગમ્વા એટલે જ્યાં જગમ્ની વાવણી થાય છે એલું
ગામ, બાન્ડી એટલે બાન્ડ લોકોનું ગામ દેવમાન એટલે દેવજોના
સમુદાયનું ગામ, વીસનવાસ કે એટલે કોઈ વીસતે વસાવેલું ગામ.

ડેર અને સંડેર જેવાં નામ કદાચ કોઇ રખડતી ટોળીઓના ડેરાનું-
પડાવનું મુચન કરતાં હોય.

વળી 'પાદર,' 'વદર,' 'વડ' અને 'દડ' અંતવાળાં નામે
માત્ર કાલિયાવાડમાં જ મળે છે, 'સણ' વાળાં માત્ર ઉત્તર ગૂજરાતમાં
અને 'સઢ' વાળાં ચરોતરમાં મળે છે. 'વાડ' અને 'વાડી' વાળાં
નામ મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગૂજરાતમાં તથા તે પ્રદેશ સાથે વિશેષ સંપર્ક
ધરાવતા મહારાષ્ટ્રમાં મળે છે, એ પણ મુચક છે. વડ અને વડાંમાંથી
આવેલાં નામ સર્વત્ર મળે છે.

આ લેખમાં મેં સામાન્ય રીતે પદાન્તોની વ્યુત્પત્તિ આપવાનો
પ્રયાસ કર્યો છે. નામેનો સૌથી મોટો સમૂહ વડ અને વડાં એ પદાન્તોને
કાળે જાય છે. ગૂજરાતનાં નામેમાં આ જ પદાન્તો વિશેષ અંશે
જોવામાં આવે છે. આ વડ અને વડાં ખરેખર સંસ્કૃત શબ્દો. દશે
કે કેમ એ વિષે કેટલાક વિદ્વાનોને શંકા થાય છે. બાપાશાસ્ત્રના નિયમે
પ્રમાણે તો વડાં ને વડ માંથી વ્યુત્પત્તિ પણ કરી શકાય. સંભવ છે કે
કદાચ એ શબ્દો જાતેજ પ્રાકૃત હોય અથવા ગુર્જર જેવી કોઇ પ્રજાની
બોલીમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય. દ્રવિડ પ્રદેશનાં કેટલાંક ગામેને
'વડી' પદાન્ત લાગેલો છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એ શબ્દને
દ્રવિડ બાપામાંથી આવેલો માને છે. પરંતુ ગૂજરાતનાં સેંકડો ગામેને
એ પદાન્ત લાગે, એટલી બધી દ્રવિડ બાપા અને સંસ્કૃતિની અસર
મને લાગતી નથી. કદાચ દક્ષિણમાં પણ એ નામ અડીની અસરથી
કેમ ગમું ન હોય? ગમે તેમ પણ સાહિત્યની સંસ્કૃતમાં વડ અને વડાં
એ બંને શબ્દોનું જુદું અસ્તિત્વ છે, એટલે ત્યાં સુધી એ શબ્દોના
મૂળ વિષે ખીણ કોઇ આધારજૂત માહિતી ન મળે ત્યાં સુધી અભ્યાસની
સરલતા ખાતર એ શબ્દોને મૂળજૂત ગણી સમૂહો પાડવામાં મને કંઈ
વાંધો લાગતો નથી.

મેં મુચવેલી વ્યુત્પત્તિઓ પૈકી કોઇક ચિન્ત્ય કોટિમાં બેસે એવા

સભન છે* તેમજ કેટલે- મ્યજે હું વ્યુત્પત્તિ આપી શક્યો નથી પદાન્તોના મૂળ તરીકે રજૂ કરાયેલા બધા જ શબ્દો કંઈ સંસ્કૃત નથી, પણ રજૂઆતની સગવડો ખાતર સર્વને દેવનાગરીમાં લખ્યા છે ગૂજરાતના શહેરો તથા ગામોના નામો સબધી આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિચર્ચાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોનાથી મારા માર્ગમાં કેટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ હતી, એટલે તેમાં રહેલી ત્રુટિઓ પગલે વિદ્વાનો યોગ્ય માર્ગદર્શન દગવશે એવી આગા છે

નળી જુલ જુલ નામોની અવનવ વ્યુત્પત્તિચર્ચાને બદલો અનકાશ નથી. એવું દાર્ઝ અમુક મ્યાન વિરેની અવનવ વિચારણા ચનાતો પ્રસંગ આવતા જ થઈ શકે વળી એ રીતે પણ પ્રત્યેક ગામની વ્યુત્પત્તિ આપવાનું શક્ય હોય એમ હું માનતો નથી.

પ્રાચીન દાગમાં ગૂજરાત અને ગજપૂતાના ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એક હતા, એટલે ગૂજરાતના ગામોના પદાન્તો લગભગ એ જ અરૂપમાં રાજપૂતાનામાં મળે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી વળી એ જ પદાન્તો થોડાંધણા બિન અરૂપે હિતર દિન અધ્યતિન, મહારાષ્ટ્ર તથા અચિત્ત હો દક્ષિણ તિન્માં મળે છે પરંતુ એથી ગૂજરાતના ગામોના નામ વિરેની આપણી ચર્ચા અપ્રસ્તુત બનતી નથી-ગ્રહદુ, રામદસિદ્ધિ માટે આસપાસ એના કેટલાક ઉપયોગી cross references તેથી પ્રાપ્ત થાય છે

(૧)

પદ્મ-પદ્મ-પદ્મ-પદ્મ-પદ્મ

પદ્મ-વદ-અદ-આદ-નડિયાદ, લાડિયાદ, પેટલાદ, પાળિયાદ, થરાદ, ભોળાદ, ભોટાદ

* પદાન્તો સિદ્ધ કરવા માટે આપેલા અવાન્તર રૂપો મોટે ભાગે દર્શિત hypothetical સમજવાનાં છે

પદ-વદ-ઉદ-ઓદ—ઢાહોદ, ઝાહોદ, લાહોદ, ચાંહોદ,
નાંહોદ, વણોદ, પીપલોદ, કેરોદ

પદ-પદર-વદર—વાંટાવદર, વીસાવદર, સાણ્યાવદર, માણા-
વદર, લાયાવદર, સિધાવદર

પદ-પદર-પાદર—લાખાપાદર, માયાપાદર

પદ-પદર-વદર-ઉદર—કાણોદર, દિયોદર

પદકમ્-પદરત્-વદરત્-ઉદરત્—વડોદરત્, લાઠોદરત્, ચીખોદરત્

પદ-વદ-ઉદ-ઉંદ—મણુંદ

—ઉંજ—રણુંજ, ઘેણુંજ, શીહુંજ

—ઉંજ-ઉંજ—ઉંઝા

પદ-વદર-અદર-અદહ-દહ—મરપદડ, લાઠીદડ, મોણદડ

પદ-અદ-અઢ-અટ—પક્ષીઅડ, વાયડ

પદ-દપ્પ-અપ્પ-અપ—ખરીઅપ, મોટપ

પદ-વદ-અદ-અજ-અજ—ધર્મજ, લાંઘણજ, અડાલજ^૧

—અજ-આજ—ગોઠાજ

—અજ-અજ—કામરેજ, સરખેજ, દૂધરેજ,
ખારેજ (ડી)

પદકમ્-વદત્-અજત્-અજત્-અજત્—ખારેજત્

પદકમ્-વદત્-અજત્-આજત્—તાળાજત્

પદ-વદ-વજ-અજ-ઓજ—દેત્રોજ

પદ-વદ-ઉદ-ઓદ—ફલોદ^૨

પદ-પદર-વઅર-અર—લાભર

૧ સરખાવો મીરજ.

૨ સરખાવો દુધોધી.

ઈતિહાસની દેડ

—ચઅર—અઅર—આર—ગંધાર^૩

—અરી—કાલરી

પદ્ર—ચદ—ચદ—ઉદ—ઓદ—એાડ, વાલોડ

પદ્રકમ્—ચદરતં—ચઅરતં—અરં—સાદરં, વાગરું, ઠાસડું

પદ્રકમ્—ચદરતં—ઉદરતં—ઉદું—ભદુંડું (ભદુંડા)^૪

પદ્રકમ્—ચદઅતં—ઉદઅતં—ઓદું—ડલોડું, નરોડું, ચલોડું, એાડું

પદ્રકમ્—ચદઅતં—અદઅતં—અદું—સુદામડું, આરંભડું, ગાધકડું

પદ્ર—ચદ—ચદ—ભાણવડ, કાલાવડ, ધાંટવડ, વાંસાવડ

પદ્રકમ્—ચદઅતં—ચદું—કોલવડું, વડું

પદ્રકમ્—પદ્રઅતં—પદ્રું—વીજપડું

પદ્રકમ્—ચદરતં—ઉદરં—ભસુંદરં, ઠાસંદરં, પીલુદરં

પદ્ર—ચદ્ર—ચદ—હળવદ, દહેવદ, (દાહોદ)

પદ્ર—પદ—ચદ—ચદ—ઉદ—ખાંચોટ, હાંચોટ

પદ્ર—પદ્ર—પાદ—નાપાડ, સુત્રાપાડ

પદ્ર—ચદ—ચાઅ—આવ—મહેલાવ

—અવ—સરઠવ

(૨)

પહ્લી—પહ્લી^૫

પહ્લી—પાલી+હી—પાલિહી—પાલડી (કોચરખ—પાલડી)

પહ્લી—ચહ્લી—ચલી—સાવલી, ખાવલી^૬

૩ સરખાવો કંઈદાર (ગાંધાર).

૪ સરખાવો હથુંડી (હસ્તિકુંડી), ભડીડા.

૫ સરખાવો પાલી (મારવાટ) તથા ત્રીચીનાપહ્લી, મદનપહ્લી નમેરે.

૬ સરખાવો હાંદીવણી, બારિવણી, દેવણી, સાંચણી.

-વલી-અલી-ચીખલી, ધુમ્લી, નાવલી, વડલી,
ભાયલી, ઢાયલી

પહ્લી-વહ્લી-અહ્લી-આલી-વડાલી, કરણાલી

-આલી-આલ્ય-આલ-શીઆલ,^૭ રૂપાલ,
ખડાલ, ચિત્રાલ (હુણા
વાડા પાસેનું),^૮ વડતાલ

પહ્લી-રહ્લી-ચલી-ઉલી-રણાલી

પંહ્લી-વહ્લી-અહ્લી-રલી-પાનેલી, (મગખાવો ખરેલી)

પહ્લિ-રહ્લિ-ચલ્ય-ચલ-આસાવલ, વેરાવલ^૯

*પહ્લરુમ્-રહ્લઅડ-વહ્લ-અમાવહુ^{૧૦} (હ નો ર થયા પછી
વ્યત્યયથી અસારવું), ર ડાહુ

*પહ્લરુમ્-અહ્લઅડ-આહુ-અ બાહુ^{૧૧}

પહ્લિ-અહ્લિ-અલ્ય-અલ-માડલ, બહીઅલ, ચીતલ

-અલ-ડાબલા,

*પહ્લરુમ્-વહ્લઅડ-ઉહુ-ધટેહુ

પહ્લિ-વહ્લિ-ઉહિ-ઉલ્ય-ઉલ-લાટેલ, હાલોલ, મહેલોલ,
કાલોલ, બલોલ, વાવોલ,
નાટેલ, નાહોલ^{૧૨}

૭ સરખાવો શીઆલમંદ

૮ સરખાવો ચિત્રાવ (સરહદ ઉપરનું)

૯ વેરાવળની વ્યુત્પત્તિ વેલવુજ અપાય છે તથા ટેલવાહ સંસ્કૃત મયોમા
પાલ એ નામ મળે છે, પરંતુ એ મૂળ લોપ્તચલિત નામનું Sanskritized
form મને લાગે છે

૧૦ સરખાવો ગુજરાનવાલા, છરાવલા

૧૧ સરખાવો અ બાલા, પતિયાલા

૧૨ સરખાવો નારનોલ, ઠરનાલ

પહી-વહી-અછા-ફિ-ફલ્-ફલ-વાધેલ,^{૧૩} ખાલેલ
પહા-વહા-વેલિ-વેલ્-વેલ-લાખવેલ (સરખાવે કરમવેલી)
પહા-વહા-વહા-વહાવલી

*પહમ્-અહઅહ-ફહઅ-ફહ—ચોટિલુ

*પહમ્-વહઅહ-વાહઅ-વાહઅ—અ કેવાલિયુ

*પહમ્-વહઅહ-વહ—ગાવળુ, ખરવાળુ, વરવાળુ, મમલિ
યાળુ, નીગાળુ, ઉમરાળુ

પહા-વહા-હલી—અમરેલી, શીરેલી, મરેલી, ખાગડેલી^{૧૪}

પહા-અહા-ફવી—અમરેલી

*પહમ્-અહઅહ-આહ—ખેરાલુ^{૧૫}

(૩)

સદ (ત to reside, to settle ઉપરથી ?)—વીરસદ^{૧૬}, કર
મમદ, ખેરમદ, વાસદ

સદા—વાસદા^{૧૭}

સાદ—વલસાડ, અમલસાડ

સોહા—વરસોડા

સહ—પરાસહ

૧૩ વાધેલ ઉપરથી વાધેલા થયા છે

૧૪ ખાગડેલી એટલે ખાર-પદની ખાર લોખ્ખુ માગ-હરો સરખાવે
હામીલી

૧૫ સરખાવે ઠિચ (મારવા) એમનો હું ખેરાલુમાના લુ વ
રયાન લે છે

૧૬ વીરસદ મરમસદ એટલે વીર અને હરમા ન મના મામુસોએ
વસાવેલા ગામ એમ હોવું લેઈએ

૧૭ સરખાવે વરસદા

સોલ—હરસોલ

સંઢા—ઉત્તરસંઢા, નરસંઢા

સંદ—ધસિંદ

સળ—વનામણ, પુનાસણ, ઘુમાસણ, કટોસણ, વાગોમણ^{૧૭અ}

સર્ળા—ચિત્રાસણી

સણું—મતલાસણું

સાણું—મહેસાણું, બાલીસાણું, પલસાણું, તલસાણું

સળ-હળ-અળ—આંબરણ^{૧૮}

સળ-હળ-અળ-આળ—સંભણ

સળ-હળ-અળ-વળ—કારવણ^{૧૯}

સણું-હણું-અણું—બામણું, થામણું^{૨૦}

—અણું-આણું—નગીચાણું, જોટાણું, સોઢાણું, વઢાણું,
કુઢાચાણું, ડેડાણું, દહાણું, કુકરાણું, બીલવાણું

સર્ળા-હર્ળા-અર્ળા—માંકણી

—અર્ળા-આર્ળા—શીઆણી

સદ-હદ-અદ—સાણુંદ

(૪)

પુર—મુંજપુર, રાણપુર ઇત્યાદિ

પુર-ઠર—સીહોર, ઐઠોર, માંગલોર (વ્યત્યયશ્રી માંગરોલ),
બાકલોર (બાકરોલ)^{૨૧}

૧૭ અ. સરખાવો નિષાસન (યુ. પી.)

૧૮ સરખાવો ખીચન (મારવાડ), હુમીઆન

૧૯ સરખાવો માલવણ.

૨૦ સરખાવો વરસણા (મારવાડ), નલખા (મદ્યારાજ)

૨૧ સરખાવો નાગોર, જિગોર, સાગોર, ઝાગોર, જાદોર, ઐલોર, નેલોર.

પુર-ડર—અ હુર^{૧૨}

પુર-પોર—પોર, પોર (બંદર), રામપોર, ભીમપોર

પુરી-ડરી-ડહી—મહુડી^{૨૨}

પુરકમ્-પુરડ-ડરડ—ભીમોર

પુર-ડર-ઇર-ઇર—અચીએર^{૨૩}

પુરસ-પુરડ-ડરડ-ઇર—મોટેરુ, ધોલેરુ^{૨૪}

(૫)

નગર—વડનગર, બીમનગર ઇત્યાદિ

નગર-નઅર-નાર-નાર, કેડીનાર, ગિરનાર

નગર-નયર-નહર-નેર—આપાનેર, વાકાનેર, રાનેર (રાદેર),
વાલનેર^{૨૫}

નગર-નઅર-નડર-નોર—સીનોર

નગરકમ્-નયરડ-નહર-નેર—ધાનેરુ, પાનેરુ

(૬)

ઈસર-ઈસર—અ કલેસર, સ ખેમર

(૭)

સર—સ ધેમર, ડેતલાસર, જામર, મુલુસર, પાનસર,

૧૨ આ સરખાવો મહુડા

૨૨ આ જામની સીમમા મહુડાની આગે દોવાથી મહુડી (મહુડી)
નામ ૫ થી છે

૨૩ સરખાવો આયેર મુરેર આલેર

૪ સરખાવો કુલેરા

૨૫ સરખાવો અમલનેર સ જમનેર, બીમનેર બીમ પ્રાતોમા નગર-
નઅર-નડર-નોર પણ બને છે જમને ગીજનોર નગર-નઅર-નડર-નુર પણ
બને છે જમને સાવનુર

મૂળરાતનાં ર્થજનાઓ.

પ ચામર, મેચર, ડેસર^{૨૬}

સરા—સહોસરા^{૨૭}

સરી—પુસરી

સારી—નવસારી, તરસારી

(૮)

ધરા—ગોધરા, પ્રાગધરા^{૨૭અ}, નાગધરા

(૯)

તીર્ય—શુક્લતીર્ય

તીર્ય—ઈત્ય—ઈત—ખ ભાઈત (બૂ ગૂ)—ખ ભાત (આ વ્યુત્પત્તિ
કેટલાક નિન્ત્ય ટોટિમા મૂકે છે)

(૧૦)

મેરુ—મેર—ઝાઝમેર,^{૨૮} અજમેર (કાઠિયાવાડનું)

(૧૧)

‘અરમ્—અરુડ—રુડ—કુ—ધોળકુ, ધધુકુ, દડકુ, ડખકુ,
ફરીઆદકુ

(૧૨)

રાટ્ટ—રટ્ટ—રેટ—ઉમરેડ^{૨૯}

૨૬ સરખાવો દ્વાયસર (વ્યવસ્થી દ્વાયરમ) તથા બાવાગોર

૨૭ સરખાવો માનસેરા

૨૭અ સમૃદ્ધ મન્યોમા ગોધરાનું મોદ્દહ નામ મળે છે, પણ ‘પ્રાગધરા’

માથે સરખાવના અને ધરામાથી વ્યુત્પત્તિ વધુ સ્પષ્ટ લાગે છે

૨૮ મરખાવો બાહરમેર, જેમલમેર જામેર, આમેર કુબલમેર
હત્યાદિ

૨૯ મરખાવો મેરડ મૂળરાતના ચાતુકરોના લેખોમા ‘જોપરાખર વિપય’
નામ મળે છે તે કપરથી લાગે છે કે આજ પદાન્તવાળા બીજા નામો પણ
દોષા નેઈએ મહારાટ્ટ—મહરટ્ટ—મરહટ્ટ—મરાઠા તથા મુગટ—મઠરટ્ટ—સોરટ જેવા
પ્રારંભિ નામોમાથી નૂળે આ રટ પદાન્ત આવેલો છે

(૧૩)

પાટકમ્-વાડઅમ્-ગાડડ-ગાહું—અનાવાડું,^{૩૦} દેલવાડું,^{૩૧}
બ્રાહ્મણવાડું, દેઠાવાડું, દાતીવાડું, પાયાવાડું,
ઉદવાડું, બગવાડું, તિલકવાડું

પાટકમ્-વાડઅમ્-ગાડડ-ગાહું-આહું—દસાડું
વાટિકા-ગાડિઆ-ગાડી—કાલિયાવાડી, કાછિયાવાડી^{૩૨}
વાટિકા-ગાડિઆ-ગાડી-આડી—કરાડી
વાટક-વાડઅ-વાડ—મટવાડ, ચોરવાડ (સરખાવો ધારવાડ,
કુરુ દવાડ)

(૧૪)

કોટ—રાજકોટ, કચકોટ^{૩૩}, કોટડું
કોટા-નદા—ભીમકદ્દા

(૧૫)

પદ-પઅ-પ—ચારુપ, રાણીપ
પદ-પઅ-પા—નાપા

(૧૬)

મુનાહુ (આમવાચક સામાન્ય શબ્દ)—હા. ત. પટેલનું મુંવાડું

(૧૭)

પત્તન-પટ્ટણ-પાટણ (શહેરવાચક સામાન્ય શબ્દ)—પાટણ,

૩૦ પાટણ પામેનું એ નાનું ગામ અગિયારમું નો અપભ્રંશ છે

૩૧ દેવકુલપાટક નો અપભ્રંશ

૩૨ સરખાવો સાવતવાડી, તથા રવાડી, રોવાડી (ચારવાડ).

૩૩ આ પદાન્તવાળા નામો ઉત્તર હિન્દમાં જ્યાં તથા દક્ષિણ હિન્દમાં
પણ (પુદુકોટા, તાપીકોટા) મળે છે

૧ મોમનાથ પાટણ^{૨૪}

(૧૮)

મઢ—ટૂનાગઢ, સોનગઢ, ^{૩૫} ગઢડુ

મઢ-મટા-ઘઢા—વડા (પીત્રનગર પાસેનું)

મઢ-મટા-ઘઢા-ઘોઢા—બ ણુઘોડા, ખારાઘોડા

મઢ-મઢ—ગાગડ, ત્રાગડ

મઢા-ઘટી-મઢી—દીગડી, તગડી^{૩૬}

(૧૯)

રેલ—ઉપારેલ

રેલી—આખાગેલી

(૨૦)

પ્રામ-ગામ—કાનારગામ, પચ્છેગામ, વીરમગામ^{૩૭} ઇત્યાદિ

(૨૧)

આવાદ (કા)—બકેરાબાદ

આવાદ (કા)—આવાદ—અમદાવાદ, મહેમદાવાદ^{૩૮}

(૨૨)

સ્પલ—શ્રીચંદ્ર

૩૪ સરખાવે પગલા તથા પેદાશ અને દક્ષિણ દિશામાં કેટલાક નામેને અન્ને લાગતો ૦ પદ્મ પદાન્ત ન્યા શબ્દ મૂળ દ્રાવિડ દેવા સ્ત્રી સ્વર છે

૩૫ આ પદાન્તવાળા નામે પદ્મ કાનાર દિશામાં બધે મળે છે

૩૬ સરખાવે શાદનાજગદી

૩૭ ખામચાલ માચેચાલ, ચેનાલ ઇત્યાદિ

૩૮ આ પદાન્તવાળા નામ મુસ્લિમ સમ્યક્નમણને દારે ૧ આખા દિશામાં મળે છે

ઘટિલાસની કેડી

સ્વલ-યલ—કુળકથલ, રાઘલ, મુરથલ, હરિલેથલ^{૩૦}

સ્વલમ્-યલત-યલુ—મેથળુ^{૪૦}

સ્વલી-યલી-યલી—દેથળી, વનથળી,^{૪૧} રાથળી

(૨૩)

‘આસન-આસન—આભલીઆસણ, જુલાસણ, રાસણ,
રણાસણ^{૪૨}

(૨૪)

ધારા-ગર—ગારીઆધાર, હુણીધાર, સરધાર^{૪૩}

ધારા-વારી—ધારી

ધારા-ધારી-ધરી—ખડધરી

(૨૫)

ધાર્પી-વાપિ-ગમ્ય-વાન—વાવ, ઉગલવાવ, કુકાવાવ, રાણા
વાવ, પાટણવાવ, ખારીવાવ, મીઠીવાવ, વાવડી

(૨૬)

લેટમ્-લેટત-લેટુ—ખેડુ, સ ખેડુ, ચાનખેડુ, ખેડઝાલા

૩૦ આ નામ શ્રી મધુસૂદન મોદીએ જપાનેશ નૂના ચંદ્રશાની કૃદ્ધામાં
મળે છે શ્રી રામવાવ મોદી માને છે કે સિદ્ધપુર પાસેનું એકોર અને આ
દરિમયન અભિન્ન છે

૪૦ સરખાવો કપુરથવા

૪૧ રોરઠના વનરાજિવાળા પ્રદેશને લીધે આ નામ પડ્યું હામે છે

૪૨ કેાણ રણાજીએ વસાવેનું હોવા સ્પષ્ટ છે

૪૩ પાર્વતીય પ્રદેશના ગામોના આ નામો સૂચક છે સરખાવો
‘ધુવાવાર’

(૨૭)

માલા-માલ—દેલમાલ,^{૪૪} શ્રીમાલ, લિલ્લમાલ^{૪૫}

(૨૮)

°ત્ર—માતર^{૪૬}

°ત્રા—સોણત્રા, પોશીત્રા, મોઢત્રા

°ત્રા-°ત્તા-°તા—નોરતા, ઉંમતા, ગેરીતા,^{૪૭} દાતા

°ત્રી-°તરી—માડોતરી

(૨૯)

વા—ડાગરવા, બાટવા, વટવા, મહુવા, જાળુવા

(૩૦)

વાસ—હલધરવાસ

વાસ-આસ—અડાસ, વધામ

વાસન-આસન-આસા—મોડાસા^{૪૮}

વાસ-વાસન-વાસન—વામણ, વીમલવામણ

૪૪ દલુન્નમાલ-દેવનમાલ-જામાલ.

૪૫ શ્રીમાલની નાનુબાનુના પ્રદેશમાં પ્રાચીન સમયમાં બિંડોની ધાતી પત્ની હતી તેથી તેનું લિલ્લમાલ નામ પડ્યું એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે

૪૬ સરખાવો બાડોતરી

૪૭ સરખાવો કાલિયાતા (કાલિયાવડે રજાગેલી નદી) મેરતા વગેરે સંજ્ઞા છે કે 'ત્રા' કે 'તા' પદાન્ત સમૂહ ન હોય. ગુજરાત (પ્રાચીન) તથા ગુજરાત (પરંપરાગત) આ નામોમાં તથા પ્રાકૃત શુદ્ધરૂપમાં દેખાતા પદાન્તો સાથે તેનો સંબંધ હોય, તે ગુર્જરાની મૂળ બાણી આ અસર નબળાવે સુરત સ્થાનપુર-પુર (પુર)-મૂળ એ પ્રમાણે બ્યુત્પત્ત થયું છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તેમ, આ પદાન્ત સાથે તેનું સંબંધ નથી

૪૮ પ્રાચીન લાઘવવાચ મહાકવિ નામ મળે છે

(૩૧)

વચ્છ-અચ્છ-અચ-અચ—આખચ, ભડ-અચ-ભડચ, લીંઅચ—
લીંચ^{૪૯}

વચ્છ-અચ્છ-અટા—પોઈઅછા-પોઈછા, વેડછા

, વચ્છ-અચ્છ-આટા—ધમડાછા

કષ્ટિના-અષ્ટિઆ-અચ્છી-અછી—વેડછી

(૩૨)

ઈય-ઈજ—હારીજ, પ્રાતીજ

ઈયમ્-ઈયડ-ઈયુ—ગોઝારિયુ,^{૫૦} માગોડિયુ, વાધોડિયુ,
ખીજડિયુ, ચાગોડિયુ

(૩૩)

નિવેશ-નિવસ-નેસ-નેશ—નાગનેશ

નિવેશક -નિવસદડ-નેસદો—નેમડો

(૩૪)

રાનિ-રાઈ—અમરાઈ (વાડી), ઠયરાઈ, ભેરાઈ

(૩૫)

તેજમ્-તેજ—વરતેજ, ધલતેજ

(૩૬)

વસતિ-વસઈ—વસઈ^{૫૧} (ખીજાપુર પાસેનું)

૪૯ સરખાવો જીવ

૫૦ ધ્યાનિક જનશ્રુતિ પ્રમાણે ગોઝારિયુ ગુજરાતપુર નામે ઝોળખાય છે
એનું મૂળનામ 'ગુજરિયુ' હશે પણ 'ગોઝારા' શબ્દના વર્ણસામ્યને લીધે
ગોઝરિયુ નામ બન્યું હશે

૫૧ સરખાવો વસઈ (મુળક પાસેનું)

वसति-वहड-व-री-गोधाची, धनियाची, उहाची, लाडवी^{५२}

(३९)

रयान-धान^{५३}, अलधाणु, ओंधाणु

रयानरुम्-याणउ-अरथाणु

(३८)

मटपका-मटपओ-माटगो-डाढभाडयो, लाखभाडयो^{५४}

मटपिका-मटपिआ-माटरी-(३२७) भाडवी,

(३९)

मटिका-मटिआ-मटी-भटी

(४०)

टेर-टेर (पाटणु पानेनु),^{५५} मटेर

(४१)

गेरा-गेरानरेणा

(४२)

देरा-गणारेवी. वणभाहेवी^{५६}

(૪૩)

તડાગ-તલાઝ-તલાય—શ કગતલાવ, આળાતલાવ

(૪૪)

જી—હેતમજી, ધોગજી

(૪૫)

સ્મા—ચાણુમ્મા, વેમ્મા

(૪૬)

દ્વાર-ચાર—ન દુરખાગ૨૧

દ્વાર-ચાર+ઈ-ચારી—ચકળાગી

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં 'ગૂજરાત'ના ઉદ્ભવો

આપણા પ્રાન્તને માટે, અત્યારે સર્વસામાન્ય પ્રચારમાં છે તે, 'ગૂજરાત' નામ ક્યારે પ્રચલિત થયું એ એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં— અત્યારે મળતા પુરાવાઓ જોતાં તો નિરપવાદ રીતે, તેમ જ અપભ્રંશ અને પ્રારંભિક ગૂજરાતીના સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે, ગુર્જરાત્તમંડલ, ગુર્જરાત્તમી, ગુર્જરત્તા, ગૂર્જરત્ ગુર્જરત્તા, ગુર્જરાત્ત, ગુર્જરાત્ત, ગુર્જરદેશ, ગુર્જરદેશ, ગુર્જરદેશ, ગુર્જરમી, ગૂજરદર એવાં જુદાં જુદાં નામો મળે છે. દશમા સૈદ્ધા સુધીના આરંભ મુસાદરો 'જુર્' (Juz) તથા 'જુજ' (Juz) એવાં નામો આપે છે. અક્ષરત્ત, જે તે રથજોએ આ બધાં જ નામો અત્યારના ગૂજરાતને અનુવક્ષીને આપવામાં આવ્યાં છે, એમ નથી. ગૂજરાત સોલકીએ વિક્રમના દશમા મૈદાના અંત-ભાગમાં પાટણમાં પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું અને એ રાજ્યમાં 'જ્ઞાનસંસ્કારની પરબો' ખેસાડવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યાર પહેલાંનું 'ગુર્જ'ગ્રામદેશ દાતના ગૂજરાતની ઉત્તરે બિજમદેશ તથા દાતના જયપુર પામેના નારાયણની આસપાસ-આવેતુ હતુ. વિક્રમના દશમા રાજક સુધી દાતના મધ્ય ગૂજરાત માટે ગૂજરાત કે એને મળતું ગુર્જરાત કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પ્રચારમાં નહોતુ આવ્યું, એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર સાહેબી માને છે. અત્યારનું દક્ષિણ ગૂજરાત અથવા લાટ તે પછી પણ ઘણા સમય સુધી તળ ગૂજરાતથી બિજ ગણાતુ હતુ. પણ ગૂજરાતની સીમાઓમાં થયેલાં આ ઐતિહાસિક પરિવર્તનો સાથે

અત્યારે આપણે મનુષ્ય નથી આપણા પ્રાન્તનું 'ગુજરાત' એ નામ કેવું જૂનું છે, તે જ પ્રાચીનતા સાધનો ઉપરથી-ખામ રીતે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી મળતા ઉત્તરોના પ્રાચીન-નવાસરનો આ નિમુષનો ઉદ્દેશ છે

૨૫ નરસિંહરાવ દ્વિવેદિયા એમના Gujarati Language and Literature (Wilson Philological lectures) Vol II p 193માં આ વિષયની ચર્ચા કરતા લખે છે "This much however is certain, that the name Gujarat did not come into free use till after the Mahomedan conquest and the first reliable mention of that specific name for one province in our literature is to be found in the Kanhadade Prabandh અર્થાત્ 'ગુજરાત' નામ કુશ્વિમ રાજાના પુત્રના સર્વમાયાશુ પ્રયાગમાં નહેતુ અને એ નામનો પહેલા નિશ્ચાસપાન પ્રયોગ આપણા સાહિત્યમાં 'મહા દેવમંથ' નાથી મળે છે એવો શ્રી નરસિંહરાવનો મત છે જો કે 'મહા દેવમંથ' પૂર્વેના 'સમગરામ' માથી પણ તમણે 'ગુજરાત'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૧ ૧૮૭) આમ છતાં 'વસ્તુપાન તત્ત્વપાન ગત' કે જે સંભવતઃ 'મહા દેવમંથ' કરતાં પણ અગામીન છે (બનકે કોઈ ગીત 'દાન્તદેવમંથ' ગતા જૂનો તો નથી જ) અને તેમના પોતાના જ મત મુજબ સિરી સનના ચૌદમા મૈના ઉત્તરગાથાથી જૂનો દોડી શકે નહિ (૫ ૨૧) તમા એમના 'ગુજરાત'ના ઉત્તરોને તઓ સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સી રીતે ગણે છે એ બરાબર સમજાવતુ નરી શ્રી નરસિંહરાવે તમના વ્યાખ્યાનોમાં 'વસ્તુપાન તત્ત્વપાન ગત' 'સમગરામ' અને 'મહા દેવમંથ' માથી 'ગુજરાત'ના પ્રયોગો તારીખ બતાવ્યા છે આપણે આ તેમ જ આ ઉપરાંત નવા મળેલા સંખ્યામંથ પ્રયોગો તપાસીશું

કોઈ સંસ્કૃત શિવાનેષ કે તાત્પર્યમાં અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
‘ગૂજરાત’નો ઉપેષ મળતો નથી. ૧ પરંતુ પાંદેશી લેખકોનાં

૧ “ નૈપધીયચરિત ”ની નિર્ણયસાગરની આગતિના ૩૫૬૬
૫. શિવદત્ત સાસ્ત્રીએ પોતાની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ‘ રાજ્યસરોડપિ રચયે
કલગ્દે પ્રવક્તોડવગવ્ — ‘ નૈપધીયસ્ય પ્રથમ પુસ્તક હરિહરો ગૂજરાતેડનિ
સ્થાપદેશ વીરમૃગ્ધનામનિ રાજનિ ચન્મર્ત્ત ઇમવાનવન્ । ’ (આતમી આગતિની
પ્રસ્તાવના, પૃ ૮) એ પ્રમાણે લખ્યું છે નરસિંહરાયભાઈએ આ
અવતરણ લીધું છે (Vol II, p 197) ગજશેખરે પોતાનો ‘ પ્રબન્ધમંત્ર ’
સ ૧૪૦૫માં ૨૨૨૯ છે, જેને આપાના ‘ ગૂજરાત ’ના પ્રયોગને તેમણે
નિરાકરિતે એ જાણે નહોતો છે પણ વાસ્તવિક રીતે એક નથી રાજ-
શેખરના ઉપર્યુક્ત મુદ્દામાં ‘ ગૂજરાત ’ એવો પ્રયોગ તો નથી થયો નથી
એમનો ‘ હરિહરપ્રબન્ધ ’ કે એમાં ‘ નૈપધીયચરિત ’ ગૂજરાતમાં લખ્યાની
વાત આવે છે તેમાં પણ શ્રીહર્ષવડે હરિહર ગૌહરદેવ સિદ્ધમારસ્ત્રાન । સ
ગૂર્વરધરા પ્રવચાસીત । એ પ્રમાણે ‘ ગૂર્વરધરા ’નો પ્રયોગ માત્ર એકવાર
મળે છે (રા ગૂ સમાની આગતિ, પૃ ૧૧૯) — ‘ ગૂજરાત ’નો નહિ અર્થાન્
૫. શિવદત્તે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં રાજશેખરમાથી સંપદ્ત અવતરણ
આપ્યું નથી, પણ ‘ હરિહરપ્રબન્ધ ’માંના તેના ચત્રનો પોતાની બાપામાં
માત્ર સારોદ્ધાર આપ્યા છે એવે એમનો ‘ ગૂજરાત ’ શબ્દ રાજશેખરનો
નહો, પણ ૫ શિવદત્તનો છે ‘ ગર્ગસહિતા ’માં ગુજરાત ૭૭૬નો પ્રયોગ
મળે છે, જેમાં પ્રવચન ડચ મહાવીરો નિત્તા માહિષ્મતીપતિમ્ । રિંદાન્ મહર્તા સેના
ગુર્જરાટ સમાવયો ॥ (ગર્ગસહિતા, વિશ્વનિત્ ખ ૮, ૭ મે અધ્યાય, શ્લોક ૧)
તથા ગુર્જરાટાધિપ વીરમૃગ્ધનામ મહાવલ્લમ્ । ગમ્પાદ સેનયા વ્રાજ્ઞાસ્તુગ્ધાર્હિ ચયા
વિરાન્ ॥ (એ જ, પૃ ૭૭) હામીસુત્રની જયમગવા કીમમાં (અધિ ૧,
અધ્યાય ૫ સૂત્ર ૩૦) ગૂર્જરાતે કોટ નામસ્થાન એ પ્રમાણે ગૂજરાતનો ઉલ્લેખ
છે ‘ ગર્ગસહિતા ’નો ગુજરાત અને જયમગવાનો ગૂજરાત — એ બન્ને પ્રયોગો
લોકપ્રચલિત ‘ ગૂજરાત ’ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર છે, એમાં સમા નથી
આમ હોવા છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૂજરાતનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ મળતો
નથી એ મત અપ્રાધિત રહે છે

લખાણોમાંથી 'ગુજરાત'ના બે ધણા જૂના તથા અગત્યના ઉદ્દેશો મળે છે. અલ્બરુની(ઈ. સ. ૯૭૦ થી ૧૦૩૧—વિ. સં. ૧૦૨૬ થી ૧૦૮૭)એ હિન્દુસ્તાન વિષેના પોતાના અરબી ગ્રન્થમાં તેની પૂર્વેના કેટલાક મુસાફરોની જેમ 'જુઝ' (Juz) નહિ, પણ 'ગુઝરાત' (Guzrat) એવું નામ આપ્યું છે.^૨ ગુજરાતની રાજધાનીનું મહેલ ખજાન અથવા નારાયણ હતું અને તે કનોજથી એંશી માર્ગે અસિખૂણે આવેલું છે, એમ તેણે કહ્યું છે. અલ્બરુનીના સમય પૂર્વે જ નારાયણ બાંધી ગયું હતું, અને ત્યાંના વતનીઓ બીજે રથે ગઢેવા ગયા હતા, એમ પણ જણવા મળે છે. આ શહેર તે જયપુર પાસેનું નારાયણ છે, એમ સિદ્ધ થયું છે.^૩ વિદેશમાં અલ્બરુનીએ નાગાયણના નૈઋત્ય ખૂણે લગભગ ૨૪૦ માર્ગ (૪૨ કસબ) દૂર આવેલ અલ્પદિશવાડનો તથા સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે આવેલા સોમનાથનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે લખે છે કે અલ્પદિશવાડની દક્ષિણે લગભગ ૧૭૦ માર્ગ (૪૨ કસબ) દૂર લાટદેશ આવેલો છે, જેનાં બરજ (Bihroj) અને રહેર (Rihanjar) એ બે મુખ્ય શહેરો છે.^૪ આ વર્ણન ખતારી આપે છે કે વિક્રમના અગિયારમા મેકાના પ્રારંભમાં આઠમાં આહુ અત્યાગતા ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાતને તે 'ગુજરાત' નામ મળી ચૂક્યું હતું.

બીજા એક પરદેશી મુસાફર માર્કો પોલો(ઈ. સ. ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪—વિ. સં. ૧૩૧૦ થી ૧૩૮૦)એ પણ 'ગુજરાત' નામનો પ્રયોગ કર્યો છે, એમ સર જ્યોર્જ મીઅર્સને નોંધ્યું છે.^૫

હવે પ્રાચીન ગુજરાતની સાહિત્યમાં 'ગુજરાત'ના ઉદ્દેશો તપાસીએ.

૨. Dr Edward Sachau Alberuni's India, Vol I, p 202.

૩. Bombay Gazetteer, Vol I, Pt I, p 520

૪. Dr Edward Sachau Alberuni's India, Vol I, p 205

૫. Linguistic Survey of India, Vol IX, Pt II, p 333.

૧. પાલ્લવકૃત ‘આણુરાસ’ (સં. ૧૨૮૯)

સૌથી જૂનો અને ઘણો જ મહત્વનો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૮૯માં પાલ્લવ નામે કવિએ લખેલ ‘આણુરાસ’નો છે. આણુ ઉપર મંત્રી વસ્તુપાત-તેજપાલે સં. ૧૨૮૬માં બધાવેલ મુખસિદ્ધ મન્દિરો સંબંધી વૃત્તાન્ત, ૫૫ કડીના આ દૂંડા રાસમાં આપેલો છે. તેની ૧૧મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે ‘ગૂજરાત’નો પ્રયોગ છે—

સોલંકિય કુલ^૭ સમમિત સૂરજ જગિ જસવાલ ।

ગૂજરાત ધુર સમુદરણુ રાજલ દળપસાલ ॥

માર્કોપોલોથી કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે આ રાસ રચાયેલો છે. પરદેશી મુસાફરની નોંધમાં તેમ જ પાલ્લવની આ કૃતિમાં ‘ગૂજરાત’ નામ છે, તે એ રાજ્યપ્રયોગની સારી એવી વ્યાપકતા પૂરવાર દે છે. ખીજું, ઉપસા અવનગણમાં ઘોણકાના રાણા લવણપ્રસાદને ગૂજગતના ઉદ્ધારક તરીકે

૧. કવકતાની રાજગ્ધાન રિસવ^૮ સોસાયદીના દિન્દી મુખપત્ર ‘રાજગ્ધાની’ના ભાગ ૩, અંક ૧મા આ રાસ છપાયેલ છે. તેની ૫૪મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે રચ્યા સાલ છે—

યારસંવહરિ નવમાસીય^૯ વસ્ત્રમાસુ રમાડકુ લીહે ।

પ્રહુ રાહુ વિસનારિહિ જાપ, રાસલ સમલસંથ અવાપ ॥

હતાંતું નામ ૫૩મી કડીના ઉત્તરાધમાં છે—

કેવી વશકલિ નેમિ નનીવદ, પ્રહુ વણુ પાલ્લવગુજ લીજલ ॥

૭. રાસની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં અહીં તથા ખીજે રચેલ જ છાપેલો છે, તેથી મૂળ હાથપ્રતમાં જ લખેલો છે, એમ સમજવાનું નથી. ‘રાજગ્ધાની’ના ઉપયુક્ત અંકમાં છપાયેલા ‘ગાજગ્ધાની વર્ણમાલા’ નામના લેખમાં “લ-લ=લ કા મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ (જો ગૂજરાતમારાઠી આદિ મેં હે)” એમ જણાવેલું છે, એટલે આ ગ્થોએ હાથપ્રતમાં લ દોલો બોલેલ, જેને સ પાદકો જ અથવા જ તરીકે છાપે છે

વર્ણવ્યો છે, એ પણ બતાવે છે કે હવે માત્ર ઉત્તર ગૂજરાત નહીં, 'પણ આખો પ્રાન્ત 'ગૂજરાત' તરીકે ઓળખાતો હતો.

વળી એ જ રાસમાંથી 'ગૂજરદેસ' પ્રયોગ પણ મળે છે—

ગૂજરદેહસ મજિસ પદ્ધાનં, ચંદ્રાવતી નદરિ વસ્પાન ।

વાવિ સરોવર સુરહિ સુર્ગોજદ, ચહુ ચારામિહિ કપમ હીજદ ॥૨॥

ગૂજરાતની પ્રાચીનતમ રાસકૃતિઓ સં. ૧૦૪૧માં રચાયેલ શાસ્ત્રિ-ભદ્રસૂત્રિત 'ભરતેશ્વર-આલંકારીગસ' તથા એ અરસામાં લખાયેલ એ જ દવિનો 'ભુદિગસ' છે. એ બેતાં સં. ૧૨૮૬નો 'આશ્વરાસ' તથા તેમાંનો 'ગૂજરાત'નો ઉદ્ભવ ખાસ મહત્વનાં સેખાવાં બોધે છે.

૨. રાણકદેવીના દૂદા (સં. ૧૨૯૦ પહેલાં)

બીજો અગત્યનો ઉદ્ભવ સિંધી જૈનગ્રન્થમાયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'પુરાતન પ્રખન્ધસંગ્રહ'માંથી મળે છે. જુદી જુદી હસ્તલિખિત પોથીઓ ઉપરથી સંકલિત કરવામાં આવેલા આ પ્રખન્ધસંગ્રહમાં પૃ. ૩૪ ઉપર P સ્ત્રોત્રે સોનલવાક્યાનિ । એ શીર્ષક નીચે વ(ર)જારે જીર્ણદુર્ગાધિપતૌ ઉદયમેન હતે તરિત્રયા સોનલદેવી જગાદ ।—એટલી પ્રતાવના સહિત અગિયાર પ્રાચીન ગૂજરાતી દૂદાઓ આપ્યા છે. 'પ્રખન્ધચિન્તામણિ'માં જૂનાગઢનો ગમ્મ નવધણુ મરણુ પામતાં તેની ગોસાકૃત ગણીના મુખમાં જે દૂદાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાક એમાં છે. જન-સમાજમાં તેમ લોકસાહિત્યમાં એ દૂદાઓ આજે પણ અજનત અર્વાચીન બોંયામાં—'રાણકદેવીના દૂદા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. 'પુરાતન પ્રખન્ધસંગ્રહ'માં પૃ. ૩૫ ઉપર ૧૦૯મા પદ્ય તરીકે જે દૂદો છપાયો છે, તેમાં 'ગૂજરાત'નો પ્રયોગ છે—

ચલિ મત્તા મિરનાર સીંદૂ નીસરણે સરદ ।

વાપુડલી ગૂજરાત^૮ પાણીદર પદુરવ પડદ ॥

આ બે દૂદાનો આશય અત્યારે જનસમાજમાં પ્રચલિત રાણુક દેવીના દૂદામાં ડોંઠકે પ્રકારાન્તરે મળે છે; જુઓ—

સરવો સોઝક દેશ, ન્યા સાવજડા સેજળ પીએ;

માઠ પાટણ દેશ, ન્યા પાણી વિના પોસ મરે.

ઉપર્યુક્ત ‘પુરાતન પ્રજ્ઞાન્ધસંગ્રહ’માંના પ્રજ્ઞાન્ધો જુદી જુદી પાંચ હાથપ્રતોમાંથી મળતા પ્રજ્ઞાન્ધોનું વ્યવસ્થિત એકીકરણ છે. એમાંની P સંસ્કૃત હાથપ્રતના અંતિમ પૃષ્ઠ ઉપર આગળ જણાવેલા દૂદાઓ, કુમારપાલ-રાજ્યપ્રાપ્તિપ્રજ્ઞાન્ધ તથા ખીન્તુ એક દૃષ્ટાન્ત લખેલું છે. એ બે પૃષ્ઠ ઉપર મૂળ અન્ધકારનો અન્તિમ ઉત્તેષ નીચે પ્રમાણે છે—

સિરિવસ્તુપાલનંદળમંતીસરજયતસિહમળળન્યં ।

નાગિદગચ્છમડળડદયપ્પહસૂરિસીસેણં ॥

જિણમદ્દેગ વ વિદ્ધમમ્માલત નવદ્ અહિયવારમણ ।

નાગાકહાણપહાણા એમ પદંભાવલી રહેઆ ॥

અર્થાત્ શ્રીચરતુપાસના પુત્ર જયંતસિંહના પકન અર્થે નાગેન્દ્રગચ્છના ઉદયપ્રભસૂરિના શિર્ષ્ય જિનમદ્દે સં. ૧૨૬૦માં વિવિધ કથાનક-પ્રધાન આ પ્રજ્ઞાન્ધાવલીની રચના કરી. જે કે એ કૃતિમાં સં. ૧૨૬૦ પછી બનેલી ઘટનાઓનું જેમાં વર્ણન આવે છે, એવા કેટલાક પ્રજ્ઞાન્ધો પાટળથી કોર્ષ એ કાંપલ કરી દીધા છે; પરંતુ એ સિવાયનો બાકીનો બાગ જિનમદ્દની કૃતિ માનવામાં કોર્ષ પણ બાધ નથી, એમ સંપાદક મુનિશ્રી જિનવિજયજીનો મત છે.

૮. અહીં ‘ગૂજરાત’ શ્રીલિંગમાં છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે આગળ જુઓ.

૬ મા P સમ્રાટ સોનલાલ્યાનિ એશીર્ધ-નીચેના પ્રાચીન ગૂજરાતી દ્વારો સ ૧૨૮૦મા જિનભદ્રે નેરી અન્નનાનો જ એક ભાગ છે માગ માનરા મુજમ, એ દ્વારોનો સમય વાસ્તવિક રીતે તો સ ૧૦૮૦ ની પૂર્વેનો ગણવો જોઈએ મેરતુગાયાર્થે સ ૧૩૬૧મા 'પ્રમન્ધચિન્તામણિ' લખ્યો, તેમા ગણ દેરીના દ્વારો મળે છે પણ સૌ દોરે સ્વીકારે છે કે એ દ્વારો સોનસાલિત્યમા તો એ પૂર્વે પ્રચલિત હોવા જોઈએ હવે એ જ દ્વારો સ ૧૨૮૦ની આ જિન ભદ્રની કૃતિમા ઉદ્ધત થયેલ મળે છે, એટલે ત્યાં પડેના એ સોન જોયે થયા હોવા જોઈએ સિદ્ધરાજ સોરઠ ઉપર સ ૧૧૭૦મા વિજય મેળ થો હતો, એ સિદ્ધ દત્તી ત છે, એવે ત્યાં પડીના વરોમા નો નિર્ણય આ દ્વારો જનનામા વહેતા મૂખ્યા હશે એટલે શતાબ્દીઓ થના ગૂજરાત પોતાની ઐતિહાસિકતાની રાખેલી આ નામિ ગો નિનાનો સમય નિશ્ચયના તેરમા સદીના આગળમા જનીએ તો જગએ વધારે પડુ નથી એ જોતા ઉપર દાકેતો ગૂજરાત'નો ઉદ્ભવ પણ એ સમયનો ગણવો જોઈએ આમ 'ગૂજરાત' આ પ્રયોગ સ ૧૨૮૬ના 'આજુરાસ'ની પૂર્વેનો છે સ ૧૨૮૦મા ગ્યાયેવા અન્ધમાથી તે મળે છે મારે જ તો 'આજુરાસ'ની પછી મૂ થો છે સાલિત્યમા 'ગૂજરાત'નો પ્રયોગ થવા લાગ્યો ત્યાં પડેના એ નામ સો સમાજમા પ્રચલિત થઈ ચૂકેલ, તેનો આ પણ એક પુરાવો છે

૩ પ્રભાચંદ્રમૂરિકૃત 'પ્રભાવચરિત' (સ. ૧૩૩૪)

ગૂજરાત નો ત્રીજો મહત્ત્વનો ઉત્તેજ પ્રભાચંદ્રમૂરિકૃત 'પ્રભાવ ચરિત' મા મળે છે ગૂજરાતના મધ્યનીન સામ્રાજ્ય ધતિલાસ મારે અતિ મહત્ત્વનો આ ઐતિહાસિક સમ્રાટ ચરિત્રાન્ધ સ ૧૦૦૪મા એવે કે સારગદેવ રાધેનાના મારાગમમા ગ્યાયેલ છે એમા

‘બાપબદ્ધિમુગ્ધિરિત’માં દ્વોગ્ધો આમગમ બાપબદ્ધિમૂરીના ચાન્દિયની પરીક્ષા કરવા માટે તેમના ઉપાધ્યયમાં એક ગણિદાને મોકલે છે. પરંતુ ગણિદાને આ કાર્યમાં નિષ્ફળતા સાંપડતા તે ગત પામે આવીને એક અપભ્રંશ દૂડો બોલે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે—

ગયવર કેરડ સત્વરડ પાય પત્તારિડ મુત્ત ।

નિચોરી ગુજરાતઁ વિમ્વ નાહ ન ફેળદ મુત્ત ॥

અર્થાત્ ગયવર(બાપબદ્ધિમુગ્ધિનું ‘ગયવર’ એવું બિરદાવતું)ના સાથરામા પગ પસાગીને મુનેલા તે નાથ નિચોરી (૧) ગૂજરાતની જેમ કોઈથી ભોગવાયા નહિ.

આ ઉપરેષ સં. ૧૩૮૪નો એટલે કે ગૂજરાતના ચતુર્થ હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો, તે સમયથી ૨૬ વર્ષ પૂર્વેનો છે. વળી ‘પ્રભાનન્દ્યગિત’ના મંગલાચરણમા જ નેના કર્તા પ્રભાચન્દ્રસૂરિ લખે છે કે, ‘બહુશ્રુત મુનિઓ પામેથી સાબળાને તેમજ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાથી એકત્ર કરીને આ ઇતિહાસો હું વર્ણવું છું.’ અર્થાત્ સંસ્કૃતમા પ્રથમા ઉતારેયો આ અપભ્રંશ દૂડો સં. ૧૩૩૪ પૂર્વેનો જ છે, એમા શંકા ગ્રહેતી નથી. સંસ્કૃત કાવ્યો કે પ્રગ્ન્યોમા ભોલોકિત-કપ અપભ્રંશ કે જૂના ગૂજરાતી દૂડાઓ આપવાની એક જૂની પરંપરા જૈન સાહિત્યમા છે. બાપબદ્ધિમુગ્ધિનો શરનકાળ ‘પ્રભાનન્દ્યગિત’મા જણાવ્યા પ્રમાણે વિક્રમની નરમી સનાબ્દી છે. આ દૂડો પણ તેના મૂળ ગ્રંથે એટલે પ્રાચીન તથા કે કેમ એ કોંઈ સુસ્કેપ છે, પણ ‘પ્રભાનન્દ્યગિત’ના ગ્યનાસમયથી વણા કાળ પૂર્વે તે દૂરે લોકોમાં—ખાસ કરીને પ્રભાચન્દ્રસૂરિ જેમનો નિર્દેશ કરે છે, તેવા ‘બહુશ્રુત મુનિઓ’મા પ્રચલિત ચર્ચ ચૂક્યો હશે, એમા શંકા નથી.

૬ નહીં પણ ‘ગૂજરાત’ સીલિંગમા છે આ વિષયની વધુ ચર્ચા માટે આગળ જુઓ.

૪. અ બદેવસુગિત 'સમગરામ' (સ ૧૩૭૧)

આ પત્રી સ ૧ ૭૧૫ નખાયેના અ બેવસુગિત 'સમરામ' આવે છે. શ્રી ચીમનનાન નાનસ પાલિત 'પ્રાચીન ગૂર્જ' ના સગ્રહ ના તે ખાસ છે. શ્રી ન સિંગાવે તમના વ્યાખ્યાનોના કીમ ભાગમાં (૧ ૧૮૭) આ રાસની વ્યાસાન સ ૧૪૭૧ આપી છે તે સત્ય સામે છે.

સ ૧૪૮૫ પાછુના મુ. ૥ અનકખાને શત્રુ ૧૫ ઉપ ના મ ની બાકડે બધાવેના લેન અન્નિગે તાડી નાખ્યુ હતુ આથી પાછુના એક ધનિ એમનાન સમ સિંહે અનકખાન પામે નર્ધન સધની દુભારેની લાગગી દર્શાની નથા ખીજ દેનસ્થાનોને બ્રહ્મ રામા ન આવે એ મોનુ કમાન દા યુ સમગસિંહે શત્રુનપના મિગે. ઇલાદાગ ગાની પગવાનગી મેગરી એ વર્મા તેનો હાદાગ ગગે, તથા પાછુથી એ મોટો અથ લઈ તે શત્રુ ૧૫ ગયો તથા ત્પાના મિગે અને મર્તિની પ્રાદા મે-એ ઐતિહાસિ પ્રસંગ આ. ૧ મમા વળવેના છે તેની બાગમી બાસાની એથી કીમા નીચે પ્રમાણે 'ગૂર્જ' ના નો ઉ નખ છે—

સોદ્ધગ કપરિ મજરિય વીનીય સેગાવ વ્યારિ ।

ઠિય ૪ સમરક ૬ સમરક ૭ આરિય ગુજરાત ૥

અર્થ ગુજરાતનો પ્રોગ સોરઠ સ ૧વી નખ ના થયતા છે એ મરુ ખાસ નાથ માગી લે છે.

૫ વર્મસગમુનિકૃત 'ગિનકુશનસુરિ-પદાલિપેક રાસ' (સ ૧૩૭૭)

આ પત્રી ધર્મ નરમુનિકૃત ગિનકુશનસુરિ-પાલિત રાસ આવે છે. શ્રી અગમ્યદ નાદટા તથા બેનગનાન નાદટા-સપાલિત

‘ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ’માં આ રાસ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ખરતર ગચ્છના મદાન પ્રભાવક આચાર્ય જિનકુશલમુદિ(જેમનું દીક્ષિત નામ કુશલશ્રીતિ હતું)નો પદાભિષેકમહોત્સવ પાટણમાં સં. ૧૩૭૭ના વ્યેષ્ટ વદ અગિયારસના દિવસે ઓસવાણ શેઠ તેજ-પાણ તથા તેના ભાઈ રૂપાણે ભારે ધામધૂમથી કરાવ્યો હતો અને પદ્મસ્થાપના રાત્રે-દિવસ-સમરિના દરને કરવામાં આવી હતી, એ પ્રસંગનું વિગ્નન અને છટાદાર વર્ણન આ કાવ્યમાં છે, જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં સંખ્યાબંધ કાવ્યો લખાયેલાં છે. સામાન્ય રીતે આવાં કાવ્યો જે ને પ્રસંગ વીની ગયા પછી તુરંત જ, થયુંખડે તેા એ પ્રસંગ નગરે જોનાર કવિની કલમે જ લખાય છે; એટલે આ પદાભિષેકરાસ પણ ધર્મકવ્યને સં. ૧૩૭૭માં અથવા તે પછી તુરંત જ રચ્યો હશે, એમ માનવું થોડ્ય છે.

આ કાવ્યની ૨૨મી કડીમાં નીચે પ્રમાણે ‘ગુજરાત’નો પ્રયોગ છે—

સગલ સઘહ સગલ સઘહ દેલિ આવસુ ।
અર્ણહિલપુર બર નર ગુજરાત ધર સુરહ મંડપુ ।
વેમદેસતરિ તહિ મિલિય સગલ સંઘ ઘરિસત જિમ ઘણુ
પાટ ધુરધર સંઠવિટ મિલિય મિલિવડ ભરિ ।
સંઘ મહોગ્ગુ કારાવડ ઘાજંતડ ઘણ તરિ ॥

૬. ભાષાઓનાં પ્રાચીન ઉદાહરણ (૧૫મા સૈકા પહેલાં)

કલકત્તાના ‘ગઝસ્યાની’ ત્રૈમાસિકના ભાગ ૨, અક ૩માં ભાષાશૈલિ ચાર પ્રાચીન ઉદાહરણ એ શીર્ષક નીચે એક રસિક અને મનોરંજક પ્રાચીન ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતિ છપાયેલ છે. ગૂર્જાત, માળવા, મૂર્ધ અને મદાગણ્ડ એમ ચાર પ્રદેશોની શ્રીઓ સમૂજય ઉપર ઋષભનાથના મંદિરમાં બેગી ગાય છે અને પોતપોતાની ભાષામાં

(૩) તરિ મર્લિક જનતં પુનઢસિ મહ અનિક દેસ દેગતર ચાતુદિગ માગુ મયા દેગુગો । x x x તરિયા ડકિ નહાં સાગિન પુરો સનરિ સહવ ગુજરાત્તા ચા સીતરી ગિરિ સેત્તુજ્જ ચા ઉપરિ ।

૭. દેવપ્રભગણિકૃત ‘કુમારપાસરાસ’ (૧૫મા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ)

આ પંત્રીનો ઉત્તરેખ દેવપ્રભગણિકૃત ‘કુમારપાસરાસ’નો છે. આ ગસ માગ તગ્ધી ‘ભાગ્નીય વિદ્યા’ ત્રેમાસિકના પુ ૨ અંક ઉમા હપાયો છે. ૪૧ રોજામાં લખાયેના આ દૃઢ કાવ્યમા કુમારપાને પ્રવર્તાવેલી અમાગિ યોગણા તથા તેણે કાદેયા ગતુગયના સધતું વર્ણન છે. ગસના અતે દવિ ન્યાસવત્ આપનો નથી, પણ પોનાને મોમતિનન્મુગિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. હવે સોમ તિનન્મુરિ સ. ૧૪૦૪ નુધી નિઘમાન હતા. સ ૧૪૩૬ની એક અન્ધપ્રગરિમા મોમતિનન્મુગિના શિષ્યસમુદાયમા ‘મુગાનખોધ-ઔકિત’ના કુનમડનની સાથે દેવપ્રભનુ નામ મળે છે, એટલે વિદ્યમા પંદન્મા સનડના પૂર્વાર્ધમાં આ કાવ્ય ન્યાયાનુ મિદ્ધ થાય છે. એ કાવ્યની રકમી કડી નીચે પ્રમાણે છે—

મંત્રીય મોક્ત્રી દેસિ દેસિ બહુ સઘ મેલ્પદ,
ધાર્મી ઘડુ આમોસ દિદ્ધ, રાઠ જાત ચલાવદ્,
દેમ વિદેગદ્ મિત્રિય સઘ વહુતડ ગૂજરાત્,
ઘાહુડ મત્રા વીતવદ્ એ નુણિ સ્થામી ઘાત

૮. જયશેખરસૂરિકૃત ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબન્ધ’ (૧૫મા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ)

‘ઉપદેરાયિન્નામણિ,’ ‘ધર્મિયનયગિન,’ ‘લૈન કુમારસભવ’ આદિ સગ્ધૃત ગ્રથોના ક્ત્રી અચવગન્ધીય જયશેખરમુગિએ સં. ૧૪૬૨મા ‘પ્રબોધરિન્નામણિ’ નામે એક મુન્દર ઉપગ્રન્થિની

આ રાસ હજી અપ્રસિદ્ધ છે. તેની હાયપ્રત મને મુનિશ્રી પુણ-
વિજયજી પામેથી મળી હતી.

૧૦. પદ્મનાભકૃત ‘કાન્દકદેવખન્ધ’ (સં. ૧૫૨૨)

આ પછી સં. ૧૫૧૦માં રચાયેલું ‘પદ્મનાભનું’ ઐતિહાસિક
વીરસપૂર્ણ કાવ્ય ‘કાન્દકદેવખન્ધ’ આવે છે. એમાં ‘ગૂજરાત’નો
પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે તેર વખત આવે છે. આ તેર વેદી બાર પ્રયોગો
તો એ ખખન્ધના પહેલા ખંડમાં જ આવે છે, કે જેમાં મુખ્યત્વે
અક્ષાઉક્તિનના કળકળી ગૂજરાત ઉપર ચક્રાર્થ તથા ત્યાં નેણે કરેલો
રંજનક વર્ણવવામાં છે. બીજા ખંડમાં ‘ગૂજરાત’ માત્ર એક જ વાર
આવે છે તથા બાકીના બે ખંડોમાં એ પ્રયોગ બિલકુલ નથી. એમાંના
પહેલા ત્રણ ઉદ્યેષો શ્રી. નગસિદરાવે નોંધ્યા છે—

(૧) ‘ગૂજરાતિનું મોજન કરુ જુ તરસાગું આગું અરહું’
માધવ મહિતદ્ વરિટ અધર્મ, મવિ દુરીદ્ આગિત્તમ કર્મ. (૧-૧૫)

(૨) પછદ્ જાત પાનમાહ દગી-ગૂજરાતિ^{૧૫} તે વહીડ કિમી ?
કિરપૂં ગમાયત અગદ્લપુર ? કિરપૂં લીવગટ માગલ્દૂર ? (૧-૨૨)

૧૫ આ ગ્રંથે ‘ગૂજરાત’ ગ્રંથ નીચે સીલિંગમાં છે રાખકદેવીના
કદામનો સં. ૧૦૬૦ પૂર્વેનો એ અતિપ્રાચીન પ્રયોગ અમલકે ઉતાર્યો છે,
તેમા પદ્મ વાપકળી ગૂજરાત એ પ્રમાણે ‘ગૂજરાત’ સીલિંગમા છે. સં. ૧૩૩૪મા
રચાયેલ ‘પ્રભાવકલ્પલિત’માંથી હજીત કરવામા આવેલા અપભ્રંશ કદામા
પદ્મ નિર્ધોગી ગૂજરાત એ પ્રમાણે ‘ગૂજરાવ’ સખ્ત સીલિંગમા છે. ‘ભાષાઓના
પ્રાચીન કદાદરખ’માં ‘ગૂજરાત’ પુલ્લિંગમા છે, તે જેની પૂર્વે વપરાયેલ
‘દેગ’ ગાજની અગરથી છે, એમ મેં કહ્યું છે (જુઓ પા. ૧૭). આ
સિવાય બીજા કોઈપણ પ્રયોગોમાં સિંગ અલિંગ્ય રહે છે અથવા આગળ-
પાછળ મુલ્લયેલ ‘દેગ’ રૂબરૂને લગતું પુલ્લિંગમા છે. ‘સાખંડી કંકાવટી,
ને નવખંડી ગૂજરાત’ એ લોકગીતમા તથા ‘ગાંડી ગૂજરાત, આગુમે

- (૩) ગૂજરાતિ સ્વ મર્દિલિ વન્તુ માહારઃ સાર્થિ વચ્ચ મોહ્યઃ,
દ્વો દીદુ ઘાટુ રાતિ, એક માત્ર એવ ક્ષાત્ વન (૧૨૭)
- (૪) તનમર નૂ રાત્તુ જાગિ, ગૂજરાતિ સેરે આતુ પ્રાગિ
તતરિણ તુલઃ અમરિ રાઠ તમ અપ્યુ પચાત્ર પમઃ (૧૨૮)
- (૫) અશ્વગન વચ્ચન્તુ વાતુ તમ દીઠ પુરમાગ
ગૂજરાતિ કષરિ દલ ન્યુધા, ચીઠ્ઠક ચીઠ્ઠ મુરતાગિ (૧૨૯)
- (૬) ગૂજરાતિ સારઠ સોમરૂઆ વાહરિ વિમલ્ વીનૂ
મદ્દમાઠિ રાઠરિ દઠ ચીવડ, અન્દરગન દન્વ જીત્ (૧૩૦)
- (૭) ચીધી વાટ સમરગી રાઠલિ આગ્વા વચ્ચ વનાગ
ગૂજરાતિ પૂયા પુતા તતરિણ પચીઠ ગ્રાસ (૧૩૧)
- (૮) ભાગા દેસ વાદાનમ ચિરોમર વાચનની મેઢ હારિ,
ગૂજરાતિનુ જ્યોત્ ભાધુ અજીય ન અવડ પાર (૧૩૨)

લાલ પીપ્પુએ જાણ એ કહેવતમાં ‘ગૂજરાત’ સ્ત્રીલિંગમાં છે વળી
‘અમલધરિ આવી રહેજો નદિ તેા આપુ સધવી ગુજરાતિ’ (મધુસૂદન
ન્યાસ—) હંસાવનીવિક્રમચરિત્રવિવાદ—સ ૧૭૦૬-૧ ૪૫૧)
‘જય જય ગરવી ગૂજરાત’ (નર્મદ) દેાની કોની જી ગૂજરાત’
(નર્મદ) ‘સુભ ગરવી ગૂજરાત, ‘વાલ વુ કંદુ કાનમાં’
(મયખારી), ‘ગુણ્ણવ તી ગૂજરાત અમારી ગુણ્ણવ તી ગૂજરાત’
(ખખરાદાર), ‘ગૂજરાત મોરી મોની કે’ (કથાગ-૨) વગેરે રિદ્ધ
વિઓના પ્રેરોામાં પણ ‘ગૂજરાત’ સ્ત્રીલિંગમાં જી ‘ગૂજરાત ના
સ રહત તથા પ્રાકૃતમાં અનુક્રમે ગૂજરા અને ગુજરત્તા રૂપે મળે છે તે પણ
સ્ત્રીલિંગમાં હોય છે’ એટલે મારુ માનવું છે કે ‘કકરાત’ બીવાત’ અને
‘મોલાત’ની જેમ ‘ગૂજરાત’ પણ મૂળ સ્ત્રીલિંગમાં હોય તેની સાથે
‘દેશ’ અભિહિત કે અસ્વાહૃત રહેતા તેનો પુર્લિંગમાં—નધા બીન્ત જેવાક
પ્રાન્તો અને દેશોના નામ નપુ સ્મલિંગમાં પ્રેરોાન્તતા હોલ નપુ સ્મલિંગમાં
પુ.પુ-પ્રયોા ૧૨વામાં આવે છે એવો મારો વર્ છે

- (૯) મળી કટક કુરુચા અગાઉલિ મઢ માહિ મેહલું થાણું,
ગૂજરાત દેસ હીલોનું, અતિ સીરું સરખાણું (૧-૬૭)
- (૧૦) ગૂજરાતિ માહિ તાલ્લતિ કીધી, મહૂ મામટી લીરું,
વોજી સાન, રાન સોમરૂઆ મળી પિયાગું કીધું. (૧-૭૧)
- (૧૧) માહરા દલ સાહમુ લુણ માહર ? દેરિત માહરી વાત ?
આગી મુહિ મરૂ દેણ નિ લીધા સોરઠ નડ ગૂજરાતિ (૧-૧૧૪)
- (૧૨) કટક સનાહુ, હાચી, ઘોઢા, સાહણ સસ નરૂ પાર,
ગૂજરાત, સોરઠીઆ મળસ કાલ્યા બાન અપાર (૧-૧૭૯)
- (૧૩) હમ જાણિ સાવડ અહિનાણિ, મડ નરિ જાણિલ નિધિ જાણિ,
પાતસાહિ હમ વહાવી વાત, ‘સાતલનડ આપું ગૂજરાત (૨-૧૬૧)

એ જ કાવ્યમાં ‘ગૂજરાત’ને આટલે વૈકલ્પિક ‘ગૂજર’ પ્રયોગ
પણ મળે છે—

તિણિ અવમરિ ગૂજર ધર રાહ, સારગરે નામિ બોલાહ (૧-૧૩)
સાહ દેસ નિ સિન્ડુ સવાલચં, ગૂજર સોરઠ લીધ (૨-૬૩)

આમ મુખી પણ ‘ગૂજર’ નામ શિષ્ટ વેખનમાં ચાલુ રહેલું છે જ.

૧૧. લક્ષ્મીસાગરસૂરિદ્વારા ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ’ (૧૬ મા શતકનો પૂર્વાર્ધ)

લક્ષ્મીસાગરસૂરિદ્વારા ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ’માં કર્તાએ
સ્વમાસાન આપી નથી, પણ તેનો સમય નક્કી થઈ શકે એમ
છે.^{૧૧} લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ ‘વિમલપ્રમન્થ’કાર પ્રસિદ્ધ કવિ લાવખ્ય-

૧૧. પ્રસિદ્ધ: ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધન’ ખંડ ૩, અ. ૧ આ કૃતિ વિષે
૨૫ નરસિંહરાવભાઈ પોતાના વ્યાખ્યાનો (ભાગ ૨, પૃ. ૨૦)માં લખે છે.

સમયના ગુરુ સમયગતના ગુરુ હતા પદ્માનિઓ ઉપરથી જણાય છે કે તેમનો જન્મ સ. ૧૪૧૪માં થયો હતો, તથા તેમને સૂરિપદ સ ૧૫૦૮માં અને, ગંગાધરપદ સ ૧૫૧૭માં મળ્યું હતું. 'વિમનપ્રમથ'ની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા મુજબ, સ ૧૫૨૧માં લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ લાવણ્યસમયને દીક્ષા આપી હતી તેમનું અવસાન સ ૧૫૩૭માં થયાનું મનાય છે, પણ એ સાન શક્યપદ છે ગમે તેમ, પણ 'વત્તુપાન-તેજપાનરાસ' એ તેમને સૂરિપદ મળ્યા પછીની એને કે સ ૧૫૦૮ પછીની ગ્યના છે, એ ચોક્કસ એ રાસ સ ૧૫૧૭ પછી ગ્યાયો હોય તો 'ન-કડદેપ્રમ-ન'થી આ તરફનો ગણના એની ખીજ કડી નીચે પ્રમાણે છે—

• ઘરુપાલ સેલિગ તળડ અપ્પે વાલ્મિ રામો ।
મરહપેશ્ત્ર સુરિ ગૃન્નાત અગહિલનિનામો ॥

The date of this work is not ascertainable nor the author's name "વરુ" જૈન સાહિત્યસંશોધક માં ઉપાવેશ રાસની પડખી કડીમાં—

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ ચોલિત વ મિરુત વદ જિ રામ

એ પ્રમાણે આ ચોલાનું નામ આપે છે, અને તેથી ઉપર જણાવ્યું તેમ, કૃતિનો રચનામળ નક્કી થઈ ગયે છે એ વિમનપ્રમથ દશાંશ પૃથ્વીમાં માહિત્ય પરિપદ સમય રજૂ કરેલા પાઠશુના ગ્રન્થગણો વિશેના નિબંધમાં આ કાવ્ય વિશે જે ટં નોંધ કરેલી તે જ માત્ર એ નરસિંહરાવભાઈ પામે હતી એ દશાંશ નોંધેની પ્રતમાં ક્યાંનું નામ જ નહોતું પરંતુ આ કાવ્યની માત્ર એ જ કડીઓનું પૃથક્કરણ કરીને "અન્ન and વહિમિત belong to a period not earlier than the latter half of the fourteenth century A D so far as I can see — એ પ્રમાણે તેના રચનામળ સબધી લગતનું સત્ય નિર્ણય ઉપર નરસિંહરાવભાઈ સ્વતંત્રપણે આવી ગયા છે

૧૨. દેપાસકૃત ‘જંભુસ્વામી-પંચભવચરિત્ર’ (સં. ૧૫૨૨)

બોગદ કેવિ દેપાને સં. ૧૫૨૨માં ‘જંભુસ્વામી પંચભવચરિત્ર’^{૧૭} લખ્યું છે. તેની ૧૩૫૦થી ૬૬૧ નીચે પ્રમાણે છે—

ગગાતટિ જલ કરેવીરે, ગુજરાત શિમ આવા પીદ ।

જીવ મરીનરે ચિહુગાતિ મમરે, જે દિસ પાડ તે દુળ મરરે ॥

‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબન્ધ’માંની આગળ ઉતારેલી પંક્તિઓ જ દેપાને થોડાક પાડાન્તર સાથે લીધી છે. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે આ પંક્તિઓ એક કહેવતના રૂપમાં પ્રચલિત બની ગઈ હોય, જેનો ઉપયોગ દેપાને કર્યો હોય. જો એમ હોય તો તે ‘ગુજરાત’ શબ્દપ્રયોગની વ્યાપકતા સૂચવે છે.

ઉપસંહાર

આ પત્રીના સમયના સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’નો પ્રયોગ તપાસવાની જરૂર મને લાગતી નથી,^{૧૮} કારણ કે વિક્રમના મોળમાં શતકના

૧૭. મારા મિત્ર પં. અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક પામેની સ. ૧૫૬૦માં લખાયેલી હાથપ્રતનો એ ઉપયોગ કર્યો છે. કાવ્ય હજી અપ્રસિદ્ધ છે. દેપાત્ત કવિ માટે જુઓ ‘જૈન ચર્ચા’ કવિઓ’, ભા. ૧, પૃ. ૩૭-૪૨

૧૮. ઉપર્યુક્ત કેવિ દેપાની પછી થયેલા-અથવા સંભવતઃ એના સમનાલીન-માટેજ બંધારાકૃત ‘પ્રમોદબત્રીશી’માં

‘જાણેશિ જાં તુ યમ કરે ચડી,

ગુજરાત રોરી સાડકી.’ (કડી ૫૨)

આ પ્રમાણે ‘ગુજરાત’નો ઉત્તેજ છે. ‘પ્રમોદબત્રીશી’ના કર્તાની એક પ્રતિજ્ઞા તત્કાલીન કહેવતોનો સંગ્રહ કરવાની છે; પ્રસ્તુત રચણે ‘ગુજરાત રોરી સાડકી’નો પ્રયોગ સ્પષ્ટ રૂપે કહેવત તરીકે જ થયો છે. જનસમાજના સર્વસામાન્ય ઉન્નિત ડોળમાં પ્રવેશ પામેલા આવા બા-યો સામાન્યતઃ

પૂર્વાર્ધ સુનીનું સાહિત્ય પણ એ નમ્દપ્રયોગની વ્યાપના બનાવી આપે છે. બીજું, અર્ધો નમ્દ દરેનો પ્રયાગો એ પણ બનાવી આપમે કે, “આપણા પ્રાન્તનું ‘ગૂજરાત’ એ નામ મુગ્ધિમ ગાન્ધમાગ પડેના સર્વમામાન્ય પ્રયાગમા નહોતું, અને એ નામનો પડેનો વિશ્વાસપાત્ર પ્રયોગ આપણા સાહિત્યમા ‘મન્દકદેવમન્દ’માંથી મળે છે” — એ મન દવે સાધાર ગણી રાખ્ય એમ નથી. વિક્રમના અગિ-યાગમા મં-નો મેખ-અનમિરુની ‘ગૂજરાત’નો ઉત્પેષ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ બાટદેરા અણ્ણદિનરાડની દક્ષિણે ૧૭૦ માઈન દૂર આવેનો છે, એમ જણાવે છે, વિક્રમના તેગમા સૈનામા ગ્યાયેતા ‘આણ્ણગસ’મા તથા ૨૧૨૬૦ પૂર્વેના ગણ્ણદેવીના લોમ્દદામા પણ ‘ગૂજરાત’નો પ્રયોગ છે, વિક્રમના ચૌદમા મં-ના પૂર્વાર્ધમા ગ્યાયેત ‘પ્રમાનદ-ચરિત’મા ઉદ્દન થયેના અવગ્રહ દ્વદમા પણ ‘ગૂજરાત’નો પ્રયોગ છે તથા એ જ સમયનો ઇટાલિયન મુસાફર માર્કો પોલો પોતાના પ્રવાસ નર્ણનમા ‘ગૂજરાત’ની નોધ લે છે આ ચારે ઉદ્દેષો મુગ્ધિમ ગાન્ધમાગ પૂર્વેના છે, ‘સમગ્રગસ’ તથા ‘વિનકુગવમુગ્ધિ-પદાભિષે-ગસ’માંથી મળેના ‘ગૂજરાત’ના ઉદ્દેષો મુગ્ધિમ ગાન્ધમાગ પછી પુરતના જ છે અનમિરુની અને માર્કો પોલો જેવા પદેશીઓએ તે ને માગની ઇચ્છા બાલામાનો પ્રચલિત પ્રયોગ જ સાબળીને નોધ્યો હોવો જોઈએ પદેશીઓની નોધોમાં તેમ જ ત્વદનીન દેશમાયાના શિષ્ટ સાહિત્ય તેમ જ લૌકિકાહિત્યના પણ ‘ગૂજરાત’ શબ્દનો પ્રયોગ

થત્તા જતા હોય છે અને તેમની પાછળ થઈ વાર પ્રભુવતના કદ કદ રહેનો છુપારેલા હોય છે પ્રસ્તુત હમિ મૂજરાતના જૂના રહેરોની રચના પરત્વે સુસ્થિત સમયમા એ અતિદાસિ સત્વ રજૂ કરે છે, એ બાગે જ મ્હેવું પડે તેમ છે માટલું વિક્રમના સોળમા લેધમા થઈ ચેો એટલે તેણે પોતાના રાજ્યમા વતી લીધેનો, તેના જ સખ્દેગમા વહીએ તેો આ ‘કબાલો’ તેના સમય મરતા સહેજે જોતલું તેમ જોડેનો જૂનો હસો, એમ માનવામા અતિદાસિ મરોની અવગણના નહિ થાય

૩ એમાં મૌથી પડે એ જનમિરુનીનો ઉદ્ભવ ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા પ્રાન્ત માટે-ખાસ રીતે ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાત માટે ‘ગુજરાત’ એ નામ પિકમના અગિયાનમાં નવ-મા મળગત મોનકીના ગાન્યના દરનિયાન પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ ૧૯

૧૯ અહીં જે-આનુનિય પ્રશ્ન લેનો થાય છે. આ પ્રાન્તની બાપાને ‘ગજરાતી’ નામ યાદે નડ્યું ? હંમચી સંની અગદમાં સરીની અધવચમાં આપણી બાપાને આ નામ મળ્યું, એમ શી નરમિદરાવ માને છે. અલબત્ત, તેમણે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, વિકમના અગદમાં તેના ઉત્તરાઈમાં લખાયેલા પ્રેમાનંદના ‘ના હાલુ’માં અને ઈ સ ૧૭૩૧ (સ ૧૭૭૭)માં લા કોસે નામે જર્મનની નોવપોથીમાં આપણી બાપા માટે ‘ગજરાતી’ નામ પહેલીવાર વપરાયેલું મળે છે પણ અગિયારમાં-બીજામાં સૈદ્ધમાં આ પ્રાન્તને માટે ‘ગજરાત’ નામ પ્રચારમાં આવ્યા પછી બાપાને ‘ગુજરાતી’ નામ મળતા ખીલ પાચ-૭ સેક વીની ભય એ શું સ્વાભાવિક છે ? પ્રેમાનંદ પૂર્વેના સાહિત્યમાંથી આપણી ભાષા માટે ‘અપભ્રંશિણ’ (નસિદ મટેનો), ‘પ્રાકૃત’ (પત્રનાથ અને અર્પો), ‘અપભ્રંશ’ અને ‘ગજરાતી’ (લાલુ) એવા નામ અત્યાં નુધીમાં મળ્યાં છે, પણ તેથી શું એમ પૂરવાર થઈ શકે ? જનમુખમાં જે વખતે ‘ગજરાતી’ નામ નહીં જ જોવાતું હોય ? ‘તવાગીએ રિગ્તા’ (ઈ સ ૧૯૧૦ = મ. ૧૯૬૬) અને ‘મિરાતે સિંદરી’ (ઈ સ ૧૯૧૧ = ન. ૧૯૬૭) એ મુન્શિમ તવાગીખોના લેખ. અમદાવાદના મુન્શીનોને ‘અહમદગાદ ગજરાતી’ ‘અહમદગાદ ગજરાતી’ એવા નામથી જોળખાવે છે ખીચ રીતે પણ ‘મિરાતે સિંદરી’નો લેખ ગુજરાતવાસી લોકોને ‘ગજરાતી’ નામ આપે છે ગુજરાત મોટીમાં માળમ શાલ્યા રાન બાર (૧-૧૭૯) એ ‘હાલુદેખનવ’ (૨ સ ૧૫૧૨)ના હાલુદેખમાં ગુજરાતનો અર્થ ‘ગજરાતી’-ગુજરાતના વતની એવો છે, એ અર્થ છે નંદુમુદન વ્યામટ ‘હસાવની-વિકમચરિત્રવિવાહ’ (૨ સ ૧૯૦૬)ના ત્રવમેન ગુજરાતી રાવ (કળ ૬૦૬) એ કહેવેખમાં પણ ગુજરાતનો પ્રયોગ વિરોધી હતો થયો હોય એ અર્થ નથી પણ પૃષ્ઠિમાં યિય મ્વિ મહાવદાસદૃત ‘ગોવતાયજ્ઞો વિવહ’ (સ ૧૯૨૪) એ સ્વરમાં ‘ગુજરાતી સાથ’, ‘દાને વડો જાલિને’ ગુજરાતિય લોકો એવા

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય, ગિતાવેષો અને તાત્પર્યો જેવાં વિદ્વાન્માન્ય લખાણોમાં એનાં ‘ગૂર્જરાત્રી,’ ‘ગૂર્જરના,’ ‘ગુર્જરરાજા’ કે ‘ગુર્જરાટ’ જેવાં સંસ્કારેલાં કૃત્રિમ રૂપોને ધ્યાન મળે એ સમગ્ર શક્ય એવું છે.

પ્રથમ મળે છે (દુઓ ફોર્મ) સમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ, ભાગ ૨, પૃ. ૨૫૬). મુનિ શ્રીગણેશવિજયજી પાસે કૃષ્ણજીવનને લગતા કોઈ જોન રાસાની એક તુટક દાઘપતનાં માત્ર ૮ થી ૧૧ સુધીનાં ચાર પાનાં છે. આદિ-અંત મળતાં નથી એટલે ફર્માનું કે કૃતિનું નામ તથા રચ્યાસંવત્ જાણી શકાતા નથી. પણ બાપા અને લિપિ ઉપરથી પ્રત વિદ્યમાન સત્તરમા શૈલામાં લખાયેલી લાગે છે. આ રાસાના ૧૧મા પાના ઉપર ૧૧મી દાઘના આરંભમાં “હાલ ૧૧મી ગૂર્જરાત્રી ફૂલડાંની” એ પ્રમાણે દેશીના દાઘનો નિર્દેશ છે. હવે, ‘હરિયાત્રી’ (દેશ પદોમાં વિદેહાત્મક અવળવાળીદ્વારા મઠ આધ્યાત્મિક અર્થોનો નિર્દેશ કરેનો એક જૂનો કાવ્યપ્રકાર)ને ‘ફૂલડાં’ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, અને તે જ અર્થ જો અહીં કહિયો હોય તો ‘ગૂર્જરાત્રી ફૂલડાં’ માં ‘ગૂર્જરાત્રી’ એ બાપાનું જ નામ ગણાય, અને એ રીતે પ્રમાણ ‘જૂવે’નો આ ‘ગૂર્જરાત્રી’ બાપાનો હસ્યેજ મળ્યાય. આ ઉલ્લેખને ઘડીમર બાબુએ રાખીએ તો પણ જો આ પ્રાન્તના વતનીઓ, ઉપર જાણુબ્યા પ્રમાણે, ‘ગૂર્જરાત્રી’ કહેવાતા હોય તો તેમની બાપા પણ એ નામે ઓળખાય જો અગત્ય નથી, અને ઉપરના પ્રમાણે ધ્યાનમાં લેતાં પ્રમાણની પહેલાં લોકમેલીમાં પણ આપણી ભાષા માટે ‘ગૂર્જરાત્રી’ નામ નહીં જ વપરાઈ હોય એમ માનવું વધારે પડતું છે. અવળન, આ દિશામાં વિશેષ સંશોધનની જરૂર છે.

આપણું લોકવાર્તાવિષયક

પ્રાચીન સાહિત્ય

એક તુલનાત્મક દષ્ટિ

(૧)

બે દસદા પહેલાં કેટલાક સાહિત્યરસિકોનું માનવું હતું કે ગૂઝરાતનું પ્રાચીન સાહિત્ય માત્ર ધર્મરંગથી જ રંગાયેલું હતું, અને વાર્તાઓ ગદ્યવાની ખરી શરૂઆત તો માત્ર સામગ્રે જ “કથ્થુ” કહે તે શાનો કવિ” એ પ્રમાણે પ્રેમાનન્દની ઠેકડી કરીને કરી. ૧ વચ્છગાન-કૃત ‘રસમંજરી’ આદિ કેટલીક સાંસારિક વાર્તાઓ મળી આવેલી તે અપવાદરૂપ ગણાતી. પુરાણકથાના ચવાઈ ગયેલા વિષયો અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં શુષ્ક કાવ્યો સાંભળી સંભળીને કંટાળી ગયેલ જનતા માટે વિક્રમ જેવા લોકોત્તર પુરુષની કે બીજી સામાજિક વાર્તાઓ ગ્રાહ્ય એમ પણ કેટલાક માનતા.

આ માન્યતા ભ્રમપૂર્ણ હતી એ વખતની જૂની ગૂઝરાતીના અભ્યાસ સંબંધી અધ્યવાધની સ્થિતિ તરફ જોતાં સાચ કુદરતી હતી. પાછળથી જૂની ગૂઝરાતીનું જે વિપુલ સાહિત્ય જાણવામાં આવ્યું છે તેને આધારે તો આપણે નિઃશંક એમ કહી શકીએ કે ગૂઝરાતમાં કથાવાનાં, શૃંગાર, આખ્યાનાદિ, ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વ પ્રકારના સાહિત્યપ્રવાહો એક જ સમયે અને એક જ સાથે વહેવા

૧. આ લેખક સામગ્ર-પ્રેમાનન્દના ઝાટકામાં માને છે એવો આ કથનનો અર્થ થતો નથી

છ ૨ તા ૧૧૧ (અવાચીન પગ ધ્યા નથી?) ગૂંચળો જનતા જ
એની નિરિધ ગી ૧૧૧

(૨)

રક્ત્વદ સા ત્વસહારિણા વે ફર સુનારે જીડ ।

પડિવિમ્વિઞ્ન-મુજાડુ પછુ વૈદ અગમિડ પીડ ॥

વાહ વિહાડાવ જાહિ તુ, હડ તમ્વદ કા દામ ।

હિઅય દ્વિડ પદ નીસરાહ પાળડ મુજ્જ સરામ ॥ ૩

ઉપના ૧૧૧ ડેમચને સિદ્ધહૈમના આદમા અપનામ ઉતાના છે
ત નાચના જ કોઈ થા । નમાથી ઉનારેના લાગે છે

બાગમા મૈ ૧૧૧ અપશ્રશના ગ્યારેન વિગ્લિશીસન્દેગ વિનર
મન્નેગરામ ૪ ૫૦ તૈ ૧૧૧ ધ્યા છે એમ તેના નામ ઉપરથી
નથા ૨૧ ચિમનનાન ફનાન તે નિં આપેની ૧૧૧ ઉપરથી
જાણા છે

તરમા સ ૧૧૧ અતમા અપશ્રશમા ગ્યારેન નિન્રમાચાર્યકૃત

૨ જુએ હરિનીવાસોદરામ્યા કપે ૧૧૧ ૧૨ ૧૩

૩ ૨ મૃતમા પ્રાચીન કથાસાદિ ચ ૧૧૧ ૧૨ ૧૩ પ્રાકૃતમા ૫ । તર મથની
વિવારવની લીલાવની કુવવચચાલા ૧૧૧ અતિશ્ર આન આર નો છે ૫૪
મને છે લખવાનુ છે ને ૧૧૨ ની વર્નાસાદિ ચ ૧૧૧ ૧૨ ૧૩ હેમચ ૧૧૧
૨૫૫૭ અવતરણો જ્યા આ ૧૦૩ ચીનવમ જગતીનુ મૂળ શો મી ૨ કોએ
જીએ યાથી ૩ ૨૪ ક્યો છે

૪ ૧ એ સચમી મ કિન્વપરિષદમ ૧૧૧ ૧૨ ૧૩ હવાલો ૧૧૧ ૧૨ ૧૩
વિધે ૧૧૧

મવિયદુહંબચરિય પણ એક લૌકિક કથા છે. ૫ આ જ વિષય ઉપર 'બલ્યદુહંબચરિત્ર' કે 'બલ્યદુહંબસન્ધ્યા' એવા નામથી પાઠળના જૈન કવિઓએ અનેક કાવ્યો રચેલાં છે.

પ્રત્યચિન્તામણિના કર્તા મેઘનુંજે જે અનેક દૂદાઓ વગેરે ઉતાર્યા છે, તેમાંના કેટલાક, તે વખતે ગૂજરાત-પ્રાધિપત્યમાં પ્રચલિત ગણકદેવીનવધનું વગેરે સંગ્રામી છે, ત્યારે કેટલાક કોઇ સંગ્રામ કથા-વાર્તાનાં પુસ્તકોમાંથી લીધા હોય એવું અનુમાન થાય છે.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતનું 'લોકકથાનું' સાહિત્ય ખૂબ પ્રાચીન છે.

(૩)

વિક્રમ, નંદ, ઉપા, માધવાનય, મદયવત્ત, ચન્દનમક્ષ્યાગિરી વગેરે લોકપ્રસિદ્ધ વિષયો ઉપર એકથી વધુ ગૂજરાતી કવિઓએ પોતાની કથમ ચલાવી છે. આ એક જ વિષય ઉપરની જુદા જુદા કવિઓની રચનામાં સમયાનુસાર, પ્રસંગાનુસાર અને ધર્માનુસાર વિવિધ કેન્દ્રારો માલૂમ પડે છે. કોઇ કોઇ વાર પુરોગામીઓની સખળ અસર પડીતા કવિઓ ઉપર પડેલી દેખાય છે. રચના જૈન હોય કે વૈદિક હોય તે પોતપોતાના મન પ્રમાણે, જદમાન્ય વાર્તાઓના કોઇ પ્રસંગ વધારીઘટાડી પોતાને મનમાનના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે. કવચિત્ કવચિત્ એકની એક વાર્તા કરાચે જીવ જેવી કેર વગર શોધિતવર્ધિત આશ્રિત જેવી-જેવામાં આવે છે. ગૂજરાતમાં કે હિન્દુસ્તાનમાં તેા થું, પણ પરસ્પર વ્યાપાર ઇત્યાદિનો પ્રસંગ હોય

૫. એ વખતની અપભ્રંશ બાષાની જૈન સાહ્યકથાઓ જેવી કે મુલ્લામ્લ્લાન, વરસામીચરિય તથા બીજી નાની કૃતિઓ પુષ્કળ છે; લોકવાર્તામાં ગણાવી સપ્તીએ તેવી તેા મલ્લકુલ્લચરિય જેવી એક-એ જ છે. એ સર્વની હાથપ્રતો હું જૈન જ્ઞાનમંદિર-વરોદરામાંથી જોઈ સન્ધ્યા હતો તે માટે પ્ર-કાન્તિવિગ્રહ મદારાજનો અત્યંત આભારી છું

એવા દેશોને માટે પણ આ વસ્તુ સાત સાતી જેવી-જેમ કે 'કથાસંગિતમાગર'ની કોઇ વાતો સહેજે ફેરકાર સાથે 'એરેબિયન નાઇટ્સ'માં દેખાય છે.

શામળે વાનાંસાહિત્યને નવો જ ઝોક આપ્યો. તેના સર્વ પુરોગામીઓ તેની આગળ જાંખા અને ગુલ લાગે છે તે પણ ખરું, છતાં એ પુરોગામીઓની શામળ ઉપર એટલી અસર નથી તે આગળ જણાયો.

આપણા પ્રાચીન લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં વિક્રમ જેવા સોક્રાટસ પુરુષનું પ્રાધાન્ય છે, પણ એ સિવાય બીજી પણ સામાજિક વાર્તાઓ મળે છે.

શામળખટ પહેલાંનું જે વાર્તાઓનું સાહિત્ય મળ્યા આવે છે તે મોટે ભાગે જૈનોનું છે. આનો અર્થ કેટલાક 'અતિજૈનો' કરે છે તેમ 'ગૂર્જરાતી સાહિત્યના ઉત્પાદક જૈનો છે,' એમ નથી, પણ સાચવણીના અભાવે વૈદિકોનું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામ્યું એટલે જ છે. તેમ છતાં વૈદિકોએ એટલી જ થોડીપણી પ્રાચીન વાર્તાઓ મળ્યા આવે છે, તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે તેમની રચનાઓમાં ધર્મને ગૌરવસ્થાન હતું, જ્યારે જૈન સાધુઓએ એટલી કથાઓ ભવે શમારમય નહોતી, પણ છેવટે તો કામને કેમ જીતવો એ વાનનું જ એમાં પ્રાધાન્ય આવ્યો. 'તરંગવલી' વગેરે પ્રાકૃત જૈન કથાઓથી પણ એ વાત જણાય છે અને આ બાબત તરફ જોતાં તો આટલી મર્યાદા અને મીમાન્સ્યનોમા ગંહીને જૈનોએ કરેલી સાહિત્યસેના તરફ માનજીવિ પેદા થાય છે.

વાર્તાનું સાહિત્ય ઘણુંખડું સમદાવીન સમાજની પરિસ્થિતિ ઉપરથી લખાયેલું હોનાથી તે વખતની સ્થિતિ, આચારવિચાર, નીતિચિંતા, વહેમો વગેરે જણાવવાને પણ બહુ ઉપયોગી થાય છે.

ગૂઝગાનના લોકવાર્તાના સાહિત્ય વિષે વધારે જાણવાની હવેના દોષ તેમણે 'મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રવાહ'માં ગ. મંજુલાય મગમુદાગ-
દ્વત 'લોકવાર્તાનું સાહિત્ય' એ વિષય વાંચવો. અહીં પ્રાચીન
ગૂઝગાનમાં પ્રચલિત વિવિધ લોકવાર્તાઓ વિષે જુદા જુદા રૂપોના
કાવ્યો-તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાના આ માધ્યમો છે-વગેરે
વસ્તુ આ વિષયના સંસ્કરણે ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા ખાતર આપુ
છે. એ માટે 'જૈનયુગ' માસિકમાં પ્રગટ થયેલ ગ. મંજુલાય
મગમુદાગના 'કામારનીની વાર્તા', 'વિદ્યાવિવાસિનીની વાર્તાનું મૂળ'
વગેરે વિષયોને યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે એ વાતની સાબાજી નોંધ
લઈ છું.

વાર્તાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસનો વિષય બહુ રસભર્યો હોય
સામાન્ય માણસને પણ મજા પડે તેવો છે, અને એટલે મમત્ર ઉપમા તો
અહીં પડેલી વાગે જ રજૂ થાય છે, એટલે તેનો યોગ્ય લાભ લેવાશે
એવી આશા છે.

મુખપાકે રહેના આગળી સાહિત્યનો વિભાગ જ જુદો છે, એટલે
આ ગ્રંથને એ વિષે કંઈ લખવું અપ્રગત છે. એટલે સાથે દસપંદર
વાર્તા વિષે લખવાનું દોનાથી બનતો અક્ષેપ કર્યો છે.

(૪)

૧. મિહાસનબ્રત્રીશી: કથાસરિત્સાગરના સશાસ્ત્રવર્તીલનકમાં
ત્રિવિક્રમભેનની લાંબી કથા આવે છે. કથાસરિત્સાગર ગ્રંથ ગુણાદ્યની
અતિપ્રાચીન પૌરાણી વૃહત્કથાનો અનુવાદ છે, એ વાત તો પ્રસિદ્ધ
છે. વેનાનપર્યાપ્તિની વાર્તા પણ ઉક્ત કથાસરિત્સાગર-વૃહત્કથામાં આવે
છે, તે ઉપરથી હિન્દી લોકવાર્તાઓના તાત્પર્યનું ધ્યાન પામેન
'પદ્મપ્રભાવન વિક્રમ' એ જ ત્રિવિક્રમ એમ લાગે છે. ગુણાદ્ય
ઈ. સ. ના પહેલા કે બીજા સદ્માં થઈ ગયેલા મનાય છે એટલે
'લોકવાર્તાના નાયક ત્રિવિક્રમ'નો તેનો ઉદ્દેશ સૌથી પ્રાચીન છે.

પણ સિંહાસનખત્રીશીનાં પ્રાચીન મૂળ જનથી શકનાં નથી. આશરે બારમા સૈદ્ધામાં ક્ષેત્રંકરે 'સિંહાસનખત્રીશી'ની ગદ્યપદ્યમય વાર્તાઓ મદારા-દ્વી પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કૃતમાં લખી. એ ઉપરથી ક્ષેત્રંકરની યે પહેલાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં આ વાર્તાઓ રચાઇ હોય, અને ક્ષેત્રંકરની અલંકારપ્રચુર કૃતિ આગળ ઝાંખી અને ગૂઢ લાગનાં કાળે કરીને ભુલાઇ ગઇ હોય-એમ અનુમાન થઇ શકે છે. એ પછી ઇમોઇમાં રામચન્દ્રચરિત્રે સં. ૧૪૯૦માં વિક્રમચરિત્ર રચ્યું છે.

ક્ષેત્રંકર અને રામચન્દ્રનાં વિક્રમચરિત્રમાં પુત્રાઓનાં નામ એકસરખાં નથી, કેાઇ કેાઇ સ્થળે વાર્તામાં પણ ફેર આવે છે. વિક્રમચરિત્ર સંખંધી નોંધપાત્ર સંસ્કૃત ગ્રન્થો પૈકી કાસદ્દગચ્છીય દેવમૂર્તિકૃત વિસ્તૃત 'વિક્રમચરિત્ર' (વિક્રમનો પંદરમો સૈકો), તથા અજાત જૈન કવિકૃત વિક્રમકથા ખાસ ઉદ્દેશ્ય માગે છે. વિક્રમકથાની પાટણના સાગરના ઉષાશ્રવના જાંડાદની મને મળેલી હાથપ્રત સં. ૧૫૩૨માં લખેલી હતી, એટલે એ પહેલાં ઉક્ત વિક્રમકથા રચાઇ હશે. જ્ઞાનન્દ વિદ્યાસાગરે પ્રકટ કરેલ કાવિચરિત્રપુત્તલિકા પણ આ સાથે સરખાવી શકાય. ^૧

ગૂર્જરાની કાવ્યો પૈકી જૂનામાં જૂનું મણપચન્દ્ર નામે જૈન કવિએ સં. ૧૫૧૯માં રચેલી ચોપાઇ છે.^૨ તે ઘણે બાગે વિક્રમકથાને અનુસરે છે. કાવ્ય ખાસ રસ પડે એવું નથી, કાશ્ચ ૩૨ વાર્તાઓ અને પ્રાસંગિક બાગ એ ગુણ માત્ર ૩૮૫ કડીઓમાં સમાવ્યું છે, પણ સિંહાસનખત્રીશી વિષે જૂનામાં જૂના ગૂર્જરાતી કાવ્ય તરીકે તેની કિંમત ઓછી નથી. એ પછી સિદ્ધિચરિત્રે સં. ૧૬૧૬માં^૩

૧. 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'માં આ કાવ્યની નોંધ નથી. તેની હાથપ્રત પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિરમાં છે.

૨. જૈન ગુર્જર કવિઓ, ખાગ ૧, પૃ. ૨૦૫.

તથા હીરકલ્પે સં. ૧૬૩૬માં સિંહાસનખત્રીશી રચી છે. બ્રાહ્મણ કવિ મધુસૂદને પણ ૧૬૧૬ લગભગ ગદ્યપદ્યમાં સિંહાસનખત્રીશી રચી હતી એમ જણાય છે.^૯ સં. ૧૬૭૬માં જૈન કવિ સંવવિનય આ ચવાઇ ગયેલા વિષય ઉપર ફરી હાથ અજમાવે છે.^{૧૦} એ કૃતિ પણ કાવ્ય તરફે તો નિષ્ફળ જ છે. કર્તાના નામ વગત્રી નિમ્મ વધાનો તે આમાદ અનુવાદ છે.

સૌથી હેઠ્ઠા શામળબટ આવે છે. તેની સિંહાસનખત્રીશી આગળ પૂર્વની કૃતિઓ દંડાઇ ગઇ લાગે છે. તેની કૃતિમાં સૌથી વધુ મૌલિકતા છે. 'બાભાગમ' જેવી કોઇ વાર્તા સ્વતંત્ર છે, જ્યારે ઘણીખરી રામચન્દ્ર કે ક્ષેમંદરના ઉપાન્તર જેવી નથી. તેનો 'પંચદંડ' તો કોઇ એ સિંહાસનખત્રીશીમાં મળતો નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચાક્ષતી આવેલી પદ્યપરામાથી બદાગ આવી વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યના સાગરમાંથી નવીન મોતી તેણે કાઢ્યા.

(૫)

૨. પંચદંડ: કવિ શામળબટે પોતાની સિંહાસનખત્રીશીમાં પાંચમી પૂતળી દંડાના મુખે 'પંચદંડ'ની વાર્તા કહેવગવી છે. હવે, પૂર્વેની કોઇ એ સિંહાસનખત્રીશીમાં 'પંચદંડ'ની વાર્તા અધિતી નથી. ક્ષેમંદર કે રામચન્દ્રની પ્રાચીન કૃતિઓમાં એ વિષે કંઈ એ ઉલ્લેખ નથી. મોજપ્રવગ્ન બધાએ તેમ એકબે જૈન કવિઓએ રચ્યો.

૮. એનન, પૃ. ૨૩૫

૯. જુઓ 'વિમલપ્રબન્ધ'નો ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૩૮.

૧૦. આ કાબોનો અર્થ ઉપરાત બાગ મારા તરફથી 'સાહિત્ય'ના એપ્રિલ થી ટિસે. ૧૯૩૩ સુધીના અકામા ઠપાયા પછી શ્રી મહુભાઈ કાટાવાળાનું અવસાન થતા તથા માસિક બંધ પડતા કાવ્યનું પ્રકાશન પણ અટકે જ રહ્યું છે

છે. મંગુત મોતપ્રચ્ચન્નું નામ શામળબટ સે છે; પણ અલપર્યન્ત પ્રાપ્ત કોઇ મોતપ્રચ્ચન્નમાં એ વિશે ઉલ્લેખ નથી.

કોઇ અજાન જૈન લેખકગ્રંથિન વચ્ચળામકં વિગ્રમચોરણમ્ પંડિત દ્વીગણમે છપાવ્યું છે; તે શામળબટની વાર્તા સાથે બહુ મળતું આવે છે. સં. ૧૫૫૬માં અજાન જૈન કવિએ રચેલ 'પંચદંડચતુષ્પદી' 'બુદ્ધિપ્રદાગ'ના કેશુઆરી ૧૬૩૨ના અંકમાં મેં છપાવી છે. તે પણ શામળબટની વાર્તા સાથે ખુબ મળતી આવે છે. જો કે ઉક્ત સંદર્ભ અને ગૂઝરાતી બન્ને લાખના દર્શાઓએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરતા કેટલાક પ્રકીર્ણ પ્રસંગો હંવાદિ લાખન ક્યું છે. જૈનોનાર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૬૧માં 'પંચદંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર' રચ્યું છે; ૧૧ તે પણ ધર્મે બાગે શામળબટને મળે છે. સત્તરમા શતકના આરંભમાં રાજધર્મો પંચદંડ પણ જોવા જોડે છે.

અઢાગમા સૈદ્ધાન્ત આરંભમાં જૈન કવિ લખ્ધરચિએ 'પંચદંડની વાર્તા' દર્શાવેલ રચી છે. ૧૨ તેની પ્રેસહોળી મેં થી મંગુલાપ મજમુદાર પામે જોઇ હતી. તે કૃતિ પણ શામળબટથી બહુ જુદી પડતી હોય એમ જણાતું નથી. સં. ૧૭૨૭માં જૈન કવિ શક્તીવરસભે પણ પંચદંડની વાર્તા રચી છે. ૧૩ ઉપરાંત પાટણમાં સંધના બંડારમા વંચદગ્ધન નામે નાની પોથી છે, તેમાં સાદી સંસ્કૃતમાં પંચદંડની વાર્તા વર્ણવેલી છે. શૂ. વ. સેલના સંમદમાં સં. ૧૭૩૮માં ભખેલી પ્રતમાં આ પ્રસંગ મારવાડી બાપામા છે, તે પ્રચલિત વાર્તાથી સહેજ જુદો પડે છે.

૧૧. આ લાખ ફાર્જસ જૂજરાતી સભા વરદથી છપાયુ છે

૧૨ જૈન ગૂર્જર કવિઓમા આ લાખની ત્રીજી વછ નથી.

૧૩ જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૨, પૃ ૨૪૩.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે ‘પંચદંડ’નો પ્રશ્ન બહુ મૂંઝવાડાભરેલો નથી. બધી પ્રસિદ્ધ રચનાઓનું વસ્તુ લગભગ એક જ છે. વર્ણન યોગેના ભાષોની ઘણી વાર પરસ્પર આપ-લે થયેલી હોય છે, ને તો ઉપર્યુક્ત દાખોના સૂક્ષ્મ અવલોકનના અંતે જ નજીક આવે.

પાટણમાં સંઘના ભંડારની એક સંગૃહિત ગ્રન્થ નામે પચ્ચદ્વંશચક્ર પ્ર. મુનિશ્રી પુણ્યવિગ્નપદ્મએ કઢાવી આપી હતી; તે ‘પંચદંડ’ વિષેનાં આ સર્વ દાખોથી જુદી પડે છે. એ દેગ નીચે પ્રમાણે: ‘ઉગ્ગચિત્તિમા એક શાલુકાગ્ની પુત્રી વિપદન્યા હતી તેથી તેને કોઈ પરણતું નહોતું. એથી તે કન્યા ઝંપાપાત ઠરતી હતી, ત્યાં નમગચર્યા જોના નીકળેલા વિક્રમે તેને જોઈ: અને અટકાવી, આપઘાત નહિ કરવા કહ્યું. ત્યારે કન્યાએ તેને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું: પણ વિપદન્યા સાથે લગ્ન કરે તો વિક્રમ પોતે પણ મરી જાય, આથી તેણે બચાવનો કંઈક ઉપાય માગ્યો. ત્યારે વિપદન્યાએ તેને દેવદમની ધાંચણ (વાંસફોડા)ને ત્યાં મોકલ્યો.’ પછીની વાર્તા બધી શામળને મળતી જ છે, ફેર માત્ર એટલો જ કે છેવટે, વિધાયહાર દંડથી વિક્રમ વિપદન્યાનું વિધ સહી શકે છે.

ઉપર બતાવેલી વાર્તાઓમાં કેટલેક અંશે દંડના નામે પરસ્પર જુદાં પડે છે, તેની પાછળ પણ એક રસિક ઇતિહાસ છુપાયો છે.

શામળે ‘રામચન્દ્રસૂરિનું’ વિક્રમચરિત્ર, અને અગ્રાત કવિહૃત પચ્ચદ્વંશાન્મક વિક્રમચરિત્ર એ બન્ને જોયાં હશે, એમ એક સુભાષિતના તેણે કરેલા અવતરણ ઉપરથી લાગે છે.

શામળ: જુવાન પાસે રિદ્ધી, માદક કોટ હાર,
મેહેલી માથે બેઠલુ છાન્ને કેતી વાર ?

અજ્ઞાત મ્હિ જુઆરી ધર રિડી મદ ને હાર
ગહિની માથે મેનુ ગજે ની વાર ?
રામચન્દ્ર જુઆરી ધર રિડી માદ ૧૮૯૬ હાર
ગહિની માથે બહે લૂ છા ૧૯ ની વાર ?

(૬)

૩ નદમત્રીશી, નદનીશીની નાતાનુ મૂળ અમી શક્યુ નથી એ વાનાંનુ કોઇ સરકુત પુત્ર આગ જોનામા આ પુ નથી ૧૩ અ પછુ એ નિનના પ્રતીર્થુ દ્વારે નિષ્ક્રિ મૂપાલો દ્વારપાલો ન મુચાત : હીન વદતિ કામાર્થે હારિત રનકુળ્લમ્ ॥ વગેરે છુટ પાનાઓ ઉપર ઘણા મળ્યા છે અને તેમાના કેના ની પ્રાચીનતા તો નિપિ ઉપરથી ચોદમા શત વર્ષના લગ્નની ધો

ગૂજરાતીમા એ નિપન ઉપર સૌથી જૂનુ તખ્તાનુ જોન નિ ન્યાયશીનતુ છે તેની 'નદમત્રીશી' સ ૧૫૦૦મા ડુચાયેની છે આ નાબની ૮ પાનાની હાથપ્રત પાણ્યમા હાનાબાઇના બડાગમા છે તે પડી ઉક્ત મ ય ઙ ૧૫૪૫મા જોનેત નરપતિએ રચ્યુ ૧૪ તેની નદમત્રીશી ૪ દ્રુમી અને નીરસ પછુ છે પછુ તેમાનો કેનોડ બાગ સામળ સાથે ફળદ્રુ મળતા આવે છે સ ૧૫૧૦મા સધ કુનની નદમત્રીશી ગ્યાઇ છે ૧૫ તે ધણે બાગે ન પતિને મળતી જ આવે છે નિતા ધણે દરજે નરપતિથી ચડે

ગૂજરાતી સાહિત્યમા નોકપ્રિય નિર્યો દો. કે જે એક મુધી અગ્રપત્ય રહ્યા હોન એવુ બાગે જ નમ્યુ દશે સિદ્ધાસનમત્રીશી કે

૧૩ અ કોઇ અજ્ઞાત લેખકે સરકુતમા રચેલ નદમત્રીશી ની હસ્તલિખિત પ્રતિ થોડાક સમય ઉપર મને મળી છે શ્રી ૧૧-૬-૪૫

૧૪ પચદ્ વચનાર નરપતિ અને ૨૧ નરપતિ એક જ વ્યક્તિ છે તેનુ નદમત્રીશી દાખ્ય જુ અ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ના અઠમા મે છપાવુ ૭૩

૧૧ ઈ સ ૧૯૨૬મા આ વ્યય મુદ્દિત ૧૨ મા ઝપાયુ ૭૩

પંચદંડનાં અર્ધો કે પા સદીએ મળતાં કાવ્યો એ વાતના ઉદાહરણ-
રૂપ છે. સં. ૧૫૫૦ની સંઘકુલની નંદમત્રીશી પછી ઠેક સં. ૧૭૩૧માં
નિત્યસૌભાગ્યે એ વિષય ઉપર એક નાનું કાવ્ય ગ્રંથું છે તે ઉપરથી
એમ લાગે છે કે આ વાર્તા વિક્રમની વાર્તાઓ જોટલી લોકપ્રિય તો
નહોતી જ; નહિ તો આધુનિક સમયમાં જેમ પુસ્તકની ખીણ આગતિ
કાઢવામાં આવે છે તેવું એ સમયે પણ બન્યા વગર ન જ ન્ડે.

સં. ૧૭૮૩માં નકલ કરેલ, કાંઈ જૈન કવિએ ગ્યેન 'નંદમત્રીશી'
ગૂઝરાત વર્નાકુલર સોસાયટીના સંપ્રદમા છે. આ વિષય ઉપર
છેલ્લું કાવ્ય રચનાર શામળભટ્ટ ઉપા, નળ, અભિમન્યુ જેના વિષય
ઉપર પ્રેમાનંદે પોતાની પ્રાસાદિક કથમ ચવાવી તે પછી ગૂઝરાતમાં
એ કાવ્યોની 'નવીન આદતિ'ની માગણી બહુ જ ઓછી-મલકે
નહોતી થઈ, એમ પછીનું સાહિત્ય જોનાં લાગે છે, તેવું જ વાર્તાઓ
માટે શામળભટ્ટના સંબંધમાં બન્યું.

ઉપર જણાવેલાં સર્વ કાવ્યો નાનાં છે, તેથી જો એ બધાં સારી
રીતે સંગોધીને એક જ પુસ્તક છાપવામાં આવે, તો એ સર્વના
ગુણનાત્મક અભ્યાસ માટે બહુ સગવડ થાય.

વધુ વિસ્તાર નહિ, પણ શામળ અને નરપતિ વચ્ચે કેટલું 'બધું'
સામ્ય છે તે જોના ખાતર બન્નેની થોડીક કડીઓ આપણે જોઈ જઈએ.

નરપતિ : હમાનુ નર કદીઈ અંધ, જનમજળયો કદીઈ બલ્યંધ,
મદપુરિત નજ કદીઈ અંધ, અગ્ની નર સદાઈ અંધ.
એ ચ્ચાઈ કદીઈ આધળા, પુણ્યરહિત, પાપે પામળા,
ધર્મતાણુ, તુ કરિ વિચાર, પાપતળો નવ કરિ આચાર.

શામળ : જોબનમદ પહેલો આધળો, ખીજો મદ હામે આધળો,
ત્રીજો અંધ ધનમદ જેદને, ચોથો મદ જેની દેદને
પંચમ અંધ જે જીવ આદરે, છઠ્ઠાં અંધ જે માપે ભરે,
સાતમો અંધ દમાળો જેદ, આઠમો અંધ વ્યસનીની દેદ
એવા અંધ વિચાર ના કરે, ના કદીયે તો નિર્ભય મરે.

નરપતિ નૃપાકાન્ત મયગલ નાવિક, સરોવરપાલિ પુદ્ગલ મયુ, ' સીદ તો પગ દીઠો જિર્યે વરસ્યો હમ્ની નાઠો તિર્યે, ટસરી કેશ, રૂલિદમણિ, શરણાગત સોદાહ, સની પયોદર, કૃપલુ ધન એ લીજઈ મૂયાદ

શામળ હમ ગયો સરોવર વિશે દીહુ અમૃત વાર, પિધા વિલુ પાછો વળેત પદ પાસા પોખાર મિહ મૂળ, ભોરિગમણિ, રપી ધન, સતી નાર, જીવતા પરવર નવ નદી, પદ પાસા પોખાર ૧૬

પશ્ચિનીની સતીત્વપરીક્ષા માટે શામળે જે પાસાની રમનનો પ્રસંગ ગોળ્યો છે તે બીજે ક્યાય જણ્યાનો નથી મને લાગે છે, તે એનો પોતાનો મોલિદ છે એ પ્રસંગ વડે શામળના કામ્યની મધુગના અગમ વધે છે

(૭)

૪. હંમાવલી: ખખખના રૂવિ ચિરદાસે સ ૧૬૭૩મા રચેન હસારલીની વાતો પ્રસિદ્ધ છે. તેમા નાચિના હસારલી, જે નખીમયોમે પુરુષદેવિણીજીની હતી, ૧૭ તે છેવટે પૈઠણના સાધિ-વાકનના પુત્ર નરવાદન સાથે કેવી રીતે લગ્ન કરે છે તે વાત છે

૧૬ વિશેષ અવતરણો માટે નરપતિકૃત નદીજત્રીશાને અતે મે' નોડેડુ પવિશિષ્ટ એણુ

૧૭ પુરુષદેવિણી નાચિનાની વાત આપણા સાહિત્યમા રમળે મળે મળે છે સ. ૧૫૬૫મા રચાયેલ દ્વિચંપાલકૃત 'વિક્રમરાસ'ની નાચિકા લીલાવતી પુરુષદેવિણી હોઈ કોઈને પરણતી નહોતી

વીરજીત 'કામાવલી'માની કામાવલી પણ આ પ્રકારની સ્ત્રી છે

શામળમદની વેતાલપચીશાની નવમી વાર્તાની જયવંતી પણ પુરુષદેવિણી હતી તેણુ ગામળજાદે કરેણુ વણુન સોધી ચગી જય એણુ છે 'ઉદયમકર્મ' સવાદ 'મા કર્મવાદીના બીજ સિદ્ધાન્તમાના દશાન્તમાની પશ્ચિની પણ આવી જ છે

'ત્રેમાવલી'ની વાર્તામાની ત્રેમાવલી પણ પુરુષદેવિણી છે

૧૪૧૧મા જૈન દવિ વિનયભદ્રે હસનસ થાનોપાદ ૨૨ી છે ૧૮ આસાનતકૃત હસનસ થાની હાયપ્રત સ ૧૫૧૩ની મોની છે એટલે ૫ ૧ અસન એ પચેનાનું હોનું લેઈએ ૧૦

ઉપર્યુક્ત એ ૧ થોમાથી એકેની હાયપ્રત ૨ વાચી શક્યો નથી એટલે જૈન વિઓ અને શિનદાસ વચ્ચે ૩૫૫ થા સામ્ય કે દેગ્દાર છે તે ૨ જાણી શક્યો નથી પણ શિરદાસના ૧ થમા કેટલે ૩૫૫ થયે જૈનધમની અસર દેખાત છે તે વિનયભદ્ર અને આસાન જૈના પુરોગામીઓને લીધે હશે એમ લાગે છે

(૮)

૫ કામાન્તી : નામાન્તીની વાર્તા પણ આપણી જૂની સામા જિન્ વાર્તાઓ પેખની એક છે વીગ્નએ સ ૧૭૦૫મા ગ્યેન ૧માવતીની વાર્તા નિશેવ પ્રસિદ્ધ છે વીગ્નને ફારસી-અરબી સાહિત્યમાંની 'એફ્થુનગ્સની વાર્તાઓને પણ ટક્કર મારે એવી ગ્યનાઓ ગ્નાનુ મેમાનદે સોપ્પુ ર્તુ એમ જે માનનામા આવે છે તે મતને તો બનદો આ વડે ધક્કો પહોંચે છે, મારણ નામા વતીની વાર્તા વીરજી પટેના ખજાનના નિ શિનદાસે ગ્યેની મગી આવે છે ૨૦

શામળમહદકૃત ગિહાસનજનીશીની ત્રાથી વાત માની અમોવાસાણી પણ આવી જ સ્ત્રી છે

આ સવ મા એક ખૂબી છે જ કે જેવટમા બધ વે પુરુષ સાથે સમિ થવાની વાત આવે છે

૧૮ જુઓ જૈન ગ્જ ૨ ધવિઓ ભાગ ૧ પૃ ૪૬

૧૯ હાયપ્રત પ્ર માન્તિવિજયજી મહારાજ પાસે છે

૨૦ હાયપ્રત કાળ સ ગ્જરાની સત્રામા છે અધ્યતન સરોવનો અનુસાર વીરજના ૧૦૦૦નું જટ ત્વ પોતુ સ ગમ્પદ લખવામા આવે છે એ વસ્તુ પાસ નોધવી જોઈએ તા ૧૧-૬ ૪૫.

‘આ વાર્તાનું મૂળ પદ્મપુરાણ અને દક્ષદુમારચરિત્રમાં છે. વીગ્નએ પોતાની વાર્તાના સાત અડધામાં પદ્મપુરાણની ચાના સાત અધ્યાય અને માળીના ૧૫ -વામાં દક્ષદુમારચરિત્રની આખા યિનામાંથી સબધ લેવા છે. પત્રી એ- અગમગની આડમ્યા પણ લેડી છે.’

શિવરાસકૃત ‘કામાવતી’ તથા વીગ્નકૃત ‘કામાવતી’માં નદાય સામ્ય દગે એમ તના નામ ઉપરથી લાગે છે પણ વીરજીને મધ્ય મુચ્ચા શિવરાસકૃત ‘દસાવતી’માંથી પણ મળ્યું હોવું જોઈએ. અથવા તો તે સમયે મમાગમ્યા પ્રસિદ્ધ કોઈ બાળની જ સેા મ્યામાંથી લેઈતું હસતું તેણે લીધું હોય તે એ કે કામાવતીમાં પણ દસાવતીની જેમ નજી અવતારની નાત છે, જેના પડેલા અવતારે તેનું નામ દસાવતી, બીજા અવતારે ‘પખિણી’ પોપત્રી તથા ત્રીજા અવતારે કામાવતી છે. જન્મભાવગથી તે પુરુષારિણી છે એ વાત પણ સૂચ- છે.

બીજી એ વાત જાણવા જેવી છે કે સામગ્રીબદ્ધ ‘મલ્લ મોદના’માંની મોદના જેની રીતે પોતાના પતિને બલે સ્ત્રીઓ પગથી લાવે છે તેનું જ કામ વીગ્નની વાર્તાની કામાવતી પણ કરે છે. મોદના પુરુષવેશમાં રાજા તરીકેની આજી ચલાવે છે અને પોતાના પ નમને ગોધે છે, પણ તે જડતો નથી ત્યારે મોદનાનું પૂતણું બનાવવાની મૂડે છે ત્યાં મલ્લ આવી ચડે છે, પૂતણું જોઈને એક જાહેર ને છે અને આખરે બન્નેની પરસ્પર ઓળખાણ થાય છે. મલ્લમોદનાનો આ પ્રસંગ વીરજીની કામાવતી સાથે ખૂબ મળતો આવે છે.

કામાવતીમાં દગનામધ સમજાઓ આપી છે. સતના સોગમાં મેં ના આરબમાં ગ્યાયેન વીગસિંદકૃત ઉત્તરદેશીમાંની ઉત્તર-અનિરુદ્ધની વિનોદાત્મ્ય સમજાઓથી માડીને સામગ્રી ની મલ્લમોદના સુધીની સમજાઓ સાથે તે સરખાવના જેવી છે.

(૯)

૬. હંસાવતી : સં. ૧૬૦૬માં મધુસૂદને વિક્રમચગિત્ર-હંસાવતીની વાર્તા રચી છે. હમણાં સુધી હંસાવતી શિવદાસકૃત હંસાવતી અને મધુસૂદનકૃત હંસાવતીનું વચ્ચે એક જ સમજતો હતો, પણ શ્રી શંકરપ્રભાદ રાવલ જેઓ આ વાર્તા હાથ સંપાદિત કરે છે તેમણે સાર લખી મોકલ્યો ત્યાર પછી જ મારો ભ્રમ ભાંગ્યો. આ વાર્તામાં વિક્રમના પુત્ર વિક્રમચગિત્રનાં ખંભાતના રાગની પદ્મિની પુત્રી હંસાવતી સ્ત્રીધેના લગ્નની વાર્તા આવે છે. તેની અને શિવદાસની હંસાવતી વચ્ચે સામ્ય માત્ર એટલું જ છે કે દાર્શીમા જઈને કરવત મુકાવવાની વાત બંનેમાં આવે છે.

સં. ૧૪૯૬માં જૈન દવિ સાધુકીર્તિએ 'વિક્રમચરિત્રકુમાર રાસ' રચ્યો છે^{૨૧} તેની અને હંસાવતીની વચ્ચે સામ્ય છે, સંભવ છે કે મધુસૂદનના જોવામાં આના જેવી જ ડોષ કથા આવી હોય.

(૧૦)

૭. વેતાલપચીશી : શામળબદ્ધ કૃત વેતાલપચીશી અપર નામ મહાપચીશીથી ડોષ અગ્રણ્ય નથી. વિક્રમ કે ત્રિવિક્રમનાં અજબ સાહસો તેમાં વર્ણવેલાં હોય તે બહુ શોકપ્રિય થયેલ છે.

વેતાલપચીશીનું મૂળ આપણને કથાસરિત્સાગરના શશાન્કવતી લક્ષ્મમાં મળે છે તેમાં પચીસ વાર્તાઓ વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. કથાસરિત્સાગરનું મૂળ પહેલાં કે બીજા સ્ત્રીકામા રચાયેલ વૃહત્કથા સુધી લઈ જનામાં આવે તો આ વાર્તાઓ બહુ જ પ્રાચીન ગણાય. ઘણું કરીને કથાસરિત્સાગર ઉપરથી ઢંઢ ફેરફાર સાથે હિન્દી, ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી તથા સંસ્કૃત સુદ્ધામાં આ કૃતિ બનેલી છે. પડિત જીવાનન્દ વિદ્યાસાગરપ્રકાશિત જંબઝદતપ્રોક્ત વૈતાલપચ્ચવિશતિ પણ આ સાથે સરખાવી શકાય.

૨૧. હાથપ્રત રા. રામલાલ મોદી પાસે મેં જોઈ હતી.

“આ વાર્તાનું મૂળ પદ્મપુરાણ અને દક્ષકુમારચરિત્રમાં છે. વીરશ્રીએ પોતાની વાર્તાના સાત દડામાં પદ્મપુરાણની ત્યાંના સાત અધ્યાય અને યાત્રીના ૧૫ - વામાં દક્ષકુમારચરિત્રની આખ્યાયિકામાંથી સંબંધ લેવા છે, પછી એ- અન્નગરની આખ્યાયિકા પણ જોડી છે. ગિરનાસકૃત ‘નામાવતી’ તથા વીરશ્રીનું ‘નામાવતી’માં દ્વાય સામ્ય દગે એમ તેના નામ ઉપરથી ત્રણે કે પણ વીરશ્રીને દક્ષ મૂલ્યન શિરનાસકૃત ‘દસાવતી’માંથી પણ અલ્પ હોયુ જોઈએ. અથવા તો તે અમથે સમાગમ પ્રમિદ્ધ કાષ્ઠ બળતી જ સોમ્યામાંથી જોઈતું નવું તેણે લીધું હોય તે એ કે નામાવતીમાં પણ દસાવતીની જેમ પણ અવતારની વાત છે, જેમાં પૈરા અવતારે તેનું નામ દસાવતી, બીજા અવતારે ‘પાંખિણી’ પોપડી તથા ત્રીજા અવતારે મામાવતી છે. જન્મનાન્તરથી તે પુરુષારિણી છે એ વાત પણ મૂલ્ય છે.”

બીજી એ વાત જાણના જેવી છે કે ગામગામદ્વિત ‘મલ્લ મોહના’માંની મોહના જેવી રીતે પોતાના પતિને બંને સ્ત્રીઓ પગથી લાવે છે તેવું જ હામ વીરશ્રીની વાર્તાની નામાવતી પણ મેં છે. મોહના પુરુષવેશમાં ગળ તરીકેની આણુ થનાવે છે અને પોતાના વલ્લભને મોહી છે, પણ તે જડતો નથી ત્યારે મોહનાનું પૂતળું બનાવગવીને મૂકે છે ત્યાં મલ્લ આવી ચડે છે પૂતળું જોઈને ખેદ જાહેર કરે છે અને આખરે બંનેની પરસ્પર એકાગ્રાણુ થાય છે. મલ્લમોહનાનો આ પ્રસંગ વીરશ્રીની મામાવતી સાથે ખૂબ મળતો આવે છે.

મામાવતીમાં હમનાનંદ સમ્પ્રદાયો આપી છે. સત્તા સોળમાં મૈદાના આગમમાં ગ્રાથેન વીરસિંહકૃત હિરાદરણુમાંની હિરા અનિરદની વિનોદાત્મ સમ્પ્રદાયોથી માટી સામળબદની મલ્લમોહના સુધીની સમસ્ત્રાઓ સાથે તે સરખાવવા જેવી છે.

(૯)

૬. હંસાવતી : સં. ૧૬૦૬માં મધુસૂદને વિક્રમચરિત્ર-હંસાવતીની વાર્તા રચી છે. હમણાં સુધી હંસાવતી શિવદાસકૃત હંસાવતી અને મધુસૂદનકૃત હંસાવતીનું વચ્ચે એ જ સમજતો હતો, પણ શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળ જેઓ આ વાર્તા હાથ સંપાદિત કરે છે તેમણે સાર લખી મોકલ્યો ત્યાર પછી જ મારો ભ્રમ ભાગ્યો. આ વાર્તામાં વિક્રમના પુત્ર વિક્રમચરિત્રનાં અંબાનના ગગનની પદ્મિની પુત્રી હંસાવતી સાથેના લગ્નની વાર્તા આવે છે. તેની અને શિવદાસની હંસાવતી વચ્ચે સામ્ય માત્ર એટલું જ છે કે હાથીમા જન્મે કરવત મુકાવવાની વાત બન્નેમાં આવે છે.

સં. ૧૪૬૬માં જૈન દવિ સાધુકીર્તિએ ‘વિક્રમચરિત્રકુમાર રાસ’ રચ્યો છે તેની અને હંસાવતીની વચ્ચે સામ્ય છે, સંભવ છે કે મધુસૂદનના જોવામાં આના જેવી જ કોઈ કથા આવી હોય.

(૧૦)

૭. વેતાલપચીશી : શામળબદ્ધ કૃત વેતાલપચીશી અપર નામ મડાપચીશીથી કોઈ અગળ્યું નથી. વિક્રમ કે ત્રિવિક્રમનાં અજન્મ સાહસો તેમાં વર્ણવેલાં હોય તે બહુ શોકપ્રિય થયેલ છે.

વેતાલપચીશીનું મૂળ આપણને કથાસરિત્સાગરના રાજાહવર્તી લલકમાં મળે છે તેમાં પચીશ વાર્તાઓ વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. કથાસરિત્સાગરનું મૂળ પહેલાં કે બીજા સૈકામાં રચાયેલ વૃહત્કથા સુધી લઈ જવામાં આવે તો આ વાર્તાઓ બહુ જ પ્રાચીન ગણાય. ઘણું કરીને કથાસરિત્સાગર ઉપરથી કંઈ ફેરફાર સાથે હિન્દી, ગૂજરાતી, બંગાળી, મરાઠી તથા સંસ્કૃત સુદામાં આ કૃતિ બનેલી છે. પંડિત શ્યામનંદ વિદ્યાસાગરપ્રકાશિત જબલપુરપ્રોફેસર વૈતાલપચ્ચવિંશતિ પણ આ સાથે સરખાવી શકાય.

૨૧. હાથપ્રત રા. રામવાસ મોદી પાસે મેં જોયું હતું.

હવે મૂળગતી રૂપાન્નગે નિરે સૌથી જૂની કૃતિ થયું પ્રાગે
દેવગીન (સ ૧૬૧૮)ની ઇ ૨૨ તે પછી વેતાનપચીરીની એ
ગદ્યકૃતિ થયું પ્રાગે મોગમા સનમા ન ગ્યાયેવી મગે છે ૨૩ આ
બેની વાનાંઓની ધનમા ઝાઝો ૨૨ નથી એ ન મગને મ તે
અનુસરે છે ૨૪ આ કૃતિઓમા ને બીજી વાના ધાહ્ય ન્યા મન્દા
વતીની છે તેની સાથે શામગૃન સિંહાસનગતીરીમાની અમોનારાણીની
આક્રમ્યા અગ્ન સામ્ય ધરાવે છે મન્દારવતીને પણ વગ પરણ્યા
આવે છે, પણ મ્યા મગે જતા નણેમાથી એકે પરમી શ તો નથી
દેવપોગે મન્ત્રમોગ મગના મન્દારવતી દરતી થતા તેને પરણવા
નણેના કનિયો જામે છે વેતાન નિકમરાગને સાચો વગ ઢાણ એમ
પૂછે છે અને જીગે જાય છે શામગની કૃતિમા નિકમરાગ અમોના
નાણીના હા ઉપગ મેસાડેન વેતાનને આ પ્રશ્ન પૂછે છે, અમોના
રાણીને મોનવત તો વુ પડે છે વગેરે

સમયના અનાવે બીજી વાનાઓ સળધી આનુ અનતોકન શધ
શક્યુ નથી પણ એક વાનાના અશ બીજીમા કેવી રીતે પ્રવેશે છે
તેના માટે આ એક ન ઉદાહરણ બસ છે

ઉપગત સ ૧૬૪૬મા હીરનશશિબ્ય દેમાગુદે પણ વેતાન

૨૨ પ્રકટકર્તા શ્રી જગજીવન દયાજી મોહી

૨૩ પ્રકટકર્તા શ્રી જગજીવન દયાજી મોહી

૨૪ સિંહાસનગતીરીમા પણ ન વસ્તુ ન આપ ને દેખાય છે પૂવના
જેન મ્વિઓ ચાવની આવેની પરપરામાથી ઘણે ભાગે બહાર ન નીમ્યા
નથી નથી અ ન વિષયના જે હાના સાગ્રપા ન ચતા સહેજ કઠણો
અ વે છે ન્યારે ૨ મગે લે ગની રસગતિને વિચાર કરી પે તાની વાતાબામા
ને નવીન લ તા તરવો દબલ કર્યા તેથી વિષય એક સમય વસ્તુ
તરીકે પુરે મામીઅ એ ચાવી નાખેલા છે વા છતા હૃદય મમ શધ પડે છે
સ હિ થમા તે ગિરજીવ વગો આ ન વિરિષ્ટતા વડે

પચીસી ગચી છે ૨૫ પણ એની હાથપત મેં જોયેન નહિ હોનાથી
એમાની વાનાંઓ નિરે ૨૪ પણ મત આપવો દુગ્ધત નથી

હવે શામળની કૃતિ તેણે મહાપચીસી સિંદાસનમત્રીલીની ૪
એ-વાર્તા તરીકે રચી છે ખરી રીતે તો જુદી વાર્તા તરીકે ૪ તેનું
વધારે ઔચિત્ય હતું શામળની વાનાંઓમા અને પૂર્વની ૫૪ પરામા
ધણે ૪ ૨૨ છે જેથી રીતે ઉક્ત જૈન મંત્રિની વેતાનપચીસીની ખીણ
વાર્તાનું વસ્તુ શામળની સિંદાસનમત્રીલીની ચોથી વાર્તામા આવી ગયું,
તેમ શામળની મહાપચીસીની નવમી વાર્તા જયવતીની વસ્તુગૂથણીનો
કેટલો-ભાગ પૂર્વની વાર્તાઓ જેની કે, ઠામાનતી, હસાનની, નિકમ
લીલાનતી વગેરેમા દેખાય છે ૨૬ શામળે ગુરુ શિવની ખેંચાણ-૧૨૪
કથા વડે પ્રસ્તાવના લખી હોનાથી તેની વાર્તા નિશ્ચય મસિદા બને છે,
સબન છે કે આ આખ્યાયિનનું મૂળ પણ કોઈ જૂની વાર્તામા
મળી આવે એકદરે, શામળ સૌથી જુદો પડે છે

આવી રીતે વેતાનપચીસી સબવી જુદી જુદી કૃતિઓમાથી
વાર્તાઓ મેળી ક્યામા આવે તો પચીસ તો' શુ પણ પચાસ મુધી
તેની સખના જના સબન છે

(૧૧)

૮ વિક્રમ-લીલાવતી : માનવદેશપતિ ગર્દભસેનનો પુત્ર વિક્રમ,
ચપાનગરીના ગગન ચપ-મેનની પુત્રી લીલાવતી સાથે સ્વપ્નામા
પરણ્યો લીલાવતી પુરે દ્રેપિણી હતી, ૨૭ તેના મનનું સમાધાન નરીને
વિક્રમે તેની સાથે કેરી રીતે લગ્ન થું એ વાન જૈન મંત્રિ ઉદયબાનુ
સ ૧૫૬૫મા ગચેના વિક્રમરાસમા ઢરે છે ૨૮

૨૫ જૈન મંત્રિ ૨૬ વિક્રમ ભાગ ૧ પૃ ૨૮૮

૨૬ જુઓ પુરુષદ્રેપિણી નાવિ ૧૩ દિપાણુ

૨૭ જુઓ એજન

૨૮ હાથપત સામરના ઉપાધ્યયનો ભગાર પાટણ

પુરુષોત્તમી સ્ત્રીની વાતો આપણી પ્રાચીન થાઓમા બહુ પ્રસિદ્ધ હતી એમ આ જ લેખમા અગાઉ દેવતા ઉત્તેજો ઉપરથી જણાશે

ભૂપણબદ્ધમુનકૃત પ્રાકૃત લીલાવદેકલા જેસનમેરના બહારમા છે તેમા પૈરાણનો નિરત્સન સાતનાજન સિંહાદીપના રાગની દન્યા લીનાતી સાથે પરણ્યો તેની વાત છે સબન છે કે નાનાતીની નાનોમાના સાતનાદનના પુત્ર નરનાદનની પગધરાનુ મૂળ આમા સખાએલુ દોષ નિકમનીનાતીનુ વગ્નુ કંઈ અરો ઉક્ત લીલાવદ જ્ઞાને મગતુ દશે એમ લાગે છે

આ નિરત્સા ઉત્પભાણની રચના મૌથી જૂની છે તેના સમ દાનીન ખીજ વાનોડાઝ દ્વિઓથી તે એ દમ જેહો પડી આવે છે તેની જૈની ગસિત અને પ્રાસાદિ છે શામગભનના ને તેના વર્ણનો ઘણી મીને મગતા આવે છે

જૈન નિ અભયમોમે સ ૧૭૨૪મા વિક્રમનીનાતીના રચેતી છે, ૨૯ તથા પગમસાગની એ જ નિત્ય ઉપર સ ૧૭૨૬ લગભગ ગ્યાયેતી કૃતિ પણ પ્રસિદ્ધ છે ૩૦

આ સર્વની પદ્ધતિસર સખામણી કથામા આવે તો ધણ જાણવાનુ મરે

(૧૨)

૬ માધનાનસ : માધનાનન-મમકુડલાની શુગારગસપ્રચુર ન્યા આપણા જૂના સાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ છે માધનાનલચરિત્રની સરકૃત ગદ્યપદ્ય કૃતિ બહુ પ્રચાર પામેલી છે, અને તેની સખ્યાનધ દાષ પ્રના મગી આવે છે રચનાગના નામ વગગની એ જ જૈનકૃતિઓ પણ જોનામા આવે છે

૨૮ જૈન ગ્રંથ ૨ દ્વિઓ ભાગ ૨ પૃ ૧૪૪

૩૦ દાધનાત પ્ર દાન્તિવિજયજી જૈનશાસ્ત્રગ્રંથ વગેરે

ગૂજરાતીમાં સૌથી જૂની ગ્યના આગોદના કાચરથ કવિ ગણપતિએ સં. ૧૫૭૩માં કરી. ૩૧ આ કાવ્ય તેની પછીનાં એ વિષયનાં સર્વ કાવ્યોથી મોટું છે—સગમગ ૨૫૦૦ દ્વાનું. કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ પણ પછીની સર્વ રચનાઓ કરતાં ને ઊંચું છે.

સં. ૧૬૧૬માં કુસલલાએ ‘માધવકામકુંડલારાસ’ રચ્યો છે. તેની પણ પુષ્કળ પ્રતો મળી આવે છે. જૈન કવિએ પોતાના નિયમ મુજબ કૃતિને માત્ર સંગારપ્રધાન ન બનાવી દેતાં પાછળથી શીત્ત-મદિમામાં ઘટાવી છે. એમાંની સમસ્યાઓ પાછળની સમસ્યાઓ સાથે સરખાવવા જેવી છે.

કોઈ અજાન વૈદિક કવિએ રચેલ માધવાનસની વાનાં સં. ૧૭૨૭માં નંદેશ કરેલી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંમદમાં છે તે પણ આ સાથે સરખાવવા જેવી છે. ૩૧-અ

શ્રી હગનલાલ વિદ્યારામ રાવલને “માધવચરિત્ર” નામે આ જ વિષયનું એક રસભયું કાવ્ય મળેલું છે. ૩૨

આ વિષય ઉપરની સૌથી છેલ્લી કૃતિ સામળબટની. પણ ગણપતિ કરતાં તો એ ન જ ચડે.

માધવાનસની વાનાં એક જ પરંપરા પ્રમાણે ચાલી આવી જણાય છે. ઉપર જણાવેલી સર્વ રચનાઓ થણે ભાગે પરસ્પર સંગત છે.

૩૧. શ્રી મંજુલાલ મજમુદારે સંપાદિત કરેલું આ કાવ્ય ગાયકવાડ પ્રાચ્યભાષામાં છપાયું છે.

૩૧-અ. આ વાર્તાનું સંપાદન મેં ક્યું છે અને તે ગૂ. વ. સો. તરફથી બદાર પડનાર ‘સત્તરમા સતકનાં પ્રાચીન ગૂજ’ર કાવ્ય’માં પ્રસિદ્ધ થશે. તા. ૧૨-૬-૪૫.

૩૨. આ કાવ્ય ગણપતિના કાવ્યના પરિગિહ તરીકે છપાયું છે.

ધતિદાસની કેડી

તે સમયના વિદ્યવ્ય વર્ગમાં માધવાનણની કથા જાદુ લોકપ્રિય હતી એમ લાગે છે. દારણ સં. ૧૭૦૬માં રચાયેલ 'રૂપમુન્દરકથા' નામે સૃંગારિક વાર્તાના મંગલાચરણમાં ૯ માધવ-કામકુંડલાનો માનભેર ઉલ્લેખ છે.

સ્વાગત

માધવાનણ વિષે રજા કામા,
ધન્ય તે ચતુર મુન્દર રામા,
વજ્રદુઃખ વહાલાણું પામ્યા,
જવતાં તે વસી ફરી મુખ પામ્યા.

✓ (૧૩)

૧૦. ચંદનમલયાગિરિ : ચંદનમલયાગિરિ પણ આપણી જૂની ગુદ સામાજિક વાર્તાઓમાંની એક છે. અલ્પર્થન્ત તે વિષયનાં જોડણાં કાઢ્યો જણાયાં છે તે સર્વ જોનોનાં જ છે. એ વાર્તા પણ એમણે શીતમહિમાદયે લટાવી છે.

મારવાડી-રાજસ્થાનીમાં આ વાર્તા ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે; ગૂજરાતીમાં સૌથી જૂની કૃતિ તો સં. ૧૬૭૫માં રચાયેલ બદ્રસેનની હાલ તો મળી આવે છે. એ પહેલાં પણ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ વાર્તાનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે; દારણ, ૧

કિહા ચન્નન, કિહાં મલયાગિરિ, કિહાં સાયર, કિહાં નીર,
નિમ નિમ પટલ અવલયી તિમ તિમ સહજ શરીર.

એ દૂહો બદ્રસેનની કૃતિમાં છે, તે જ સહેજ પાકાન્તર સાથે સં. ૧૫૨૬માં રચાયેલ કર્મજુના સીતાહરણમાં છે; તે ઉપરથી આપણને સહજ ઉપયુક્ત અનુમાન કરવાનું મન થાય છે. ૩૩

૩૩. હી જ. કેશવલાલ મુવ સંપાદિત “પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય,”
ઉપોદ્ધાત.

અટાગમા મનકમાં સાત જૈન કવિઓએ ચંદનમયયાગિત્રી વાર્તા રચી છે. મં. ૧૭૦૪માં જિનદર્પે, મં. ૧૭૪૫માં જિનદર્પે, સં. ૧૭૧૧માં મુમતિદમે, સં. ૧૭૩૬માં અજિતચંદે, સં. ૧૭૪૭માં યજ્ઞોત્કર્ણે, મં. ૧૭૭૧માં ચતુરે, તથા સ. ૧૭૭૬માં કેમરે.^{૩૪}

આ આઠ કવિઓમાંથી મે માત્ર ભદ્રમેનકૃત તથા જિનદર્પ (સં. ૧૭૪૫) કૃત એ બે જ કવિઓ મુનિથી જગત્વિન્નયુગ પામેથી જોઈ હતી; એટલે એ વિષે વધારે લખવું હીક નથી. અભ્યાસી ઉપગત સાધનોતો ઉપયોગ કરી લે.

ચંદનમયયાગિત્રિ વિષેની આ આઠે કવિઓ કુંકી છે, અને ઉપોદ્ધાન માથે જો તે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ હવામાં આવે તો અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ખડુ જ ઉપયોગી થાય

(૧૪)

૧૧. મદ્યવત્સ : મદ્યવત્સ-સાવર્લિંગા, મદ્યવત્સવીન્યગિત્ર, કે મદ્યવત્સ-સામવિરૂપ નામથી ઓળખાતી વાર્તા મુપ્રસિદ્ધ છે. સગૃહમા ગતજેષ્ઠગણિકૃત સદયક્ષમવીરચરિત્ર મળી આવે છે. ખીમ કેટલાક જૈન કવિઓની પણ નાની મોટી ગદ્ય-પદ્ય ગ્યનાઓ બહોળા છે.

ગૂર્જનાતીમા આ વિષય ઉપગત સૌથી જાનુ કાવ્ય જૈનેતર કવિ બીમતુ છે. વડોદરા પ્રાચીનવિદ્યામન્દિરમા તેની સવત ૧૪૮૮માં

૩૪. જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, બાન ૨.

૩૫. સામલિ નામ બીમના લાબ્યમા મે છે. ' તિલિ મુમ મુદયકુમાર સવલ સામલિ મતારહ । ' એ કે ' સામવીડ મજ્ઞનો મૂળ અર્થ ' ' સાવરી ' - ' સી ' એટલે જ માત્ર છે. જુઓ હેમાચાર્યના અપભ્રંશ અનંતરજોમા —

તિમ તિમ વનિન લોગપદ્ધિ ગિદ્ધ સામલિ સિલ્લેદ ।

તિમ તિમ વમ્મહુ તિમય-સુરુ સર-પત્થરે તિલ્લેદ ॥

લખાયેલી બહુ જ અગ્રદ્ધ દાવ્યપત્ર છે; તે ઉપરથી એનો દવનકાળ એ મમયથી સહેજે પા-અડધી સગી પૂર્વે લઈ જવો થયે. આગરે છસો કડીનું એ કુકું દાવ્ય છે. એનાં વર્ણનોની બગમૂરી કરે એવાં વર્ણનો આપણા સાહિત્યમાં થોડા જ છે.

અત્રાત જૈન કવિનું સંવત્ ૧૬૫૨ પહેલાં રચાયેલ સદેવતની વાર્તા તથા કીર્તિવર્દનકૃત સં. ૧૬૬૭ પહેલાં રચાયેલ સદેવત સાવર્ણિગાગસ એ પત્રીના છે. ૩૬ નિત્યવામકૃત મદેવતસાવર્ણિગાગસ સં. ૧૭૮૨માં રચાયેલ છે. ૩૭ એ પત્રી એક જૈન કવિની ૩૮ સ. ૧૮૫૬માં રચાયેલી એક લાખી-૩૦૦૦ થી પણ વધારે કડીની-આ વિષય ઉપરની વાર્તા જોવામાં આવે છે. સદયવતસ સખધી ધણું કરીને એ દાવ્ય જ સૌથી છેલ્લું છે.

ઉપર જણાવ્યા તે કાવ્યોની પા પગ લગભગ એકસગળી જ છે. ઉત્તરપિનીના પ્રભુવતસ રાગના કુવર સદયવતસની અદ્ભુતગસિક વાર્તા તેમાં આવે છે. સં. ૧૮૫૬વાળા કાવ્યમાં કેટલાક નામ ફેર છે, તથા વિસ્તાર બહુ છે એટલું જ માત્ર; બાકી વાર્તાનું ઓખું મોટે ભાગે બીમનુ જ છે.

હાલમાં પ્રસિદ્ધ ‘સદેવત સાવર્ણિગાની વાર્તા’નું વસ્તુ ઉપરનાં કાવ્યોથી બહુ જુદું છે- દરબાનમાં સિન-પાર્વતીનો સવાદ, પાર્વતીની હા અને છેવટે શિવે સદેવતની વાર્તા કહેવી. વાદરા-વાદરી વગેરે સાત અવતારની વાત, નિશાળમાં સદેવત-સાવર્ણિગાનું તાગર્ભનક, યુરુનુ કોપલું, એ બહુ જૂની કૃતિઓમાં નથી. (આ પ્રસિદ્ધ

૩૬ જુઓ જૈન ગ્રંથો કવિઓ, ભાગ ૧.

૩૭ જુઓ જૈન ગ્રંથો કવિઓ, ભાગ ૨.

૩૮ પ્ર. મન્ત્રિવિજયજી મદારાજ પામે જોયેલી આ દાવ્યની દાવ્યપત્ર આસરે સવાસો પાનાંની હી

સદેવંતની વાર્તાના ગ્યનારતું નામ જણાતું નથી). આથી ઊલટું, પ્ર. કાન્તિવિજયજી મદાગજના વડોદગના સંપ્રદર્શી સદેવંત વિષેની મારનાડીમિશ્રિત ગદ્યપદ્યવાળી એ જુદી દસ્તલિખિત કથાએ મેં લેખ દત્તી એમાં એ પ્રસંગો છે; એટલે આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાની પણ જૂની પરંપરા તો છે જ, પણ એ પરંપરાનું મૂળ ખીન્ને ક્યાંઈ ગોંધી શકાતું નથી. નિગાળમા સદેવંત અને સાવર્ણિગાનો પ્રેમ તથા તે તરફ શુરુજીનું કોપે ચડવું એ હકીકત લખનામજૂની પ્રસિદ્ધ પ્રેમકથા સાથે ફેટલી બધી મળતી આવે છે? આવી જ રીતે લોકકથાઓના અમુક અંશોની આપાત-નિકાસ થવાં દરે છે.

બીમની વાર્તામાંના અદ્ભુતગતના પ્રસંગો પણ અજબ રંગત જમાવે છે, પ્રેમ અને પગક્રમના મિથ પ્રસંગો તો એથી થે વધારે. ક્યારા જેવી સ્થિતિમા નવીન પરંપરાવાળી કથાને બદલ પાડીને શુક્રમેસરોએ એ વાર્તાને નાકક બદનામ કરી છે, બાકી બીમનું કાવ્ય વાચતાં એમ લાગે છે કે ગૂજરાતીના જૂના સાહિત્યમા ધણું કરીને આ જ સર્વશ્રેષ્ઠ Romance છે.

(૧૫)

૧૦. બિંદલુકાવ્ય : બિંદલુકાવ્યને સામાન્ય વાર્તાના વર્ગમાં મૂકવું કોઈને અશુભ લાગશે. અત્ર એ વિષે એટલું જ જણાવવાનું કે બિંદલુ-શરીરજ્ઞાની ઘટના સત્ય હોવા ન હોવા, પણ આપણા પ્રાચીન વાર્તાના સાહિત્ય ઉપર તેની જખરી અસર થઈ છે, એટલે અહીં એ વિષે લખવું પ્રયુક્ત છે.

સંસ્કૃત બિંદલુકાવ્યનું ગૂજરાતી બાપાન્તર ધણું કરીને સોળમા મૈકામાં નાનાચાપે કર્યું. બહુ લોકપ્રિય થયું, એટલે સ્વરૂપનાએ શરીરકાપચાલિકા લખવાનું પણ તેને મુઝવું, પણ એ કાવ્ય, કાવ્ય તરીકે કિંકરું જ રહ્યું. બિંદલુકાવ્યનું ખીજુ બાપાન્તર સં. ૧૬૫૨ લગભગ જૈન કૃતિ સારંગે કર્યું છે.

શિક્ષક શિષ્યા વચ્ચેના પ્રેમની કથાની પરંપરા દ્વારા ઠાણ જૂના મનમાં દડો, રૂદ્ધ પણ મૂળની સાદિય ઉપર તે મુખ્ય અગ્ર મિત્રમુખ્યની જ રૂ મ ૧૭૦૬માં ઉપમુદ્રિત થયા નામે એક વૃત્તમદ્ધાનાં ગયાયેલી છે, તેના ઉપા નામની ગાઠુચીના, પોતાના શિક્ષક નિશનાયના પુત્ર મુદ્દર ઉપરના પ્રેમનું વર્ગન છે લાચરમનો કેટલો ભાગ મિત્રમુખ્યના અનુનાદ જોવા વાગે છે, અને નમ્ર મનની નૃપના તે મિત્રમુખ્યના ઉપરથી જ લીધેલી છે

શામળમુદ્દર મ નોદનામાં પણ મોદનાના શિક્ષકનો પ્રનાવ, પડિતનું આરંભ વગેરે શરૂઆતનો ભાગ વિરહગાવ્યને જ આભારી છે વિરહગાવ્યની એ નિશિદ્ધ અસર આપણા સાદિય ઉપર ખીડી રીતે પણ થઈ છે તે મનમુખ્યને રાજ

નિરર્થક જન્મ મળ નિર્વાય યયા ન દદ્ધ તુહિનાનુવિમ્બમ્ ।

વત્સલિરિન્દોરસિ નિર્વૈવ સ્વૃષ્ઠા પ્રુદ્ધા નિર્મિતી ન ચન ॥

આવી વિરહગાવ્યમાની સમસ્યાઓની અસર નીચે જ મદન મોદનાની સમસ્યાઓ ગ્યાઈ એમ લાગે છે એ જ અસર વીરસિદ્ધકૃત ઉપાદરણ, કુશનનામકૃત માધરાનન, શામળકૃત પદારાની, બદ્રાભામિની એ સર્વમાં ૯૯-૯૯ દેગ્દાર સાથે દેખાય છે.

સરકૃત સાદિય પણ વિરહગાવ્યની અસરથી મુક્ત રહ્યું નથી, ૪૦

૩૯ સ ૧૪૦૫માં રચાયેલ રાજ્યોપરસુરિના પ્રવચકોરના મન્ન વીરતિપ્રવચ્ચમાં પણ રિધ્વા સાથેના પ્રેમની કથા છે પ્રવચકોર જૂના પ્રવચ્ચે ઇત્યાદિ-ઉપરથી રચાયેલ દોવાથી જ મદનવીરતિપ્રવચ્ચનું મૂળ દ્વારા મિત્રમુખ્ય કરતા પણ જનુ હોય

૪૦ જુઓ પડિત મહાવીરપ્રસાદ દિવેદીકૃત વિગ્ધાદ્ધેવચરિતચવા

પણ તેમાંના ગૂઢરાત્રમાં ઓછા પ્રસિદ્ધ કોઈ એક અન્ય ઉપરથી આ અસર ખોળવી તેના કરતાં ગૂઢરાત્રમાં સ્પષ્ટાર પામેલ ચિન્હગણ્યનું એ ખાખનમાં ઝાખ સ્વીકારવું ને વધારે ફીક છે.

(૧૬)

૧૩. વિદ્યાવિલાસિની : “એક વણિક શેઠનો મૂખં છોકરો ગુપ્તેશ્વરમાં વિનય દાખવવાથી વિનયચંદ્ર કહેવાયો. તેને ગુપ્તકૃપાથી સમ્બળીનો પ્રસાદ મળતાં એ વિદ્યાનો વિલાસ કરનાર ધર્મો; અને આખરે વિદ્યાના પ્રતાપથી ગાઢન્યા પડેલી રાજ્ય પણ મેળવ્યું. એ રીતે વિદ્યાવિલાસ ગુપ્તનું નામ દખ્ખાન્યોખ્ય ગણાયુ.”

સંવત ૧૦૮૫ની આસપાસ રચાયેલ વિનયચંદ્રનું મળિયાદગ્રન્થમાં આ કથા એક આડકથા તરીકે મુકેલી છે. તપની મદતાનું તેમાં વર્ણન છે. ૧૦૦૩ સંવાતની એ આખ્યાયિકા, ૨૩૦૦ કહીના શામળ-બટના કાવ્યના રૂપમાં કેવી રીતે આવી ગય છે તે નોંધવા જેવું છે.

ઉપરના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાન પછી સં. ૧૪૮૫માં કીરાણુંદમ્ભરિએ વિદ્યાવિલાસ પવાડો ગૂઢરાત્રીમાં રચ્યો. ને ઘણે બાએ વિનયચંદ્રના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાનને અનુસરે છે.

એ પછી સં. ૧૫૨૧માં કોઈ અજ્ઞાત જૈનકવિનું વિદ્યાવિલાસ-ઓપાહ, ૪૧ તથા સં. ૧૬૭૭માં માણેશ્વરનું વિદ્યાવિલાસ રાસ આવે છે. ૪૨ અડાગમાં મનકમાં જિનકર્પ, અમરચંદ અને ઝાખભસાગર ૪૩ એ જૈન કવિઓએ આ કાવ્ય રચ્યુ છે. એ ઉપરાંત ચુરતના રહે-

૪૧. જૈન ગુર્જર કવિઓમાં આ કાવ્યની નોંધ નથી. હાથપ્રત, હાથ-બાઈનો સંહાર, પાટણ.

૪૨. જૈન ગુર્જર કવિઓ, બાન ૧.

૪૩. જૈનન, સામ ૨.

ઇતિહાસની કેડી

વાગી લઘુ અને સુખ એ રણિ-ભાઈઓએ સ ૧૭૨૭માં વિનયચંદની વાતો રચી છે એ તો સામળભટ્ટને મૃદુ મળતી આવે છે

હવે, સરકૃત ય્વા તથા શામળભટ્ટમાં કેન્દ્રાર છે તે જોઈએ તેમાં ખાસ નોંધવા જેવું એ છે કે પહેલાની તથામા વિદ્યાવિનાસ પુરુષનું નામ છે તે શામળભટ્ટના નાન્યમાં રાજકુમારી વિદ્યાવિનાસિનીમાં ફેરવાઈ જાય છે નાગપુત્રી સૌભાગ્યમજરી રાને ધાનીમાની પ્રધાન પુત્ર (ખગી રીતે વિનયચંદ) સાથે બેઠ હપર બેઠી નાગી જાય છે મળ સરકૃતમાં એ વખતે ગ્તામાં કદ ન બોનવાનો સંકેત છે હીરાણુદે એ મથો કેટલીક સમસ્યાઓ મૂકી છે, ત્યારે શામળભટ્ટમાં એ મધ નથી

સરકૃતમાં જ્યાં સન્ધિવિગ્રહનો શુદ્ધ લિપિવાગો લખ ઉઠેનાની હકીકત આપી છે ત્યાં હીરાણુદે, જયસિંહદેવ તમાન ખેલાવતા હતા ત્યાં પ્રાચીન તામ્રપટ નીમ્ન્યુ એવી રકીલ આપી છે શામળભટ્ટ હીરાણુદેને જ સમભગ અનુસરે છે, પણ લિપિના ઉઠેને અતે વિદ્યાવિનાસને મન્ત્રીપદ મળ્યું એનું ગસભ-વર્ણન એના જેવું બીજા કોઈએ મ્યું નથી

નગરદેવતા આમળ નૃત્યપ્રસંગે સૌભાગ્યમજરીની આગળાએથી વીંગી સરી પડે છે પણ શામળની વિનાસિનીનું મજા નીમ્ન્યા જાય છે અને એ જાળને અમોના ભાગે છે

સર્પદશમાથી પ્રધાનને હીરાગીને વેશ્યા ત પોતાની પાસે જ રહે એવું માગી ન છે અને પત્ની તને દિએ મોગ અને ગતે મનુષ્ય બનાવી દ છે જ્યારે હીરાણુદ અને શામળમાં વગ માગરાની તમીખ નથી પણ ગણિના પ્રધાનને પોપન બનાવી દ છે તે વાત છે

શામળભટ્ટ વિનયચંદ કે હીરાણુદની કથા વાગી દગે પણ સૂરતના રણિજી બધુઓના ૧ થતી તેના ઉપર કદમ રધારે અસગ થઈ છે એમ નીચેના અનગજો ઉપરથી નાગમે

શામળબટ્ટ વળી સર વતે એમ વહે ભાત ન આણીમ બાન્ત
 વિનેચટના ગુણુ-આશે જહા ત્વા વનુ વાસ એ ભન્ત
 જેવડ માહો વધુશ મુને જમ જમ મેવ ય પાગ
 અમર મુખથી ધવ જોમ ય હુ રા
 વલ વિનેચટ મ્યા દવા કોલ જત ગાલુ દેગ
 માત તાત ગાલુ તેહના મિયા નરગ

લઘુ-મુખ
 ૧ વળી સર વળી એમ વહે ભાત ન આણીરા પ્રલ
 વિનેચટના ગુણુ પાગે જહા તદ્દા નુ વનુ એ ભન્ત
 મવડ મારો વાડા મુને જમ જમ મેવ અપાગ
 અમર મુખથી એવગ તેહવે ૧ જમ સાહાર
 મ્વાલુ વિનેચટ મ્હા દુઓ ગાલ જત ગાલુ દેગ
 માત તાત ગાલુ અહવા વલુ પુર નરે ૪૪

કેને- મ્યો તા વા યો સુદ્ધા મળે ઇ મુ ભન ના સમ
 લીનેની જ અસર શામળ ઉપર વધારે જણાય છે ૪૪અ

સઘવિજયની સિદ્ધાસનમત્રીશીમા એ- અનાન બ્રાહ્મણપુત્રની
 ન્યા છે તે રમીગ જહને ગુરકૃપાથી સન્નવતીનો કૃપાપાન થાવ
 ગુરુ તને સા મ્વત મત્ર આપે છે, એટલી રાત વિનયમના સમ્પૂર્ણ
 ઉપાખ્યાનનો જાડુ અગે મળતી ઇ પઠીની વાર્તા પ્રસંગાનુમાર
 વિ મ્હે છે તે જા એ સનમ વિદ્યાવિદ્યાસની થા તા તેના

૪૪ વિશેષ અવતરણ માટ જૈનપુત્ર માસે ૨ ઉમા અધિપ્ર ૧૭
 માથી કહ્યત વખ

૪૪-અ રવ નવવસાત્ર ત્રિવદીએ જમ પૂરવાર ની આપ્યું છે કે
 શામળની મ્હેવાની વિદ્યાવિદ્યાસિની ની વાતા જ અમર શામળની નથી
 પણ સઘ અને મુખની કૃતિના આદિ-અવમા યોગી ધાવમેલ રીને ગોએ
 શામળનામા નામ નાવી દીધી છે આ લેખ લખતા નૂજ હાથપ્રતો તપાસવાના
 પ્રસંગ મને મળેલા નહીં તેથી આ વાત હુ જોઈ રા નહોતો
 તા ૧૨ ૬ ૪૫

મગ તમા હોતી જ લેખે એમ લાગે છે, પણ આલ્મજાપુત્રનું વર્ણન
તે 'મલો બીજો નિવારિનાસ' એ પ્રમાણે કરે છે

(૧૭)

૧૪ શુભહોતરી ' સામાન્ય માન્યના એવી ૮ કેશુ મરોતરી
— ૧૫ મહોતરીની વારી તરીનામે ' એ મળ દાગી ઉપરથી
સમૂહમાં તથા દિવની બીજી બાજામાં ઉતરી આવી છે જૈન
સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ નિદાન એ દર્શનનું માન્ય છે કે એ કૃતિના
મૂળ ઉત્પાદક જૈનો છે મરજુ સસ્તુત શુક્તમાત્રિની કેવી વાનાએમાં
મ્વેનામ્વર જૈનો માટે માન્યનું લખાણ છે તથા થીમદ્ હેમચદ્રા
ચાર્યના રોમગામ્રમા

વચાસમતિવગવા માગર્થેવ શુભોક્તયા ।

નોતિનોડપિ શ્રીતાડારિ વગાદત્વમય વ ॥ ॥

એ પ્રમાણે શુક્તમાત્રિની મ્થા મ્વેનાગ નીતિન ગુપ્તો માનમે
ઉ નેખ કે વગેરે ૪૫

એ નિવાદાન્ય વિવધની નખાણ ચર્ચા કરનાનું આ મ્થાન નથી
પણ એનું ના ખડ જ કે ધણા દેશોના સાહિત્યમાં એ વાનાએમાં
અન્ય નસિદ્ધિ પામી છે

મ્વ તનમુખરામ ત્રિપાળીએ નાગરમવસ્કમ્ની દિપ્તિપણીમાં દિનાલા
પનિકાગુક્તમાત્રનો ■ ૧૫ મ્થો તે ઉપર બનાવેલ શુક્તમાત્રી બિન્ન
છે કે હેમ ન જાણી ગમતું નથી

મૂલરાનીમાં પૂર્ણિમાં મ્વજના તનમુ વસ્કરિએ શુભહોતરી રચી
છે પ્રસિદ્ધ મ્ત્રિ ગાયનનટે સ ૧૮૨૧ મા ખૂન નામી મ્વ ૧૫હોતરી
રચી છે

ઉપરની બે કૃતિઓ તો જાણીતી છે, પણ તે ઉપરાંત ડૉ. બાંડરકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં મારવાડી બાયામાં લખેલ મુદ્રાજ્ઞોતેરી છે; તથા પાવનપુરમાં ડાચરાના જાંઘરમાં સં. ૧૮૦૫માં મૂદ્રાતી ગદ્યમાં બ્રાહ્મણને દાથે લખેલી મુદ્રાજ્ઞોતેરીની એક પ્રત છે.^{૪૬}

શામળબટની વાર્તાઓમાં એ વાર્તાઓનું અંતિમ ધ્યેય તો અનીતિને સ્થાને નીતિનું મંડન કરવાનું હોવા છતાં પણ નીતિનાં તત્ત્વોનો ઉઘાડો ભંગ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અનીતિની ક્ષોદ્ર સુધાં દેખાય છે.

શામળબટની વાર્તાઓ સર્વાંશે શુક્ષ્મતાતિને અનુસરતી નથી. કેટલીક તો તેણે પોતે ઉપજાવી દાઢી હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વાર્તાઓમાંથી શામળના સમયની લોકોની સ્થિતિ ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે, અને કૃતિ શુદ્ધ સામાજિક હોવાથી બીજી રીતે પણ તે સમસા-મયિક સંસારનું અમુક અંશે પ્રતિબિંબ પાડે છે, એટલે એ પુનઃ “બાળા નાખવા” જેવું તો નથી જ.

(૧૮)

૧૫. આરામગોલા: આરામગોલા એક આદર્શ ગૃહિણીની વાર્તા છે. બહુ જૂના સમયથી એ વાર્તા મૂદ્રાજ્ઞોતેરી અને જૈનોનાં સંદેશ કેરેફાર સાથે ચાલતી આવી છે.

આરામગોલાનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન જૈન કવિઓએ એમાં ધણાંક સંગૃહીત ગદ્ય-પદ્ય પ્રતીકો મળી આવે છે,^{૪૭} પણ મૂદ્રાજ્ઞોતેરીમાં સૌથી

^{૪૬} જુઓ, ‘જૈનયુગ’, ૪. ૩, પૃ. ૧૫૩

^{૪૭} જુઓ, પૂર્વજ્ઞપિની આરામગોલા કપર ૫’ લાલચ ૬ નામીનો વેપાદપાત.

જૂની કૃતિ સ ૧૫૮૭મા રાય- વિનયસમુદ્ધની છે ૪૭ અ તે પછી
પૂનઃપ્રસિદ્ધિ સ ૧૬૫૭મા આગમશોભા ચોપાઈ મારસિંહે ત્ર
૧૬૮૭મા આગમશોભા ચોપાઈ, ૪૮ તથા ૧૭૬૧મા વિનયોદય,
આરામશોભાના રચ્યો છે એટલે આ વિનયની સર્વ પ્રાચીન કૃતિઓ
પ્રાપ્ય જોવાની જ છે

જૈન કવિઓની ગ્યનાઓ ઘણી જીને એકસરખી જ છે પણ
આગમશોભાની વાર્તા નાગદેવ, સડેજ દેન્દ્રજ સાથે ગૃન્ધરાવમા
જૈનજૈનેતજ સ્ત્રીઓ માગાઓમા પ્રસિદ્ધ છે જૂની કૃતિઓમા
આગમન મા એના લાડુ બનાવરાત્રી આગમશોભાને સાસરે
ગોખે છે આગમશોભાના ધર્મપિતા નાગદેવ આ વસ્તુ પોતાની વિ ય
દષ્ટિથી જાણી જાય છે, અને રચનામા એના લાડુને જ તે અમૃતના લાડુ
બનાવી દે છે બ્યારે પ્રચલિત દત્તત્રયામા આરમાન મા રાખના
રાખનાનુ બાલુ આપીને દી રીને ગાયો ચારના મોખે છે અને
ગાયનુ દૂધ દીપરીએ ગાદામા રેડેનુ એગે નાગદેવ રાખના
અમૃતમન મનાવે છે વગેરે ફેર છે જૂની રચના આગમશોભાની
આસપાસ નાગદેવની કૃપાથી દમોશા ઉપવન રહેતુ એનુ ખરૂં નામ
તો વિદ્યુત્રખા આરામ ઉપવનને લીધે જ આગમશોભા નામ પડયુ,
એ બામત દત્ત ધામા નથી બાળી સર્વ વસ્તુ એક જ છે આ
પ્રમાણે જૈન કવિઓની વાર્તા અને પ્રચલિત દત્તત્રયાનુ મૂળ એક જ
હોય એમ લાગે છે

નાગદેવની કૃપાની વાર્તાઓ આપણા સાહિત્યમા સ્થાયે સ્થાયે મળે છે

૪૭-અ ૫ અમૃતલાલ બોલક પાસેથી કીરતિ નામે જૈન કવિએ
સ ૧૬૫૫મા રચેલ આરામશોભા ચોપાઈ ની હાથપ્રત થોડા સમય
હાર ને મળી છે તે આ પૂર્વેની છે તા ૧૨ ૬ ૪૫

૪૮ જૈન ગ્રન્થ કવિઓ વાચ ૧

૪૯ એજન કાગ ૨

પ્રવચનોશના આર્યનદિગ્ગમ ઘમાની કુતરધૂ મેગાથાએ સગર્ભાનરથાના દોદન પાગેન નાગણને દૂધપાન ખનગ યો હતો, તેથી નાગે તેને ધર્મની પુત્રી રીતે ગણી હતી, અને અમળપ્પે પોતાનો પુત્ર તેો હાથે મગજ પામ્યો તે હના - ધ ઈન્ન ગી નહોતી ૫૦

અઘપર્થનંત ઓઓમા પ્રચનિન નાગપાયમની પ્રન થામા આતી આ જ વાનાં સડેજ રેગ્દાર સાથે-માત્ર જૈન સર્વ સિવાર નેનામા આવે છે એ નોનના યોગ્ય છે ૫૧

પ્રસિદ્ધ શાનિવાલનની નાનાંમ શાનિનાદન નામદેવની કૃપાથી નિકમ ઉપર જય મેળવે છે એની વાનાં છે આ સર્વની ધ અસગ આગમશોના ઉપર, આગમગોબાની આ સર્વ ઉપર, અથવા તો ધર્મ ન શક્ય એની રીતે આ વાનાંઓની એ જીજ્ઞ ઉપર અસગ થઈ છે એમ તો સર્વ કોઈ ધીમાગે જ

હવે વાનાં વિશે જે શબ્દ જેની ગીતે સત્યનસ એ જૂની ગૂજગતીનું સર્વોત્તમ Romance છે, તેની ગીતે ઉદાર નારીહૃદયના ના / મા નાહુ બાવો ગજૂ ગતી આ એ અત્યુત્તમ વાનાં છે એના પ્રમગે પ્રસંગમાથી કોમળતા ટપકે છે આપણા જૂના અને પ્રાચ્ય નના સાહિત્યમા પણ (આહુનિ ગસગતિને તે ન રચે એ જુદી વાન છે) આના જેવી નાજ અને પ્રણયગસભગી વાનાંઓ બહુ ઓછી છે ભીમ જેના કોઈ પ્રવીણ લખખો નાથ ક્યો હોત તો, માત્ર વાચી જનારને માટે પણ તે વડુ ગસભરી બનત

(૧૬)

અહીં જે વાનાંઓની દૃ-અભીક્ષા રી છે તેના વાચનારને એ

૫૦ આર્યનદિગ્ગમપ્રવચનો અનુવાદ ગુરુ સુન્દરી કૃષ્ણાચારી ૧૯૭૩મા મે ૭નાંને હતો

૧૧ જુઓ શ્રી મેધા નીસ પાદિત રમણી

વાર્તા-નારણ એ સર્વ જાણીતી છે-ના સામાન્ય સારની ખ્યાલ
દશે એમ માનીને જ ગી છે નહિ તો લોકે સર્વ વર્તાઓનો સા
આપનામા આવે તો આ નિમિષ છે તે ન્તા નમુ ગણેા લામે
યજ જાય એટલે જ જે સમીક્ષા ગી છે તેને સર્વમાફી માનવાની
નથી મારણ સર્વ સાધો મેળની આ ની બધી વાર્તાઓ મો
તેમ રી શકાર એમ નકોતુ સપણુ સમીક્ષા ત્યારે જ મરી શક
કે ત્યારે એમાની કોઇ વાર્તાની પુનાનામન દષ્ટિએ સરોધિત આવૃત્તિ
બાદ પાડનાનો પ્રસંગ આવે-અસ્થિમા અનુકૂળતા મળતા સદાનુ
નદ્યનીશી વગેરે માટે તેમ ગાનો ધરાદો છે તાન તો કોઇને સહેજ
પણુ માર્ગદર્શક થાન એટલા જ માત્ર ઉદ્દેશથી આ લેખ જાડેર
સમક્ષ મુક્યો છે

(૨૦)

વૃંદાવન કૃત ગ્રંથમંજરી વૃંદા અને બીજા જૈન કવિઓ રચિત
મૃગાપ્રતેષા સમાનસાહઆખ્યાન પર ચન્દ્રદાસાખ્યાન ૫૩ કો
શસ્ત્રિ, ૫૪ વિક્રમ ખાપરો એ વિક્રમ-શનિશ્વરગણ ગોગાનાદન

૫૨ જોગે નાકર કનકવિજય મુખરામ રતનદાસ વો આઠ કવિઓ
રચિત સમાનસાહઆખ્યાન જે ૭ ૫ સો તર થી બહાર ૫ નાર છે તેના
ઉપોદધાતમા સ પાઠકે એ બાબત સારી ચર્ચા કરી છે

૧૩ ચન્દ્રદાસાખ્યાનમા વિવિધ લોકકથાઓના અરોના કૈવી રીતે
પ્રવેશ થયો તે સ્વ ચિમનલાલ કંવાલે બતાવેલું છે જ વિષય ઉપરનું દી
બે મેળવવાનું હુવનું આખ્યાન મનનીય છે

૫૪ ગકરસ્ર ને વળી લોલવાર્તામા રચાન શ્રી રીતે મળે ? એવો
પ્રશ્ન થશે તો જાણવવાનું કે ગજરાની મંદરાસ્રની એ જ ખાસિયત છે કૌરવરોન
રાજાની તથા મદેવ પ્રધાનની વચ્ચે તેમા ગાથે છે વચ્ચે કવચિત્ અખ્યા
પાડુ આવે છે તે વખતના કેટલાં વિચિત્ર વહેમો જેનું નામોનિરાત સ રૂપ

(પદ્મિની ગોપાલ), દોડામાઝ, ગુલર્ગંજવલી, ૫૫ પદ્માવતી, ૫૯ પ્રેમાવતી, ૫૭ ચન્દ્રકુમારની વાતો, મદનમોહના, બરાસદરતુરી, ભદ્રા-ભામિની, કપૂરગંજરી, ૫૮ મદનરેખા, ચિત્રસેન-પદ્માવતી, લલિતાંગ-ચરિત્ર, સ્ત્રીચરિત્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રામીન વાર્તાઓની આ કે બીજી ક્રમે સમીક્ષા થવી ઘટે.

સમસ્ત સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસને ધ્યાનમાં લઈએ તો અભિમન્યુ, ઉપા, નળ, હરિશ્ચન્દ્ર, ક્રુવ, મુન્દામા વગેરે પુરાણકથાના પથ્થુ અનેક વિષયો ઉપર વિવિધ કાવ્યો ગ્યાયેલાં છે; અને એ વિષયો ઉપર કંઈ પણ લખનાં કે બોક્ષતાં તે સર્વનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે. અને અત્ર, ઉક્ત કથન માત્ર લોકકથાના વિષયને જ લાગુ પાડીને આ નિબંધમાં ક્ષેત્રને મર્યાદિત બનાવ્યું છે તેમ છતાં દરેકને આ સિદ્ધાન્ત તો સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે: “શામળ, પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિ કવિઓનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોની મૂળ વસ્તુ શી હતી, તેમાં એ કવિઓએ શા શા અને કેવા ફેરફાર કર્યા અને મુધારાવધાગ કર્યા, સમકાલીન પ્રચલિત સાહિત્યને તથા

કામશાસ્ત્રોમાં મળતું નથી તે આમાં દેખાય છે. જેન કવિ નવું કાવ્યાર્થની કોકશાસ્ત્ર ચતુષ્પદી, તથા બીજી જે નવકૃતિઓ મેં જોઈ હતી. હવે, સાધુ વળી કોકશાસ્ત્ર કેમ રચે ? નાગરસર્વસ્વમ્ રચનાર બૌદ્ધ શ્રમણ પદ્મશ્રીનો જે બચાવ રવ. તનુતુખરામભાઈએ કર્યો હતો તે જ માત્ર આગળ ધરી શકીએ.

૫૫. આ વાર્તા ફારસી પરથી આવ્યાનું કહેવાય છે .

૫૬. આનો સંબંધ પ્રેમાવતીની ગાથામા શ્રી મનુભાઈ મનમુન્દાએ રોધ્યો છે.

૫૭. જુઓ, ટિપ્પણ નં. ૫૬.

૫૮. આ વાર્તા તાર્જસ ગૂજરાતી સંભાના ત્રેમાસિકના ૧૯૪૧ના અંકોમાં મારા તરફથી છપાયેલ છે. તા. ૧૨-૬-૪૫

ઇતિહાસની ફેરી

પૂર્વના દિવસોને તેઓ ફેરવે દગલો આભાગી છે અને તેમની એમના
 મ થો પગ ફેરી અસર થઇ છે, તે નવજુવાનો પ્રયત્ન મળી આવતા
 તમામ દંતનિષ્ઠિન પુસ્તકોનો સંગ્રહ તથા તપ્તીનવાગ નોન થવાની
 વસ્તુ છે, જેથી પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિશે ઘણું નવું
 જાણવાનું મળશે તેમ જ એ નિષ્કોની ખરી મદદતા તેમ જ ખૂબીઓ
 આપશે પિલાણી શાળા ” *

● છુદ્ધિપ્રકાશના ને ૧૯૧૮ના અદ્ધમા મુદિત સમકુલની નદબત્રીશા
 ઉપરની તન્ત્રીની નોધમાધી પ્રસ્તુત અવતરણ લીધું છે

નરસિંહ પૂર્વેનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના સંશોધનનો આગમ થયો તે અગ્રસામા ભાસા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાન્તિ સંબંધે જે મનગડનો દરરામા આગ્યા હતા તે પૈકી અને પાછળથી અવિશ્વસનીય હોવાનું જણાયું છે. પુરાતત્ત્વસંશોધનનો નિમય જ પ્રાગતિદ છે, એટલે વધુ સાધનસામગ્રી મળતા જૂના મનનું મ્યાન, તે સાધનસામગ્રીને આધારે વડાથેના નવા મતો તે એ તર્કન દુર્લભ છે સમગ્ર સાહિત્યના વિષયમાં જણાતા પાશ્ચાત્ય નિદાનોએ ઓગણીસમી સદીમાં મ્યાપેના મતો આજે પાછળના ગણાય છે અને આજના મતો હ મેળને માટે મિથ્ય જુદે કે કેમ એ નહીં સમાય એવું નથી.

ગૂજરાતી સાહિત્યની માખનમાં લગભગ હમણા મુધી નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતના આદિદેવિ ગણનામાં આનના હતા અને નરસિંહ મહેતા પૂર્વે ભાષામાં સાહિત્યકૃતિઓનો અભાવ હતો, એવી દષ્ટિ માન્યતા પ્રચલિત હતી ગૂજરાતી સાહિત્યના આદ્ય સંશોધકો દેવિ દનપતરામ તથા સદ્ગત ઇન્દુલારામ દેસાઈ, અને દરગોવિન્દાસ નાટાવાળાની એવી માન્યતા હતી કે પાચસો વર્ષ પૂર્વેથી માડી અત્યાગ મુધીમાં ગૂજરાતી ભાષાના વ્યવપમાં ઝાઝા ફેરફારો થયા નથી શ્રી નાટાવાળાએ તો ૧૬૦૦માં ધરી સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખરથાનેથી આપેના ભાષણમાં પણ આ મતનો પુગ્ગાર દ્યો હતો.

પગનું છેલ્લું લગભગ ત્રણ દસ-ઓમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું જે સંશોધન થયું છે, જૈન ભંડારોમાં રહેલું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગૂજરાતીનું જે સાહિત્ય મદાર આ યુ છે તથા આ અર્વ નવીન

વિગતોના પ્રકાશમાં બાપા અને સાહિત્યની ઉત્ક્રાન્તિ પરત્વે જે વિચારણાઓ તથા ચર્ચાઓ થઈ છે તે ઉપરથી ઉપયુક્ત બનને મતો અવિશ્વસનીય પુરવાર થઈ ચૂક્યા છે. નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનાં, લગભગ તેરમા શતક જેટલાં પ્રાચીન સંખ્યાગ્રંથ જૈન કાવ્યો તથા તે કરતાં સુકાળસે અર્વાચીન છતાં નરસિંહ મહેતા કરતાં પ્રાચીન એવાં કેટલાંક જૈનેતર કાવ્યો પણ મળ્યાં છે તે જોનાં નરસિંહ મહેતાને ગૂઝરાતી બાપાના આદિકવિનું પદ દ્વે આપી શકાય તેમ નથી.

બાપાનાં સ્વરૂપ પરત્વે જે મત પ્રચલિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વિષે પણ એમ જે કહી શકાય. નરસિંહનાં જે કાવ્યો છપાયાં છે તે તો સારી પેઠે સંસ્કારાળને અર્વાચીન બાપામાં જ પ્રગટ થયાં છે. નરસિંહના સમકાલીન તથા તેના પુરોગામી કવિઓ તથા લેખકોની પંદરમા-સોળમા સૈકાની અથવા તેથી થે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો સંખ્યાગ્રંથ મળી આવે છે; છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નરસિંહના કોઈ પણ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધ પહેલાંની મળતી નથી. નરસિંહના સમયની બાપા અત્યારની બાપાના સરખી જ હોવાનો મત અર્વાચીન—અને તે કારણે ઓછી વિશ્વસનીય—હાયપ્રતોના ઉપયોગને કારણે બધાયો હોય તો નવાઈ જેવું નથી. પણ એ પછી જૂની હાયપ્રતોના સંશોધન પ્રત્યે સંશોધકોનું વધુ પ્રમાણ્યમાં ધ્યાન દોરનાં જાણીતા સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. જી. હરે ચરાદના જૈન જગદગરાથી પદ્મનાભના ‘કાન્હરોપખન્ધ’ની હાયપ્રત મેળવી તથા સદ્ગન નવજરામે તે કાવ્ય ‘ગૂઝરાત શાળાપત્ર’માં પ્રસિદ્ધ કર્યું; કવિ નર્મદારાંકરે ‘નર્મકોશ’ના ઉપોદ્ધાતમાં તથા શાસ્ત્રી મજલાલ દાલિદાસે ‘ગૂઝરાતી બાપાના ઇતિહાસ’માં સંખ્યાગ્રંથ પ્રાચીન

૧. જુઓ, ‌વીશ્વર ક્વચનરામ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની તથા ફોર્જસ ગઝરાતી સમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની મુદ્રિત સ્વિઓ તથા ‘જૈન ગૂર્’ કવિઓ’ ભાગ ૧.

દસ્તલિખિત પ્રતોના ઉતારા આપીને પ્રાચીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટતર ખ્યાલ આપ્યો, સદ્ગન હરિલાલ દર્પદરાય ધ્રુવને સં. ૧૪૫૦માં રચાયેલું ‘મુગ્ધાવબોધઔકિતિક’ પ્રાપ્ત થતાં જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો એક અમૂલ્યનો સીમાસ્તંભ ઉપલબ્ધ થયો. નરસિંહના લઘુવપરક સમકાલીન કવિ ભાલણે કરેલ સંસ્કૃત ‘કાલંબરી’ના ગૂજરાતી પદાનુવાદની સત્તરમા શતકની આખરે લખાયેલી હાથપ્રત ઉપરથી-અંગ્રેજ આદિકવિ ચોસરની ભાષા અને અર્વાચીન અંગ્રેજી ભાષા વચ્ચે માત્રમ પડે છે તેવો બેઠ નરસિંહના સમકાલીન ભાલણની ભાષા અને અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષા વચ્ચે હોવાનું જણાયું છે. ૨

ત્યાર પછી ‘તો ખાસ કરીને જૈનોના હાથે ‘લખાયેલું’ નરસિંહ મહેતા પૂર્વેનું થોડાંધ સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે અને એમાંનું કેટલુંક પ્રગટ પણ થયું છે. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો અપખંડ સાથેનો સંબંધ દર્શાવનાર એ સાંકળ છે અને ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતાં નરસિંહ પૂર્વેના આ સાહિત્યની જરા પણ અવગણના થઈ શકે એમ નથી. એ સાહિત્યનો શક્ય પરિચય આપવાનો પ્રયાસ આ નિબંધમાં ક્યો છે.

આ વિષયમાં આગળ વધતાં પહેલાં નરસિંહ મહેતાના સમય-નિર્ણયના પ્રશ્ન ઉપર થયેલી ચર્ચાઓનું વિહંગાવલોકન કરી લેવાનું જરૂરી છે.

‘ગૃહકાવ્યદોહન’ના સંપાદક સદ્ગન ઇચ્છારામ મૂર્યરામ દેસાઈ વગેરેએ નરસિંહ મહેતાનો જન્મકાળ સં. ૧૪૭૦ના અરસામાં સ્થાપિત ક્યો હતો અને હારાપણનો પ્રસંગ સં. ૧૫૧૨માં બન્યો હોવાનું જૂની દસ્તલિખિત પ્રતોમાંના ઉલ્લેખ પરથી મનાતું હતું, એટલે મહેતાની હાન્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અનુમાને સં. ૧૫૦૦ પછી

૨. ઈપીશ્વર દલપતરામ દસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની ગુણિ, પ્રવેશક-૫. ૭.

ગણવામાં આવતો હતો. ધણી વર્ષ મુઘી આ મન પ્રમાણુનું મેનાનો હતો, પરંતુ સં. ૧૯૬૧માં થી. આનંદશંકર દ્રુવે 'વસન્ત'માં એક લેખ લખીને પટેલી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ગોવર્ધનરામના ભાષણ પર ટીકા કરતાં નરસિંહનો સમય 'અદ્વૈતવાનું' પ્રથમવાર મૂચન કર્યું. આ પછી સં. ૧૯૮૨માં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય સમય સંબંધમાં 'ગુજરાત' માસિકમાં તથા 'ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ' નામના લેખમાં શંકા ઉઠાવી અને ત્યાર પછી આ વિષયમાં રસાદ્રશીબરી ચર્ચા શરૂ થઈ. શ્રી. મુનશીની દલીલોનો જવાબ તે વખતે શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ 'દૌમુદી'માં અને શ્રી. દુર્ગાશંકર ગાસ્ત્રીએ 'પ્રસ્થાન'માં આપ્યો હતો. આ પછી સદ્ગત નરસિંહરાવે મુંબઈ યુનિવર્સિટી નરસિંહ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં આ બંને પક્ષોની દલીલોની રજૂઆત કરી હતી, પણ છેવટે તેમણે પણ શ્રી. મુનશીનો મન સ્વીકાર્યો નહોતો. ગૂજરાતી પ્રેસ તરફથી સં. ૧૯૮૭માં બહાર પડેલ ત્રીકમદાસનાં કાળોના પરિગિષ્ટમાં તેના સંપાદકો શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈ તથા શ્રી. નયનસુખરાય મજુમદારે આ વિષે ચર્ચા કરીને વૃદ્ધમાન્ય કાળનું સમર્થન કર્યું હતું. આ સર્વ ચર્ચાઓનો જવાબ શ્રી. મુનશીએ સં. ૧૯૮૬માં 'દૌમુદી'માં એક લાંબો લેખ લખીને તથા 'નગર્મયો ભક્ત દરિનો' એ તેમના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાનમાં આપ્યો છે.

શ્રી. મુનશી એવી કલ્પના કરે છે કે "અગદમી સદીમાં સ. ૧૫૧૨ (દારાપંજુ)નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું હતું અને તેનું કાળુ માડલિકના દારપ્રસંગની દંતકથા લાગે છે." તેમના મન પ્રમાણે, દારાપંજાની ગચનાનો સમય સં. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૦નો ગણી શકાય સ. ૧૬૦૦માં નરસિંહની કીર્તિ આખા ગૂજરાતમાં તથા ઉત્તર હિન્દમાં પ્રસરેલી હતી અને એ જ અરસામાં માડલિકની સમ્બાલીનનાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો દેખાય છે, એમ તેઓ માને છે.

આજના વિષયને નરસિંહના સમયની મૂલ્યમય સાથે સંબંધ નથી, એટલે તે સંબંધી વિવેચનને અહીં અવકાશ નથી; પરંતુ ચૈતન્યના શિષ્ય ગોવિન્દાસકૃત દશ્યો કે જેને શ્રી. મુનશી પોતાનો 'સૌથી વધુ નિષ્ક્રિયાત્મક પુરાવો' ગણે છે તે બનાવટી હોવાનું હાકા મુઝિયમના ક્યુરેટર ડૉ. આર. સી. મજમુદારે સાપ્તાહિક 'અમૃતબજાર પત્રિકા'માં એક લેખ લખીને પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. ૩ આમ શ્રી. મુનશીનો એક સૌથી જાજર પુરાવો નાપાયાદાર જણાયો છે. હારમાળામાં પાછળથી પદોની પુષ્ટિના ધાસ્યેસ થઈ છે, પરંતુ મૂળે તે નરસિંહની કૃતિ જ નથી, અને એ આખું એ પ્રકરણ પાછળના કવિઓએ ઉપગ્રવી દાહેલું છે એમ માની શકાય એવું નથી. હારમાળાનો ગ્યનાદાળ ફેરવતાં માંગલિકની સમકાલીનતાનો આખો પ્રસંગ જ ઉડી જવાની સ્થિતિ પેદા થાય છે. હારમાળાની મં. ૧૬૭૫ની પ્રત મળી આવી છે તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તેનો કર્તા વિશ્વનાથ જાની કે પ્રેમાનંદ નથી. શ્રી. મુનશીના મત પ્રમાણે નરસિંહનો અવસાન દાળ સં. ૧૬૨૦ માનીએ તો આદિકા દ્વંદ્વા ગાળામાં આવી વિચિત્ર બનાવટ થાય એ અસંભવિત જણાય છે. એવી બનાવટ થાય અને એકમતે તે સ્વીકારાય એ પણ એટલું જ વિચિત્ર છે. હારમાળાનો એકડો પ્રતિઓ એવી મળી આવે છે કે જેમાં સં. ૧૫૧૨ની સાક્ષ્ય મળે છે. ૪ પંદરમા સંતકના અંતમાં અને મોળમાં શતકના આરંભમાં નરસિંહ હયાત હતો, એવા સંખ્યાબંધ ઉક્તેષ પુસ્તકો અને શિવાગ્રેષોમાંથી મળે છે. એકદરે નરસિંહ મહેતાના વૃદ્ધમાન્ય દાળને ફેરવે તેવાં કોઈ મળજૂત પ્રમાણો મળ્યાં નથી

૩. જુઓ, 'પ્રલજધુ' તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૬ તથા તેનું અવતરણ-ફાઈનસ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક પુ. ૧, અંક ૪.

૪. હારમાળાના પદો તથા વસ્તુના સુદૃઢ પૃથકરણ માટે જુઓ શ્રી. કેશવરામ રાસોઈસંપાદિત 'હારમાળા'નો. હપોદ્ધાત, ફાઈનસ ગુજરાતી સભા ત્રિમાસિક, પુ. ૧, અંક ૨-૩.

અને શ્રી. મુનશી વગેરેનો પક્ષ એવાં પ્રમાણો ન મેળવી શકે ત્યાં મુધી વૃદ્ધમાન્ય કાળને ૮૮ પ્રમાણુભૂત ગણવામાં કંઈ દરકન નથી.

આમ નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિના આરંભકાળ માટે સં. ૧૫૦૦નું મીમાચ્છિદ્ર નક્કી કરતાં ગૂજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી સં. ૧૫૦૦ મુધીના સાહિત્યની વિચારણા કરવાનું આ નિર્ગંધમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીના આરંભ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે રાજપૂતાના, માળવા, ગૂજરાત અને મદરાસપટ્ટના મોટા ભાગમાં અપભ્રંશ નામથી જોળખાતી થોડાક દેશ્ય કેરકારોવાળી ભાષા બોલાતી હતી. મુસલમાનોના આગમન પછી આ પ્રાન્તો વચ્ચેનો સંપર્ક જોઈ શકાય તે પ્રાન્તની ભાષાઓની રચના થઈ જાય અને પ્રાદેશિક ભાષાઓ અપભ્રંશમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ.

પાટણમાં વનરાજની મૂર્તિના સેખની નીચે સં. ૮૦૦ની સાથે છે, તે ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષા એટલી પ્રાચીન છે, એવો એક મત ગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ એ સેખે નો આધુનિક છે એમ પાટણથી જણાયું છે. સિદ્ધગઢ અને કુમારપાસના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના ‘સિદ્ધતેમ’ વ્યાકરણના આદ્યમાં અધ્યાયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપ્યું છે. તેમાં મહાગાળ્હી પ્રાકૃત, શૌર્યેની, માગધી, પેશાવી અને મૃત્તિંગ પેશાવી ભાષાઓની સાથે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ પણ આપ્યું છે અને તત્કાલીન અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી સંખ્યામય અવનરણો આપ્યાં છે. એ કાવ્યોની ભાષા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાથે અનેક રીતે મળતી આવે છે. દી. બ. કેશવજ્ઞાન ક્રુવે બીજા સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખરથાનેથી આપેલા ભાષણમાં ગૂજરાતીનું મળ હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશ સૂત્રો મુધી

ખોળ્યુ હતું અને પાછળથી પ્રાચીન ગૂજરાતીનું વધુ સાહિત્ય મળી આવના તેમનો એ મત તત્ત્વ વાસ્તવિક હોવાનું જણાય છે

હેમચન્દ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિક્રમના બાગ્મા સનઝના ઉત્તારાર્ધના વિકાસ પામી હતી, એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીનો ઉદ્ભવકાળ લગભગ એ જ નક્કી કરવામાં આવે તો તે ઠીક વધારે પડતું નથી તેમાં— ચૌહાના ગનઢમાં તો ગૂજરાતી અષ્ટ રીતે સાહિત્યબાધાનું ધ્યાન પામી ચૂકી હતી અને તે પૂર્વે ટૂંકાક મૈનઓ થયા, તે ખોનાતી હોવી જોઈએ સ. ૮-૫માં પ્રાકૃતમાં ગ્યાયેન દાક્ષિણ્યચિહ્નસુરિકૃત ‘નુનયમાના’માં નીચે પ્રમાણે એક ઉત્તેષ મળે છે—

ઘણલોળિયપુદ્ગે ઘમ્મચર સચિવિગ્ગહે નિરળે ।

‘જ ન્ને મન્ડ’ મળિરે અહ વેચ્છઈ ગુજર જવરે ॥

અર્થાત્ પત્રી ગૂર્જર તોફાને જોયા. એ લોકો ધી અને નાખણુરી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપગથણુ, સચિવિગ્ગમાં નિપુણ અને ‘જુ ઉરે મન્ડ’ એમ ખોનાનાગ હોય છે.

લાટના પ્રદેશનો પણ અત્યાગે તો ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે એ રીતે તેના નીચે પ્રમાણે ઉત્તેષ છે—

ઘ્ઘામાલ્લિવિલ્લિતે વયમીમતે સોહિયગતે ।

‘અન્ડ કાઠ તુન્ડ’ મળિરે અહ વેચ્છઈ લાટ્ટે ॥

અર્થાત્ પત્રી લાટના તોફાને જોયા. એ લોકો માથામાં સેંધા પાટનાગ, લેપન ટુનાગ, મુઝોબિન શરીરવાળા અને ‘અન્ડ નાઈ તુન્ડ’ એમ ખોનાનાગ હોય છે.

જો કે આ અવનગ્ગો ઉપરથી કોઈ દૂરસ્થ અનુમાનો ખચવાનું મુશ્કેલ છે, છતાં તે વખતના ગૂર્જરાની એક વિશિષ્ટ ખોતી હોવાનો ખ્યાન આપણને તે ઉપરથી થાય છે. જસતમેરના બહાગમાથી સ

૧૩૩૬મા રચાયેલો માત્રશિક્ષા નામે એક વ્યાકરણપ્રથમ મળેલો છે ગૂઝરાતી ઉપરથી સમ્પૂર્ણ હાત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન થતા માટે તે લખાયેલો છે આથી તે પૂર્વે આશરે એક-મે સતી થયા પ્રાચીનતમ ગૂઝરાતી અથવા જેને Post-Apabhramsha કહેવામા આવે છે તે બાલાનુ અગ્ર સુચિત થયું હોયુ જોઈએ એ અપ્પ છે

પ્રાચીનતમ ગૂઝરાતી સાહિત્ય

દેમચન્દ્રે અપભ્રંશ ના રણના નિયમોના ઉદાહરણ તરીકે મોટે ભાગે દસમા-અગિરાગમા રાત્ર મા રચાયેલા પ્રથોમાથી અથવા તત્કાલીન લોકોક્તિઓમાથી પછો ઉતાર્યા હોના જોઈએ આથી દેમચન્દ્રના વ્યાકરણની ઉપયોગિતા તત્કાલીન લોકબોધપાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય છે દેમચન્દ્ર ઉદ્ધૂન કરેના પછોમા મોટો ભાગ દોહાનો છે અને તેમા વજ્રાખરા દોહા શુભારસના છે પણ તે ઉપરાત ૧૮ વીરરસના ૬૦ ઉપદેશમન ૧૦ જૈન ધાર્મિક પદ્ય થા-પુરાણમાના ૧ કૃષ્ણ-ગાથા વિશે ૧ બલિગાજ તથા વામન વિશે, ૧ ગમ-ગાનણુ વિશે અને ૨ મહાભારતને લગતા છે શુભારસના દોહાઓ ૧૬૫ મે તેા મુજ વિરેના છે માગવાનો પ્રસિદ્ધ વિદ્યાવિનાસી રાગ મુજ એ જ આ પછોમા વર્ણવાયેલ મુજ હોય એ અસંભવિત નથી

કવિત્વની દૃષ્ટિએ પણ દેમચન્દ્રે ઉતારેલા પછો ઉત્કૃષ્ટ છે ઉપમા અને સરોટ શબ્દગ્યનાની દૃષ્ટિએ સારામા સારા સંસ્કૃત પદ્યોની ખરાબરી કરે એવું મનિત થણા પદામા નગરે પડે છે પદરમા અથવા મોગમા સૈમમા થયેના કોઈ અર્થાત જૈન લખકે આ અપભ્રંશ દોહાઓ ઉપર 'દોઅ વૃત્તિ' નામની સમ્પૂર્ણ ટીકા લખી છે તે સમ્પૂર્ણ અનનરણાની વિદ્યમિત્રિયતાને પુગવેલ ગૂ

દરે છે, કેમકે અપભ્રંશ જેવી ભાષાનાં દાખો પણ સંસ્કૃતમાં દીકા લખાયાનાં ઉદાહરણો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અત્યંત વિગ્ન છે. અપભ્રંશ ‘ભવિષ્યતકલ્પા’ અથવા ‘પંચમીકલ્પા’ના ઉપોદ્ધાનમાં ડૉ. ગુણે કહે છે તેમ, હેમચન્દ્રનું આ વ્યાકરણ “ગૂઝરાતી, હિન્દી, મગદી ઇત્યાદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિગત ઉપયોગી અને મોલિત છે, કાગલ કે સર્વ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં માત્ર જૈન ચંડે અપભ્રંશ વિશે કંઈક કહ્યું છે અને પછી જૈન હેમાચાર્યે અપભ્રંશ ભાષા વિશે ખીજાઓ કરતા ઘણી દાખાઓ તેમજ વિચારથી વિવેચન કર્યું છે અને વડુ અગત્યનું તો એ છે કે તેમણે તેનાં ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દોઢા આપેલ છે. આથી અપભ્રંશ ભાષાના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ હેમચન્દ્રનું સૌથી વધુ મદદર છે.”^૧

કુમારપાવના મંથલ પછી નવ વર્ષે એટલે કે સં. ૧૦૪૧માં ખીજા એક જૈનાચાર્ય મોમપ્રભશૂરિએ ‘કુમારપાલપ્રતિભેદ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રન્થની રચના કરી છે તેમાં મંખ્યામંથ અપભ્રંશ પણ આવે છે. એ પેઢી કેટલાંક એ જ સ્વરૂપે હેમચન્દ્રમાં પણ માન્ય પડે છે.

આવાં પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ પદોની દૃષ્ટિએ ખીજા એક મદદરનો ગ્રન્થ મેન્તુગાચાર્યકૃત ‘ગ્રન્થચિન્તામણિ’ છે. સં. ૧૩૬૧માં વડવાણમાં તે રચાયેલો છે. આખો ગ્રન્થ સંસ્કૃત ગદ્યમાં રચાયેલો છે, પણ વચ્ચે ક્વચિત્ અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત પદો પણ આવે છે. આવડો અને માનુષોના અનોરંગન અને ઉપદેશ અર્થે જૂની શ્રુત-પરંપરાને આધારે પૌગણિક, ઐતિહાસિક અને અર્ધ-ઐતિહાસિક પુરોનાં ચરિત્રો તેમાં આપેલાં છે અને ગૂઝરાતના હિન્દુ ગાળાઓના ઇતિહાસની બામનમાં આ ગ્રન્થ સામાન્યતઃ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. એમાં કુલ ૩૧ અપભ્રંશ પદો છે, અને તે વખતે લોકોમાં તે સાગી પેઠે પ્રચલિત હોય એમ ગ્રન્થની સંકલનાના પ્રકાર ઉપરથી જણાય

૧. ‘ભવિષ્યતકલ્પા’ પર ડૉ. ગુણેની પ્રસ્તાવના (આ એ સી)

દત્ત પ્રસ્તુત ગમ આ બનાવને સમય બાપામા વર્ણવે છે આ ગસ સ ૧૦૮૫ આસપાસ ગયાયો હોવાનું અનુમાન થાય છે. પ્રાકૃત 'નનમ્પ'મા ૯ પજુ આ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે

આ પાઠી મ. ૧૩૦૩મા પ્રજાનિવશ્ચુગિએ અથવા તેમના કોઈ ગિળે 'દ્વદ્ધનીગસ' ૧૦ ગ્યો છે. દ્વદ્ધની એ આજુ પાસેનું એક ગામ છે આ કાંપમાથી કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો તથા ઉપયોગી સવનો મળી આવે છે

મ. ૧૩૭૧મા અમદેવસુગિએ 'સમગરાસ' ૧૧ રગ્યો છે આ ગમના નાય- મની સમસિંદને અનાકિદીન ખીમજના મેનાપતિ અનકખાને નિવગનો મૂળો બનાવ્યો હતો તેણે સ ૧૩૭૧મા ગુજુગ્ય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, અને આ ગસ પજુ તે જ વર્ષમા ગયાયેનો હોઈ વિશ્વાસપાત્ર લખી-તો પૂરી પાડે છે આ સમગસિંદમા દર્શિતવગકિત ખતી અને તેણે કળેતા કેટલાક ભવનો મળી આવે છે. શત્રુગ્યમા આ જીર્ણોદ્ધારની પ્રશન્તિ અર્થે દ્વદ્ધસુગિએ સમૃતમા 'નાભિનદનોદ્ધાગ્રમધ' ગખ્યો છે ૧૨

આ પાઠી મડનિ નામે એક ગ્રવિએ ગ્યેન 'પેથડગસ' ૧૩ મળી આવે છે પાટણ પામેના મડે ગામના જતની સધપતિ પેથ ના સદ્કૃત્યોનું તેમા વર્ણન છે કેટલા- આનુગી પ્રમાણે

૯ મુદ્રિત એજન પરિશિષ્ટ ૫

૧૦ મુદ્રિત એજન

૧૧ મુદ્રિત એજન

૧૨ સ પટિત બચવાનદાસ હરખચદ તથા જુઓ, ૫ લાલચદ ગાધીનો લેખ 'શ્રીશત્રુ ગ્ય તીર્થનો ઉદ્ધાર- સમગસિંદ' (જૈનધુગ, વર્ષ ૧૫ ૧૦૨, ૨૮૩ ૨૫૫ ૪૦૩)

૧૩ મુદ્રિત પ્રા મ. મ. સ

ઉપરથી ૧૪ આ રાસ સં. ૧૩૬૦ આસપાસ રચાયેલો હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ રાસમાં સંખ્યાબંધ ગદ્યેરો તથા ગામોનાં નામ આવતાં હોઈ ઇતિહાસ ઉપરાંત ભૂગોળની દૃષ્ટિએ પણ તે ઉપયોગી છે. ‘દીક્ષા’, ‘લાગદ્ગા’, ‘મંડિયલે’, ‘ક્રીયલે’, ‘કવિયલે’, ‘તુમ્હચિ’ વગેરે મરાઠીમિશ્રિત પ્રયોગો મૂળરાત અને મદારાષ્ટ્રના તે વખતના ભાષાસંપર્કનું સૂચન કરે છે.

અં. ૧૪૫૪ લગભગ એક જૈનેશ્વર કાવ્ય આવે છે. એ કાવ્ય તે ઇશ્વરના રાવ રણમલ્લના પુરોહિત શ્રીધર વ્યાસકૃત ‘રણમલ્લછંદ’ છે. ૧૫ અમદાવાદના સુસ્તાનની સવારીને રણમલ્લે કેવી રીતે પાછી દહાવી એનું અર્થાંત જીવસાદાર અને રસિક વર્ણન તેમાં છે. કવિએ સિદ્ધવિદ્યોદિત, ભુજંગી, સારંગી, મરદંદા, દુમ્મીલા, નારાય, હાપ્પય વગેરે સંખ્યાબંધ છદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કાવ્યનો મોટો ભાગ ચારણી ‘અવદત્થ’ ભાષામાં છે, અને માત્ર ઐતિહાસિક રીતે જ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના નમૂના તરીકે પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે. આ કાવ્યના સંપાદક દી. જી. કેશવલાલ મુવના શબ્દોમાં કહીએ તો, “રાડોડ વીરુ (રણમલ્લ)નાં સ્થાવર અને જંગમ સ્મારક રણમલ્લ ચોડી અને રણમલ્લછંદ. ગદ્ય ઉપરની બેઠક તો રણમલ્લનું જ સ્મારણ આપશે; શ્રીધરનો પવાડો તો રાણાને અને કવિને ઉભયને ચિરંજીવ રાખશે. રણમલ્લછંદના જોડાનું વીરસનું ખંડકાવ્ય, ગૂજરાતીમાં છે નહીં.” ૧૬ આ જ શ્રીધર વ્યાસે ‘સપ્તશતી’, તથા ‘કવિત ભાગવત’ પણ વિવિધ છદોમાં લખ્યું છે.

૧૪. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ ‘એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ’ (પુરાતત્ત્વ, પૃ. ૧, અંક ૧.) તથા આ લેખકનો લેખ ‘સદેર’ (શ્રવણ, કેશુ. ૧૯૩૭)

૧૫. મુદ્રિત : દી. જી. મુવ સંપાદિત ‘પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય’

૧૬. એજન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે બારમી, તેરમી તથા ચૌદમી સદીમાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય સારી પેઠે ખીલેલું હતું અને પ્રસિદ્ધ પુરોણને લગતાં કથાનકો, વાર્તાઓ અને દ્વંદ્વો પણ લોકોમાં સારી પેઠે પ્રચલિત હતાં.^૭

હવે, નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યનું વિષયવાર અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જે સાહિત્ય અત્યારે મળી આવે છે તે કરતાં અનેક-ગણું જૂનકાળમાં નાગ પામેલું હોના છતાં એકંદરે જોતા ગૂજરાતી બાયા કે જે તે વખતે કેવળ બાસ્થાવસ્થામાં જ હતી તેનું સાહિત્ય તેની એ બાસ્થાવસ્થામાં પણ કેટલા સાગ પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલું હતું, એની કલ્પના ઉપરજ્યાં સાહિત્ય ઉપરથી થઈ શકે છે.

ઐતિહાસિક કાવ્યો

સૌથી પ્રથમ ઐતિહાસિક કાવ્યો લખાયા. ઐતિહાસિક પ્રસંગોને ધાર્મિક સ્વરૂપે જાળવી રાખવાની વૃત્તિ જંનેમાં વિશેષ હતી એમ જણાય છે અને એ વૃત્તિને પરિણામે જ ગૂજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકનારા અનેક સંસ્કૃત પ્રબન્ધાત્મક ગ્રન્થો અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો જૈન બંડારોમાથી મળી આવે છે.

આમાં કાવ્યોમાં વિજયસેનસુરિકૃત ‘દેવંતગિરિ રાસ’^૮ સૌથી પ્રાચીન છે. એ રાસનાં ચાર કડવાં છે અને દરેકમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦, ૨૨ અને ૨૦ કડીઓ છે. વનરાજના શ્રીમાળી મંત્રી જનબના વંશજ સનગનને સિદ્ધરાજે સોગઠનો દંડનાયક નીમ્યો હતો. આ સનગનને સોગઠની ગેપજા ખર્ચાને ગિરનાર ઉપરનાં વાદડાનાં જૂનાં દહેરાંસરોનો ઉદ્ધાર કરીને નવું પાકું મંદિર સં. ૧૧૮૫માં બંધાવ્યું

૭. જુઓ, આ લેખકનું ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’નું અવલોકન, ‘શુદ્ધિ-પ્રકાશ,’ એપ્રિલ-મે-જૂન ૧૯૩૫. *

૮. મુદ્રિત: ‘પ્રાચીન ગૂજરાત કાવ્યસંગ્રહ’ (ના. આ. સી.)

હનું. પ્રસ્તુત રાસ-આ બનાવને રસમય બાપામાં વર્ણવે છે. આ રાસ સં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલો હોવાનું અનુમાન થાય છે. પ્રાકૃત 'રવનદત્ત'માં^૯ પણ આ જ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે.

આ ૫છી સં. ૧૩૬૩માં પ્રજાતિક્ષકસૂરિએ અથવા તેમના ડાહ્ય શિષ્યે 'કચ્છલીરાસ'^{૧૦} રચ્યો છે. કચ્છલી એ આજુ પાસેનું એક ગામ છે. આ કાવ્યમાંથી કેટલીક ઐતિહાસિક વિગતો તથા ઉપયોગી સંવનો મળી આવે છે.

સં. ૧૩૭૧માં અંબદેવસૂરિએ 'સમરારાસ'^{૧૧} રચ્યો છે. આ રાસના નાયક મંત્રી સમરસિંદને અજ્ઞાઉદ્દીન ખીલજના સેનાપતિ અક્ષકપાન નિર્મળને સુખો બનાવ્યો હતો. તેણે સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંગ્ય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, અને આ રાસ પણ તે જ વર્ષમાં રચાયેલો હોય વિશ્વાસપાત્ર દેખાયેલો પૂરી પાડે છે. આ સમરસિંહમાં કવિત્વશક્તિ હતી અને તેણે જાણેલાં કેટલાંક સ્તવનો મળી આવે છે. શત્રુંગ્યમાં આ જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિ અર્થે કલ્પસૂરિએ સંસ્કૃતમાં 'નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ' લખ્યો છે.^{૧૨}

આ ૫છી મંડલિક નામે એક કવિએ રચેલ 'પેથડરાસ'^{૧૩} મળી આવે છે. પાટણ પાસેના મેડેર ગામના વતની સંધપતિ પેથડનાં સત્કૃત્યોનું તેમાં વર્ણન છે. કેટલાંક આનુષંગી પ્રમાણો

૯. મુદ્રિત : એજન, પરિશિષ્ટ ૫.

૧૦. મુદ્રિત : એજન.

૧૧. મુદ્રિત : એજન.

૧૨. સં. પંડિત જગવાનરાસ હરખચંદ; તથા જુઓ, પં. લાલચંદ્ર ગાધીનો લેખ 'શ્રીસત્રુંગ્ય તીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ,' (જૈનયુગ, વર્ષ ૧૫. ૧૦૨, ૨૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩)

૧૩. મુદ્રિત : પ્રા. ગ્રં. કા. સં.

ઉપગ્રી ૧૪ આ રાસ સં. ૧૩૬૦ આસપાસ રચાયેલો હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ રાસમાં સંખ્યામંથ ગહેરો તથા ગામોનાં નામ આવનાં હોઈ ઇતિહાસ ઉપગત જૂગોળની દૃષ્ટિએ પણ તે ઉપયોગી છે. ‘દીહલ્લા, ‘લાગયા, ‘મંડિયસે, ‘કાયસે, ‘દિવિયસે, ‘તુમ્હચિ’ વગેરે મગીમિથિત પ્રયોગો ગૂજરાત અને મદારાષ્ટ્રના તે વખતના બાપામ પર્ડનું સૂચન કરે છે.

સં. ૧૪૫૪ લગભગ એક જૈનેનું કાવ્ય આવે છે. એ કાવ્ય તે ઈડગના રાવ રણમળના પુરોહિત શ્રીધર વ્યાસકૃત ‘ગણમણ્ડ’ છે. ૧૫ અમદાવાદના સુલ્તાનની સમારીને ગણમણે કેવી રીતે પાઠી દેશની એનું અત્યંત જીઆદાર અને ગસિદ વર્ણન તેમાં છે. કવિએ સિદ્ધવિહોદિત, જુજંગી, સારસી, મરદદા, કુમીયા, નાગાય, ઇપ્પય વગેરે સંખ્યામંથ છદોનો પ્રયોગ કર્યો છે. કાવ્યનો મોટો ભાગ ચારણી ‘અવદત્થ’ બાપામા છે, અને માત્ર ઐતિહાસિક રીતે જ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના નમૂના તરીકે પણ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે. આ કાવ્યના સંપાદક દી. બ. કેમળનાથ દુવના શબ્દોમાં કહીએ તો, “ રોહોડ વીરુ (ગણમણ)નાં સ્થાવર અને જંગમ ગમારક ગણમણ ચોટી અને ગણમણ્ડ. મઠ ઉમરની બેસક તો રણમણ્ડ જ ગમરણ આપશે, શ્રીધરનો પવાડો તો ગણાને અને કવિને ઉભયને ચિગંજવ રાખશે. રણમણ્ડના જોડાનું વીગરસનું ખંડકાવ્ય, ગૂજરાતીમાં છે નહીં.” ૧૬ આ જ શ્રીધર વ્યાસે ‘સપ્તશતી,’ તથા ‘કવિત ભાગવત’ પણ વિવિધ છદોમા લખ્યું છે.

૧૪. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ ‘એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ’ (પુરાતત્ત્વ, પૃ ૧, અંક ૧) તથા આ લેખકનો લેખ ‘સંડેર’ (રત્નરદા, ફેબ્રુ. ૧૯૩૭)

૧૫. મુદ્રિત - દી. બ. દુવ સંપાદિત ‘પ્રાચીન ગૂર્જર નાવ્ય’

૧૬. એજન, પ્રગટાવના, પૃ ૯

‘ નામમયજ્ઞ ’ની સાથે ‘ દાન્દ-દેવગન્ધ ’નો ઉત્તેજ --વે
પણ ઉચિત જણાશે ‘ દાન્દ-દેવગન્ધ ’નો દર્શાવવારે અર્ચાચીન દોષ
તરસિ’નો સમજાવીત છે, પણ શ્રી ૧૨ ‘યાસ્ના નાનમ્ડા ખટના યતી
આથ પત્રનાખના લાગ્યા વીગ્ગસિ’ માન્યની—આ બંને ઉત્તમ વિ
ગોની રૂંલીની તુલના સમય થઈ પડે તેવી છે

અ. ઉપગત સ ૧૪૮૪મા હીંગાણ-મુઝિએ ‘ વન્નુપાન-તે-પાન
રાસ --ચો છે, ૧૭ તેમથી ગુજાનના વીગ મરીઓ વન્નુપાન તથા
તગપાલ વિશે કેટલીક દખાનો મળી આવે છે

વાર્તાઓ-કથાનકો

વાર્તાઓ-કથાનકોનું સાહિત્ય પણ આ સમય દરમિયાન હીંગ
પ્રમાણમા મળી આવે છે સ ૧૩૨૫ના અગ્રસામા રતનસિદ્ધમુઝિના
રિખે ‘ ઉપદેશમાના’ ૮૧ છંપયમા મૂચી છે અને તેને ‘ ઉવએ
સમાન ૮૧ગુય છંપય ૧૮ એનું નામ આપ્યું છે સ ૧૪૧૧મા
વિજયમદ્રકૃત ‘ હસરાન્વલસરાજ ચોપાલ ૧૨ આવે છે જેનેતર
આસાયતે પણ ‘ હસવલસ’મા’ લખી છે, તેનો સમય પણ ૫૬૬મા
શન મા લખી શકાય છે, કેમકે સ. ૧૫૧૩મા લખાયેની તેની
હસ્તલિખિત ગ્રંથ જાણનામા આવી છે ૨૦ વિજયમદ્ર તથા
આસાયતના આ કથાનકો આપણા પ્રાચીન લેખવાર્તા સાહિત્યના
આખ્યાસમા ઉપયોગી થાય તેવા છે સ ૧૬૭૩મા ખખાનના મિ
શિવદાસે હસાવીની વાર્તા લખી છે, તેની સાથે આ વાર્તાઓ

૧૭ જેન સાહિત્યનો ક્રિસિસ ઇતિહાસ, પૃ ૪૮૭

૧૮ મુદ્રિત આ ગ્રંથ મા સ

૧૯ જેન ગ્રંથ ૨ કવિઓ ભાગ ૧, પૃ ૧૫

૨૦ એનન પૃ ૪૭ આ મળ્યેના અતરજના અવરોધન પછી શ્રી
કેરવરામ તાસી તેનો નાં જેનેતર હોવાના નિર્ણય પર આવ્યા છે

નરસિંહ પૂર્વેનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

સરખાવવા જેવી છે. શિવદાસના કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે જૈન ધર્મની અસર જણાય છે તે પૂર્વની જૈન કૃતિઓને કારણે હોઈ શકે.

જૈનેશ્વર કવિ બીમકૃત 'સદયવત્સચરિત્ર'ની સં. ૧૪૮૮માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમાં છે.^{૨૧} એ પ્રત ધણી જ અગ્રુદ છે, તેથી કાવ્યનો રચનાકાળ અનુમાને પંદરમા સદાયના અધવચ સુધી લઈ જઈ શકાય. આ 'સદયવત્સચરિત્ર' તે જ સદેવંત-સાવલિંગાની વાતો. સંસ્કૃતમા રત્નગોખરગણિતુ સદયવત્સવીરચારિત્ર મળી આવે છે. પાછળથી સંખ્યાબંધ જૈન લેખકોનાં ગદ્યપદ્ય લખાણો આ વિષય પર મળે છે. જે કે અત્યારે બગરમાં વેચાતી સદેવંત-સાવલિંગાની વાતોમાં અને આ કથાનકોના વસ્તુમા મોટા તફાવત છે. બીમની કૃતિ આસરે ઇસો ૬૬૧ની છે. એણે ગુંગાર અને અદ્ભુત રસના પ્રસંગો અત્યુત્તમ રીતે વર્ણવ્યા છે; અને એકંદરે તેના જોડાતું કથાનક પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં મળવું મુશ્કેલ છે.^{૨૨}

પછી સં. ૧૪૮૫માં હીરાણુદસુરિએ રચેલ 'વિદ્યાવિલાસ પનાડો'^{૨૩} પણ એક મદરતનું કાવ્ય છે. સં. ૧૪૮૪માં તેણે રચેલો 'વસ્તુપાલ-લેખપાલ રાસ' મળી આવે છે. 'વિદ્યાવિલાસિનીની વાતો'નું મૂળ આપણે હીરાણુદસુરિના પવાડામાં શોધી શકીએ છીએ. પવાડામાં વર્ણવાયેલ વસ્તુ સં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલ વિનયચંદ્રકૃત

૨૧. આ કુપરાત પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમા તેની ખીજ જે તથા પાઠાગ્રમા સાગરના કુપાશ્રયના બંદારમા એક હસ્તલિખિત પ્રત છે.

૨૨. આ સંબંધમા વધુ માટે જુઓ અનિયારમા સાહિત્ય સ મેલનમા આ લેખકનો લેખ 'અપભ્રંશ લોકનાર્તોવિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય : એક તુલનાત્મક દૃષ્ટિ.'

૨૩. બીજા સંખ્યાબંધ પ્રાચીન કાવ્યોની સાથે આ રાસ પણ સ પાદિત થઈને ગૂજરાતમાવળિએ સંગ્રહમાં આ ઓ. સી. તરતથી પ્રકટ થનાર છે (સંપાદકો—પ્રો. બળવંતરાય કાકર, યી. મધુસુદન મોદી અને શ્રી મોહનલાલ દેસાઈ).

ઇતિહાસની કેડી

મહિનાય મહાસરવમાં ૨૦૩ ગ્રેન્ડની આડકલા રૂપે મળી આવે છે. ૨૦૩ ગ્રેન્ડની આ આખ્યાયિકા ૨૩૦૦ કડીના કાવ્યના ૩૫મા કેવી ગીતે આવી જાય છે તે નોંધના જેવું છે મૂળ કથામાં વિદ્યાવિનાયક પુરુષનું નામ છે, જ્યારે પદ્મીના લગ્નમાં તે રાજકુમારી વિદ્યાવિમામિનીમાં ફેરવાઈ જાય છે. અધ્યક્ષાના સખ્યાગધ જૈન ઈવિઓએ પણ આ વિષય પર કથમ ચલાવી છે ૨૪

મં. ૧૪૧૫માં જિનોબ્સગિનો 'નિનિકમગસ' ૨૫ અને સ. ૧૪૬૬માં સાધુગીર્તિનો 'નિકમચગિનકુમાર ગમ' ૨૬ મળે છે. મ. ૧૧૧૬માં જૈનેન મુમુક્ષુને 'નિકમચગિનકુમારનીની વાની' ૨૭ બખી કે તે સાથે સાધુગીર્તિના કાવ્યનું કેટલુંક આવ્ય છે

એન્ડ્રે નર્સિંદના કાવ્યકલા પૂર્વના આ લુગમ સોનાતારને લગતુ સાદિત્ય સાગ પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને આપણી સોનાતારાઓના પદ્ધતિસર અને તુલનાત્મક અભ્યાસમાં તે સારી પેઠે ઉપયોગી થાય તેમ છે

પુરાણકથાને લેગતાં કાવ્યો.

જૈન પુરાણ-વાના લખ્યો તન્ક દ્રષ્ટિ ફેન્ના સં. ૧૦૪૧માં રચાયેલો ગાતિબ્દ્ધગિરૂત 'બગતેમ્ આ. મનિ ગસ' ૨૮ સર્વથી

૨૪ વિદ્યાવિલાસિનીના વસ્તુના પૃથક્કરણ માટે જીઓ ટિ ૨૨માં ફક્તેખ ફેલ લેખ

૨૫ જૈન ગર્જર ઈવિઓ ભાગ ૧, પૃ ૧૭

૨૬ હરતવિખિત પ્રત શ્રી રામવાલ મોહી પાસે છે

૨૭ મુદ્રિત ફાર્જસ ગર્જરાની સલા વરફથી

૨૮ જૈન ગર્જર ઈવિઓ, ભાગ ૧, પૃ ૧ (આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ તેમ જ પ વાલચ દયાધીએ આ રાસના સંપાદનો કર્યા છે તા ૧૬-૬-૪૫)

પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. ગૂજરાતી ભાષાના ઉદ્ગમકાળને તેરમા શનક મુધી લઈ જવામાં તે સદાયશ્રુત થાય છે. આ પછી સં. ૧૨૬૬માં ધર્મકૃત 'જંબૂસ્વામીચરિત,' ૨૯ સં. ૧૩૨૫ આસપાસમાં વિનયચંદ્ર-કૃત 'નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા,' ૩૦ સં. ૧૩૯૦ આસપાસમાં જિન-પદ્મસુરિકૃત 'સ્ત્રલિભદ્ર કાગ,' ૩૧ સં. ૧૪૦૫ લગભગ મનધારી ગજશેખરસુરિકૃત 'નેમિનાથ કાગ,' ૩૨ સં. ૧૪૩૦માં અજાન દવિકૃત 'જંબુસ્વામી કાગ,' ૩૩ પદ્મરમા ગનકના અંતમાં પ્રસિદ્ધ મોમસુન્દરસુરિકૃત 'નેમિનાથ નવરસ કાગ' ૩૪ તથા અનુમાને આ જ અરસામાં થઈ ગયેલા ગણવામાં આવતા સર્વાનન્દસુરિકૃત 'મંગલકથસ મોપાઈ' ૩૫ દત્તાદિ આ યુગનાં મુખ્ય કાવ્યો છે. આ ઉપરાંત પણ જૈનોનાં નાના મોટાં ધણાં કાવ્યો છે, પણ તે સર્વ વિગતારભયથી અત્રે નોંધી શકાય તેમ નથી. ૩૬

આમાં 'કાગ' સંજાવાળા કાવ્યો થોડીક નોંધ માગી લે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો છંદોવૈવિધ્ય, ઝડઝમક અને અલંકારમુક્ત ભાષાથી ભરપૂર હોય છે. એમાં જંબૂસ્વામી કે નેમિનાથ જેવાં પૌરાણિક પાત્રોને અનુલક્ષીને ઉદ્દીપક સુગારરસનું વર્ણન કરેલું હોય છે, પગ્ન

૨૯. મુદ્રિત : પ્રા. ગૂ. કા. સં. "

૩૦. મુદ્રિત. એજન. આ કાવ્યનું વર્ણન બારમાસ ૩૭ છે.

૩૧. મુદ્રિત : એજન

૩૨. મુદ્રિત : એજન

૩૩. મુદ્રિત : માસ તરફથી, 'ગૂજરાતી,' દીપોત્સવી અં. ૮ સં. ૧૬૮૮.

૩૪. મુદ્રિત : " જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ડરન્સ હેરલ્ડ " ઓગસ્ટ ૧૯૧૭

૩૫. જૈન ગૂર્જર દવિઓ ભાગ ૧, પૃ. ૩૫.

૩૬. એજન, પૃ. ૧ થી ૩૬

તેના અને હમેશા સીન અને સાત્ત્વિયનાના નિમિત્તમાં અને વિરોધ-
પ્રતિભાગના ત્યાગમાં જ આવે છે જૈન ઇવિઓએ લખેલી પ્રમથ્યાઓમાં
પણ અત આવા જ પ્રકારનો હોય છે આ 'દ્વાગ'કા ગેા ચેન
મામમાં ગવાતા હોય એમ અનુમાન થાય છે (સન્માવો હોયના
'દ્વાગ') જિનપદ્મશ્રીએ પોનાના 'અધિનિમદ્વાગ'ની અનિમ પત્રિ
ઓમાં લખ્યું છે કે—

નરત્તમચ્છિ જિવ્વડમશ્રિદિં કિંડ જાગુ મ્મેવડ ।

લેલા નાચડ પંચનામિ રનિદિ માવેવડ ॥

• ઉત્તમ કવિત્વની દૃષ્ટિએ આ 'દ્વાગ'કાનો જૂના સાહિત્યમાં
પ્રથમ ગ્રંથાન લે તેના હોય છે

આ જ અગ્રસામાં એ જૈનેના ઇવિદૃત પુરાણ-ધાને લગતા મે
ના ૫ મળી આવે છે 'રણમદ ૬૬'ના જનાં શ્રીધર વ્યાસે 'કવિન
ભાગવત' ૩૭ તથા 'સપ્તશતી અથવા દેવી-નિત' ૨૮ લખેલ છે
'કવિન ભાગવત'માં ભાગવતના દશમ સ્કંધનું હન્દોનક બાતાન્તર
છે અને 'સપ્તશતી'માં માર્કેડેયપુરાણના દેવીચરિત્રા સંક્ષેપમાં
નર્ણય છે 'સપ્તશતી' એ એસો વીસ કડીનું ના ૧ છે
“આ બે એ શાસ્ત્રનિકીડિત સસ્કૃતમાં છે તે પછી આ ગ્રંથ
(ચોપાધ) છે ત્યાં પછી બે આર્થા (ઉપનીતિ), આ ૩૫- અને
એ- પૂનઝાનુ (દોદરો) મળી પરસ્પર યમચ્છી સા-ગી લીધેની સાત
સાત તૂટતા સોળ ખડ આવે છે એને ચાર હરપય સુકમાં છે ” ૩-

૩૭ આ કાવ્યની વૃદ્ધ હાથપ્રત એ ગણિવાવ વ્યાસને મળી હતી
(પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, પ્રસ્તાવના પૃ ૬)

૨૮ આ કાવ્યની હાથપ્રતો વડોદરાના પ્રાચ્યવિજ્ઞાનમંદિરમાં તથા
અમદાવાદમાં ગુર્જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં ॥

૩૬ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય પ્રસ્તાવના પૃ ૬-૭

આ કાવ્યની એક કરતાં વધુ દસ્તાવિજિત પ્રતો મળતી હોઈ તે સારી રીતે સંગ્રહિત થઈ પ્રકટ થવાની જરૂર છે.

બીજું પાત્ર એક નોંધપાત્ર પૌરાણિક કાવ્ય આ મહત્વમાં નવે છે. આ કાવ્ય તે સાહિત્યગિનું 'વિગટપર્વ.' ૪૦ બાંધાના અવધ ઉપરથી તેનો સમય આશરે પંદરમા જનકના અંતમાં મૂકીએ. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે આખુંએ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલું છે અને મિત્રના નજીકે પાત્ર કાવ્ય 'નંદુ' ગ્યાન લે તેવું છે. આગામીમમાં મૈત્રા પંડી જ ગૂર્જરાતીમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોની ગ્યના ગરુ થઈ હતી, એવી એક જૂની માન્યતાને આ કાવ્ય અચોટ જવાબક છે. આ જ રવિનું એક 'પાંડવચરિત્ર' ૪૧ પાત્ર મળી આવે છે.

ધાર્મિક વિષયોને લગતાં કાવ્યો.

ધર્મ અને નરવનાનના કાવ્યોમાં મં. ૧૦૦૭માં ગ્યાયેલ 'સખસેત્રી ગમ', ૪૦ પદ્યકૃત 'દ્વામાનૃકા', ૪૭ માં પદ્યકૃત 'અર્ચારિદા', ૪૪ મં. ૧૪૧૦ આમપામ ગ્યાનંદચરિત્કૃત 'ક્ષેત્રપ્રકાશરસ', ૪૫ મં. ૧૦૦૧ આમપામ જગદકૃત 'સમ્યક્ત્વમાહ ચોપાહ', ૪૬ તથા અનાન રવિકૃત 'માનૃકા ચોપાહ' મુખ્ય છે. 'સખસેત્રી ગમ'માં જિત-મંદિર, જિતપ્રતિમા, જ્ઞાન, માધુ, માધી, આવક અને આદિકા એ

૪૦. આ કાવ્ય ગૂર્જરાત્માર્ચ મા પ્રકટ થનાર છે બાદશી મધુસૂદન મોરીના સૌન્દર્યથી તેનો પ્રેરણાક બાજ પાલવા મળ્યા હતા.

૪૧. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસા.ને આની દસ્તાવિજિત પ્રત મળી હતી.

૪૨. મુદ્રિત : પ્રા. ગુ. દા. સં

૪૩. મુદ્રિત : એજન.

૪૪. મુદ્રિત : એજન.

૪૫. જેન રજાં ર લિખ્યા, ૧૧૮, ૧ ૫ ૧૩

૪૬. મુદ્રિત : પ્રા. ગુ. દા. સં

સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. પશ્ચિમ 'દ્વાપરા'માં
 નાગખડીનો પ્રત્યેક વર્ષ લાઇને તે ઉપર ઉપદેશ આપનાર દ્વાઓ
 છે. આ જ નિમિત્તે લખેલ 'શાનિબ' ટીકામાં શાનિબ નામે મદા
 સમૃદ્ધિમાન થાનકે મદાવી પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણનું વર્ણન
 વર્ણમાળાનો પ્રત્યેક વર્ણ લખેલ દરેક છે. જગદુકૃત 'સમ્યક્ત્વમાધ
 યોપાધ'માં પણ વર્ણમાળાનો દરેક અક્ષર લખેલ સમ્યક્ત્વનો
 નિયમ ચર્ચો છે તથા 'માતૃશ્રીયોપાધ'માં પણ એ જ પ્રમાણે
 ધર્મોપદેશ નામાં આવેલો છે. સ. ૧૨૪૧માં 'ભગતેશ્વર બા. મુનિરાસ'
 લખનાર શાનિબત્તરિના 'શુદ્ધિગસ'માં સામાન્ય હિતોપદેશ આપનામાં
 આવેલો છે. ૪૭

ચો.માં શતવના અધનયમાં ખીજ એ મહત્વના ન થો મળે છે
 સ. ૧૪૪૦માં દેવસુન્દરમુરિગિધ્યુત 'કાવ્યધી યોપાધ' ૪૮ તથા
 સ. ૧૪૪૨ લગભગ વસિતગૃત 'ચિદુમતિ યોપાધ' ૪૯ પહેલા
 ના યમા વર્ણમાળાનો દરેક અક્ષર લખેલ ધર્મબોધ કરવામાં આ યો
 છે, અને ખીજમાં અનેક પ્રમાણની ચોનિમાં ભટખતા રૂવને કેવા
 હુ મો ભોગનવા પડે છે તથા એ હુ ખમાથી છૂટનાનો ઉપાય અરિહત
 અને ગુરુ ઈ, એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

જેન દિવિઓએ લખેલા ખીજ પણ કેટલાક નાના ના ચો આ

૪૭ આ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત પાટણમાં પ્ર મન્તિવિજયજી
 ગદારાજ પાસે એ એક હતી.

૪૮ જેન ગર્જર દિવિઓ ભાગ ૧, પૃ ૨૦-૨૧

૪૯ આ કાવ્ય ગૂનરમાવત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થનાર જી મ્વ મહિલાશ્ર વ્યાસે
 આપેલા તેના પરિચય માટે જુઓ ફાઈન ગૂનરસની સભા ત્રૈમાસિક,
 પુ ૧, પૃ ૨૮૨-૮૩

સમયમાં મળે છે. ૫૦ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય પર લખાયેલું જૈનેતર કવિનું એક પણ કાવ્ય આ સમયમાં મળતું નથી.

પ્રકીર્ણ કાવ્યો.

સં. ૧૪૬૦ પછી જયશેખરસૂરિએ રચેલ 'ત્રિભુવનત્રીપદ પ્રગલ્ભ' અથવા 'પ્રભોધચિન્તામણિ' ૫૧નો ખાસ ઉલ્લેખ અત્રે કરવો જરૂરી છે. આ કાવ્ય એક સુંદર રૂપક છે. વિશ્વનું સામ્રાજ્ય ધરાવતો પરમદસ નામનો રાગ મોદ નામના રાત્ર ઉપર કેવી રીતે વિગ્ન મેળવે છે, એનું તેમાં વર્ણન છે. જો કે આ પૂર્વે પણ પ્રાચીન ગૂજરાતી તથા અપભ્રંશમાં દ્રુકાં રૂપકો મળી આવે છે, ૫૦ પરંતુ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન લઈ શકે એવું સુસ્ત્રિષ્ટ રૂપક તો જયશેખરસૂરિનું જ પ્રથમ છે. સંસ્કૃતમાં કૃષ્ણમિથુના પ્રસિદ્ધ 'પ્રભોધચન્દ્રોદય' નાટક ઉપરાંત ખીમ સંખ્યામંથ રૂપકો છે. ૫૨ જયશેખરસૂરિએ મોતે પણ સં. ૧૪૬૨માં સંસ્કૃત કાવ્યમાં 'પ્રભોધચિન્તામણિ' રચ્યું છે. ગૂજરાતીમાં પણ ત્યારપછી વાણિત્યમૂલક અને પાદ્યુપ્પમ-મૂલક અનેક નાનાં-મોટાં રૂપકો લખાયાં છે, પણ તેમાંનું કોઈ જયશેખરસૂરિના ઉક્ત કાવ્યની બગાડરી કરી શકે તેમ નથી. કાવ્યમાં છંદોનું વૈવિધ્ય છે અને ગ્લનિષ્પત્તિ અસાધારણ છે. દી. બ. કેશવનાથ દ્રુવ તે વિષે લખે છે, "આ એક જ ચુર્ગર કાવ્યથી જૈન કવિ

૫૦. જૈન ચુર્ગર કવિઓ, ખા. ૧, પૃ. ૧ થી ૨૬.

૫૧. ૫. લાલચદ નાટીએ આ કાવ્યનું પ્રથમ સંપાદન ક્યું ૬૭ પચાસેક કાવ્યો છાત્રી હોને દી. બ. કેશવનાથે તે પ્રા. ગુ. કા. મા પ્રકટ કરેલ છે.

૫૨. મળ્યચરિત, જિનવ્રમુ-મોહરાવ વિનયોક્તિ, વગેરે જુઓ આ લેખકે સંપાદિત દરેક મળ્યચરિતની પ્રગ્તાવના (ન. ગુ. સંસ્થા ત્રેમાસિક, પુ. ૧, પૃ. ૧૪૫-૫૬).

૫૩. એ-૧૧.

પ્રથમ પક્તિનો સાદિત ૧૭ જો ૩ વિની પ્રતિભા વસ્તુની
ગુણથીમા, પાત્રની યોગનામા અને ૩૫મ્ની ખીનવાળીમા એકસગળી
વિનયસાગી નીરડે ૭ પ્રત્તાવોનુ વૈચિય અને ગમ્ની ખીતાવને
પોમે છે અને નાથનો વેગ તથા સનિવાનનુ ચાતુર નાયનારનુ
દોનુ ૩૫ સુધી દમ્પરી રાગે છે જોનર સાદિત્યની પેડે જોન
સાદિત્ય થ તે ચોટે ગનાયુ દોન તે જયમેખગમ્પ્રિએ પણ બાનજી
ઓ પ્રેમાન ના જોની પ્રસિદ્ધિ લોખ્ખા મેગવી દોન ' ૫૪ ભાસાના
અભ્યાસની દષ્ટિએ પગુ આ કા ય ખુન મરનનુ છે અને
જૂની ગુનગાનીના પ્રત્યે અભ્યાસીએ એનુ પગિશીનન મરવા જેલુ છે

આ પછી અગાન પ્રિદ્ધત ભિન્ના નગા નાન્ય 'વર્મતવિલાસ' ૫૫
આવે છે તેની દગ્તવિષ્ણિન પ્રત સ ૧૫૦૮ની મળી આવે છે તે
ઉપરથી તને રચનાગગ પદગમા રાજકના અનમા હોવાનુ અનુમાન
થાય છે આ અગ્સામા 'વસતવિલાસ'ને મળતુ—એ જ વિરા અને
એના જ છદો ૧૫વાગુ નર્તારી (?) નામે મ્વિનુ 'કાગુ' ૫૬ ના ય મળે
છે 'વસતવિલાસ'મા સામાન્ય દપતીના વસતવિલાસ વિયોગ અને
સયોગનુ વર્ણન છે, જ્યારે આ ખીજા મા યમા કૃષ્ણ અને તેની
પટગણીએનો વિલાસ વર્ણનારો છે 'વસતવિલાસ'ની કેળી
પક્તિએ આ 'કાગુ'ની પક્તિએ સાથે અદ્ભુત સામ્ય ધરાવે
છે ૫૭ મને કાન્યનો નિશ્ય વર્ણનોની જો અતર્થમ એકસગળા

૧૪ જીઓ ના ૩૫ ની પ્રત્તાવના પુ ૩૭ ૦૦

૫૧ મુદ્રિત પ્રા ૩૫ ની જ મેગવલાસ આ કાબ્યના મ્તનિ
જોનેતર માને છે શ્રી સારાભાઈ નવામે તેના ક્વાં જોન છે એમ અભાવવાનો
પ્રાસ કરા છે (કા ગુ સમા પ્રેમાસિ પુ ૧ પુ ૪૪૨ ૪૭)

૧૬ આ કાબ્યના પવિચય માટે જીઓ ના ૦ સમા પ્રેમાસિ પુ ૧,
પ ૪૩૨-૩૭

૫૭ એજન પુ ૪૩૩

છે અને મનેનો દર્શાવેલ એ જ વ્યક્તિ હોય એ સંભવિત લાગે છે આ બે દાખોનો દર્શાવેલ એ- માનનામા આવે તો ૫૭૧ 'વસતવિનાસ'નો લેખક જૈન હોના વિશેનો પ્રશ્ન જ ઉપગ્રિયત થતો નથી. આને જ મળતુ એ- ત્રીજું દાખા કો- અજ્ઞાત દર્શિત 'અમૃતમ્બોના' ૫૮ નામનું છે તેનો સમય પણ આશરે ૫૬૭મા શનના- વનમા મૂળી મળાય એ મત્યમા પણ હતાના બાનામા કૃષ્ણની લીનાઓનું નર્ણન દર્શામા આવેલું છે 'મયલુન્દ' ૫૯ નામે બીજું એક સુન્દર હોમદ કાવ્ય મળી આવે છે તેમા દિવિએ ગનાકૃષ્ણનો શૃંગાર ગાયો છે

આ જ અરસામા જાનાચાર્ય નામના એ જ જૈન યતિએ પ્રસિદ્ધ મિદ્ધલુ મનિકૃત 'મિદ્ધલુપચાશિના' ૧૦ નો ચોપાઇમા અનુવાદ મ્યો છે અને તે ઉપરથી સ્વ- પનાએ મિદ્ધલુની પ્રેયસી શશીમ્બાનો નિનાપ વર્ણવતી 'શશી-નાપચાશિકા'ની ૧૧ રચના મરી છે આ 'શશીનાપચાશિના'મા તો યમસા-ગી પણ છે. બન્ને દાખો ઉચ્ચ મેટિના છે પાલળથી સતનામા મેનામા બીજા એ જ જૈન દિવિ સારંગે પણ 'મિદ્ધલુપચાશિના'નો અનુવાદ કરેલો છે મિદ્ધલુનું આ સરકૃત દા ૫ ગૂજરાતમા સારી પેઠે પ્રચલિત હતુ ગૂજરાતના જૂના સાહિત્યમા ગિજ્ઞ-ગિજ્ઞાના પ્રેમની તથા સમમ્યાત્રેયણની મ્થાની પરપગની જે અસર જણાય છે તે મુખ્યત્વે 'મિદ્ધલુનાલ્પ'ને આભારી છે સ ૧૭૦૬મા 'ઉપમુગ કથા' ૧૨ નામે એ- વૃત્તમદ્ધ વાની રચાયેલી છે તેમા રૂપા નામે ગજકુવરીના પોનાના શિક્ષક

૫૮ હાથપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમા છે.

૫૯ હાથપ્રત વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમા છે

૧૦ મુદ્રિત 'સાહિત્ય,' ઓગસ્ટ ૧૯૦૨.

૧૧ મુદ્રિત 'ગૂજરાતી'નો દીપેશસરી અ- સ ૧૯૮૪

૧૨ મુદ્રિત કાળ સ ગૂજરાતી સભા તરફથી

વિશ્વનાથના પુત્ર સુન્દર ઉપરના પ્રેમનું વર્ણન છે. એમાંના કેટલાક ભાગ તો 'ખિન્દ્રલુકાવ્ય'ના અનુવાદ જેવો લાગે છે અને સમગ્ર કાવ્યની રૂપના તે ઉપરથી જ લીધેલી છે. સામગ્ર્યબદ્ધ 'મન મોહના'માં પણ મોહનાના શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ, પંડિતનું આવતું વગેરે ભૂમિકા 'ખિન્દ્રલુકાવ્ય'ને આભારી છે અને વીગસિદ્ધ 'ઉપાદગ્ધ,' કુશલમાબદ્ધ 'માધવાનય,' સામગ્ર્યબદ્ધ 'પદ્માવતી,' 'નંદમત્રીશી' એ સર્વમાં નગરે પડતી સમસ્યાઓમાં 'ખિન્દ્રલુકાવ્ય'ની અસર એક યા બીજી રીતે નગરે થકે છે.

ગદ્યગ્રન્થો

ગદ્યગ્રન્થો પશુ પદ્યગ્રન્થો જેટલા જ જૂના કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ગદ્યસાહિત્ય એ પદ્યસાહિત્ય જેટલો વિકાસ પામેલું નહોતું, છતાં સાદી, સુન્દર અને કેટલીક વાર અપ્રકારસુક્ત શૈલીમાં લખાયેલા ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. સં. ૧૩૩૦માં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી ગદ્યમાં લખાયેલ 'આરાધના,' ૧૩ સં. ૧૩૪૦માં લખાયેલા ગળ્યાના તાડપત્રમાંથી 'અતિથાર,' ૧૪ સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલી હાથપ્રતમાંથી ગદ્યાત્મક 'સર્વતીર્થ નમરકારસ્તવન' ૧૫ તથા અનુમાને એ જ અરસાનું 'નવકાર વ્યાખ્યાન' ૧૬ સદ્ગત ચિમનવાય દલાત્રે મેળવેલ છે. સં. ૧૩૬૬માં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી 'અતિથાર' પણ તેમણે પ્રકટ કરેલ છે. ૧૭

આ પછીના સમયમાં 'બાબારબોધ' નામથી એકગ્રંથના સંખ્યાબંધ મૂળરાત્રી ગદ્યગ્રન્થો મળી આવે છે અહીં 'બાબ'નો

૧૩. મુદ્રિત : પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ

૧૪ મુદ્રિત : એજન.

૧૫ મુદ્રિત : એજન.

૧૬. મુદ્રિત - એજન

૧૭. મુદ્રિત : એજન.

અર્થ 'અણુસમગ્ર', 'અજ્ઞાન' એવો કરવામાં આવેલો છે. જૈન સિદ્ધાન્તો આરંભે પ્રાકૃતમાં ગયાયા એ સંબંધમાં એક શ્લોક છે કે—

ચાલક્રીમન્દમૂર્ગાણા નૂના ચારિત્ર્યમ્મરિક્ષણમ્ ।

અનુમહાર્ય તત્ત્વજ્ઞઃ સિદ્ધાન્તઃ ગ્રાહ્યઃ કૃત ॥

એ જ પ્રમાણે બુદ્ધિમાં બાલક એવાં શ્રીપુરુષો માટે બાપામાં ઉતારવામાં આવેલા 'શાન્ધ્ય-થો'ને બાવાવબોધ નામ આપવામાં આવ્યું, એમ કહી શકાય.

સં. ૧૪૧૧માં તરણપ્રબશ્નિક્ષે 'ગૂજગનના પાટનગર શ્રી અણુદિવ્યાદ'માં 'પડાવસ્યક બાલાવબોધ'ની ૧૮ ગ્યના કરી છે. પંદરમા ગનકના ઉત્તરગર્ધમાં થઇ ગયેલા મદાપંડિત અને પ્રભાવક આચાર્ય સોમસુન્દરસૂરિએ સંખ્યાબધ બાલાવબોધો લખ્યા છે, સંખ્યાબધ શાન્ધ્ય-થો ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યા છે. તેમણે 'ઉપદેશમાલા' (સં. ૧૪૮૫), ૧૬ હેમચંદ્રકૃત 'યોગશાસ્ત્ર', ૭૦ 'પડાવસ્યક', 'આગધનાપતાકા', 'નનતત્ત્વ', તેમિચન્દ્ર બંડારીકૃત 'પદ્ધિશતક' (સં. ૧૪૯૬) વગેરે પર બાવાવબોધ રચ્યા છે. ૭૧ આ ઉપરાંત સં. ૧૪૯૧માં મુનિસુન્દરસૂરિએ 'યોગશાસ્ત્ર-અતુર્થપ્રકાશ' પર, એ જ વર્ષમાં જિનસાગરસૂરિએ 'પદ્ધિશતક' પર, સં. ૧૪૯૭માં

૧૮. આમાના કેટલાક કથાનકો માટે જુઓ, શ્રી જિનવિભવજી સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ'.

૧૬. આમાના કેટલાક માટે જુઓ એજન.

૭૦. એજન.

૭૧. શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.' પ ૪૮૬-૮૭ ('પદ્ધિશતક' ઉપર સોમસુન્દર, જિનસાગર અને મેરુસુન્દરે રચેલા ત્રણ બાલાવબોધોનું સ્પષ્ટ પાદન સિધ્ધી અન્ધમાળા માટે દાલમાં હું ૬૩' છ. તા. ૨૩-૬-૪૫).

દયાસિદ્ધગણિએ 'સમદણી' ૫૨, સં. ૧૫૦૦માં હેમદંસગણિએ 'નમગાર-નન-ન' ૫૨, ૭૨ સ. ૧૫૦૧માં તેમણે જ 'પદારથક' ૫૨ તથા એ ૯૨ વર્ષમાં માણિક્યસુન્દરગણિએ મનધારી હેમચંદ્રકૃત 'બરબારનામૃત' બાનારમોધ ગ્રંથા ટે. ૭૩ વિક્રમના ૫૬૭માં શત્રુમાં પ્રચલિત ગૂઝરાતી બારા ૫૨ આ સર્વ ગ્રંથનાઓ આભારિક રીતે પ્રમાણ ફેરે છે અને બાપાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં સદાયમૂત થઈ શકે એ માટે એ સર્વનું પદ્ધતિસર સંપાદન અને પ્રકાશન થવાની ઇચ્છા છે.

બાનારમોધા ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગદ્યગ્રંથો આ સમયમાં મળી આવે છે. સં. ૧૪૬૬માં લખાયેલ 'આનંદ પ્રતાપિ અતિયાગ' શ્રી જિનવિજયજીએ પ્રકટ કરેલ છે ૭૪ સ. ૧૪૭૮માં માણિક્યસુન્દરગણિએ ગ્રંથે 'પૂરનીચન્દ્રચરિત્ર અથવા વાગ્વિલાસ' ૭૫ એ અસામાન્ય મદરનનો ગ્રંથ છે પાંચ ઉલ્લાસમાં તે લખાયેલો છે. તે સામાન્ય ગદ્યમાં લખાયેલો નથી, પણ તેના નામ વાગ્વિલાસ (વાણીનો-બોલીનો વિલાસ) વડે સૂચનાય છે તેમ 'બોલી'માં રચાયેલ છે. અક્ષરના, રૂપના, માનાના અને લયના બધનથી મુક્ત છતાં તેમાં ભેરાતી છૂટ બોગરવુ પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે બોલી. અધ્યાત્મિક ગૂઝરાતીમાં 'સમારગાર' નામથી આપખાનો એક ગ્રંથ છે તેમાં સમારજનાર્થ જુની જુદી વસ્તુઓ અને વિષયોના 'બોલી'મય વર્ણનો.

૭૨ મુદ્રિત શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'પ્રાચીન ગૂઝરાતી ગદ્ય સંદર્ભ'

૭૩. શ્રી મોહનલાલ દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' ૫ ૪૮૯-૮૭

૭૪ 'પ્રાચીન ગૂઝરાતી ગદ્યગ્રંથસં'.

૭૫ મુદ્રિત 'પ્રાચીન ગૂઝર લખ્યસંગ્રહ' તથા 'પ્રાચીન ગૂઝરાતી ગદ્યસંદર્ભ'

મળી આવે છે. જૂની ગૂજરાતીના પદ્યમય ગ્રન્થોમાં પણ વચ્ચે કેટલેક સ્થળે બોલીનો ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. જયશંખરમુરિકૃત 'પ્રબોધ-ચિન્તામણિ,' નરપતિકૃત 'પંચદંડ,' વીરસિંહકૃત 'ઉપાદરણ' વગેરે ગ્રન્થોમાં આ 'બોલી'નો વપરાશ જોવામાં આવે છે. જૂના કવિઓ તથા ભાટચારણો વગેરેમાં એનો ઉપયોગ એક યા બીજા સ્વરૂપે થાતુ રહેતો છે. ઠેક ઓગણીસમી સદીમાં થી ગણપતગામ રાગ્નરામે પણ એનો ઉપયોગ કરેલો છે. માણિક્યમુન્દરમુરિની 'બોલી'નો એક નમૂનો જોઈએ.

“હિવ તે કુમરી, ચડી ચૌવનભરિ, પરિવરિ પરિકરિ, કીડા કરઈ નવનની પરિ. ઇસિય અવસરિ આવિડ આપાઠ, હંતરગુણિ સંબાઠ, કાઠઈયઈ લોહ, ધામતણુક નિરોહ; છાસિ ખાટી, પાણી વીયાઈ માટી; ચિરતરિત વર્ષાકાવ, એ પથીતણુક કાવ, નાઠક દુહાવ અણિય વર્ષાકાલિ મયૂર'વનિ મેહ ગાનઈ, દુર્ભિક્ષતાણા ભય બાનઈ, જાણે સુભિક્ષભૂપતિ આવતા જયદગ્ધા વાનઈ, ચિહ્ન'ં ફિસિ વીજ ઝલ્લલઈ, પંથી ધરમણી પુલઈ; વિપરીત આકાશ, અંદરૂય' પારિયાસ, રાતિ અંધારી, લવઈ તિમિરી; ઉત્તરનક ડિનયણ, છાયક ગયણ; દિસિ ધોર, નાયઈ મોર; સખર, વરસઈ ધારાધર; પાણી-તાણા પ્રવાહ પલહલઈ, વાડિકપરિ વેગા વલઈ, નદી મહાપૂરિ આવઈ, પૂરવીપીઠ પ્યાવઈ, નવા કિસલય ગદગદઈ, વહીવિતાન લલપલઈ; કુકુંબીયોઈ માવઈ, મહાતમા બઈઠા પુત્તક વાચઈ; પર્વતતાણુક નીચરણુ વિછટઈ, ભરિયા સગેવર દુઈઈ” ૧૭૧

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ અત્યંત ઉપયોગી છે, એટલું જ નહીં પણ તે એક વિમ્બૂત વર્ણનપ્રધાન વાર્તાગ્રન્થ હોવાને કારણે તત્કાલીન સમાજસ્થિતિને લગતી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી આવે છે.

સં. ૧૬૪૮માં પાટણમાં ગ્રાહ્યણ ગજડીર્તિમિએ લખેલ

‘ગણિતસાર’ ૭૭ નામે એક મન્ય મળી આવે છે. તેમાં શ્રીધરાચાર્યના ‘ગણિતસાર’ પર તત્કાલીન ગૂજરાતી બાપીમાં વિચરણ છે. વિદ્યાર્થીઓને તત્કાલીન તોય, માપ અને નાણાંનું જાન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તે લખાયેલ, છતાં તે સમયની બાપાના સ્વરૂપ ઉપર પણ તે કેટલાક પ્રકાશ પાડે છે.

જૂના સમયમાં સંસ્કૃતના પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીઓને ‘લઘુ શાલુક્ય’ અને ‘વૃદ્ધ શાલુક્ય’ નીતિગાત્રના મોઢે શીખવવામાં આવતા. જૂની ગૂજરાતીમાં જોનો તેમ જ બ્રાહ્મણોના હાથે લખાયેલાં તેનાં સંખ્યામંથ વિવરણો મળી આવે છે. મોળમા ચતુકમાં લખાયેલું એક વિવરણ પાટણના બંડારમાંની આગરે સત્તરમા ચતુકમાં લખાયેલી એક દસ્તલિખિત પ્રત ઉપરથી મેં પ્રકટ કરેલ છે. ૭૮ આ પ્રકારનાં વિવરણોની પંદરમા ચતુક જેટલી પ્રાચીન પ્રત જો મળી આવે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે.

વ્યાકરણના મન્યો

વ્યાકરણના પણ કેટલાક મન્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને બાપાસામ્રની દૃષ્ટિએ તે સર્વ અતીવ ઉપયોગી છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન ‘બાસ-શિખા’ ૭૯ છે. સં. ૧૩૬૬માં શ્રીમાલવંશીય હક્કુર કૂરસિદના પુત્ર સંત્રામસિંહે તેની રચના કરેલી છે. ‘બાસાવબોધ’ માં ‘બાસ’ નો

૭૭. મુદ્રિત બારમા સાહિત્ય સંમેલનમાં ૧૯૫૫ થયેલા ‘મધ્યકાલીન ગૂજરાતના તોલ, માપ અને નાણાં વિશે કેટલીક માહિતી’ નો શીર્ષક નીચેના આશ દેખમા.

૭૮. ભુદ્ધિપ્રકાશ, મે-૧૯૫૧ ૧૯૩૨.

૭૯. આ મન્યની મૂળ હાથપ્રત એસવમેરના બંડારમાં છે અને તે ઉપરથી ઉતારાવેલી પ્રત વડોદરામાં મુનિશી હંસવિભવચંદના પુસ્તકસંગ્રહમાં છે. તે ઉપરથી ‘પ’ લાગવ્યદ ગાંધીએ ‘પુસતત્ત’ (પુ. ૩, અં. ૧) માં તેનો પરિચય કરાવેલો છે

જે અર્થ થાય છે તે અહીં પણ સંમજવાનો છે. અહીં જે અર્થમાં 'બાલ' શબ્દ સેવામાં આવેલો છે તે જ અર્થમાં અનુભૂતિ-અરૂપાચાર્યની સારસ્વતી પ્રક્રિયા (સારસ્વત વ્યાકરણ)ના આરંભમાં વાલર્ધાજીસિદ્ધ્ય એ વાક્યખંડમાં 'બાલ' શબ્દ વપરાયેલો છે. તે વખતની ગૂજરાતી બાળા દ્વારા સંસ્કૃત જ્ઞાન ત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન થવા માટે આ 'બાલશિક્ષા' લખાયેલ છે. મંજાપ્રક્રમ, મંધિપ્રક્રમ, સ્થાદિપ્રક્રમ, કાઠકપ્રક્રમ, સમાસપ્રક્રમ, અન્યોક્તિવિજ્ઞાનપ્રક્રમ સંસ્કારપ્રક્રમ અને સ્થાદિપ્રક્રમ એ પ્રમાણે આઠ પ્રક્રમેમાં આ ગ્રન્થ વહેંચાયેલ છે. ગૂજરાતનો છેલ્લો હિન્દુ ગાળ કણ્વ વાલેલો પરાજિત થયો અને મુસ્લિમોનું ગાળ્ય રથપાપું (સં. ૧૩૬૦) તેથી પચીસ વર્ષ પૂર્વે, આગળથી આગરે સાડાઠ્ઠો વર્ષ ઉપર ગૂજરાતી બાળાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હતું તે પર આ ગ્રન્થ પ્રકાશ પાડે છે; એના જુદા જુદા પ્રક્રમેમાં સંપ્રદાયેલા શબ્દો તે વખતની બાળાના એક નાનકડા શબ્દકોશની ગરજ સારે છે.

આ પછી કુવમંડનગણિનું 'મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક' ૮૦ આવે છે. ઉક્તિ-બાળાને લગતું અનુશાસ્ત્ર તે 'ઔક્તિક'; એ પ્રમાણે ઔક્તિકનો અર્થ થઈ શકે. 'મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક' ગ્રન્થ પણ સાધારણ અભ્યાસીને ગૂજરાતી બાળા વડે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન થવા માટે લખાયેલ છે. સં. ૧૪૫૦માં તેની ગ્યના થયેલી છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના અભ્યાસમાં આ ગ્રન્થનું ગ્યાન અત્યંત મહત્વનું છે. સં. ૧૪૫૦ આસપાસમાં 'પદ્મકાઠક' ૮૧ નામે એક વ્યાકરણનો ગ્રન્થ

૮૦. આની પ્રાચીન લાઘવત ન. વ. મો. ના મંત્રદશ છે. સદ્મત લિલિલ લપંદરાય મુલે તે પ્રકટ કરેલ છે.

૮૧. આની સં. ૧૪૮૫ તેમજ સં ૧૫૪૩ માં લખાયેલી બે પ્રતોના પરિચય માટે જુઓ 'નરસિંહ યુનના કવિનો' (જી. ચ. સભા ત્રેમાસિક, પુ. ૧, પુ. ૨૭૬)

રચાયેલો છે. આ ઉપરાંત સં. ૧૪૮૪માં ખંભાતમાં શ્રીગોડ સાતિના એક બ્રાહ્મણના હાથે લખાયેલ 'ઉકિનપદ્ય'—ઓકિનકેની હાથપ્રત મને મળી હતી.^{૮૨} તે વખતની બાપાદારાં સંસ્કૃત શીખવવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

ઔદ્યમા અને પંદરમા શતકની બાપાના નમૂનાઓ તરીકે આ સર્વ ગ્રન્થો ધણા ઉપયોગી છે અને તત્કાલીન બાપાના સાંસ્કૃતિક અભ્યાસમાં અનેક રીતે મદદગાર થાય છે.

છન્દો, વૃત્તો, દેશીઓ વગેરે

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે સ્વ. નરસિંહરાવે બ્યારે શંકા ઉઠાવેલી ત્યારે પૌનાના પક્ષના સમર્થનમાં તેમણે એવી એક દલીલ રજૂ કરેલી કે પ્રેમાનંદના કાળમાં ગૂજરાતમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોના પ્રચાર નહોતો—બધે અક્ષરમેળ વૃત્તો અર્વાચીન સાહિત્યના જિગમકાળ પછી એટલે કે નર્મદાસંકર અને દલપતરામથી લખાવા માંડ્યાં હતાં. ૧૯૦૯માં સ્વ. નરસિંહરાવે ઉપર્યુક્ત નાટકોના કર્તૃત્વ વિષયે શંકા ઉઠાવી ત્યારે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની બાબતમાં અપસાધની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, નરસિંહનું સમકાલીન સાહિત્ય પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં બહાર આવ્યું હતું અને નરસિંહની પૂર્વેના તો બાળ્યેજ એક અથવા બે ગ્રન્થ ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી જૂની ગૂજરાતીનું જે વિપુલ સાહિત્ય બહાર આવ્યું છે તેને પરિણામે સ્વ. નરસિંહરાવનો ઉપર્યુક્ત મત નાપાયાદાર પુરવાર થયો છે. જૂની ગૂજરાતીના સંખ્યાબંધ ગ્રન્થોમાં અક્ષરમેળ વૃત્તો મળી આવે છે અને એક કરતાં વધારે ગ્રન્થો એવા છે કે જે સળંગ વૃત્તબદ્ધ છે.^{૮૩}

૮૨. આ પ્રતના પરિચય મઠે જુઓ 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક દેશી સમાસશિક્ષા' (સાહિત્ય, એ ૧૯૩૨).

૮૩. જુઓ સં. ૧૭૭૬માં સળંગ વૃત્તબદ્ધ રચાયેલ 'રૂપમુંદરકથા'નો

આ જ નિબંધમાં અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તે શાસ્ત્રીચરિત્રું 'વિરાટપર્વ' આખું એ શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં રચાયેલું છે. એકંદરે પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં થતો નહોતો, પરંતુ તે અબુજનો પણ નહોતો, એ અત્યાર સુધી મળી આવેલાં સાધનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

હંદોની બાળતમાં પણ એમ જ કહી શકાય. અનેક પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો હંદોગદ્ધ રચાયેલાં છે તેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. જૈન કવિઓના સાહિત્યમાં હંદોગદ્ધ કાવ્યો પુષ્કળ છે. જયશેખરસૂરિકૃત 'પ્રત્યોધયિન્તામણિ' હંદોના મનોરમ પ્રયોગનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. શ્રીધર વ્યાસકૃત 'રણમક્ષ હન્દ,' 'કવિન બાગવન' અને 'સપ્તશતી' માં પણ હંદોની શુદ્ધિયુક્ત યોગના છે. ભામકવિનું 'સદયવત્સવીરચરિત્ર' પણ સુંદર હંદોમાં છે. નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યમાં મુદ્દાબદે દેશીઓ કરતાં હંદોનો પ્રચાર અધિક છે. એ પછી આરતે આરતે દેશીનો પ્રચાર વધે છે, અને હંદોનો પ્રચાર ઘટે છે, પણ હંદોનો પ્રયોગ કદી પણ વિરલ તો નથી જ બન્યો. દી. કેશવલાલ મુવ કહે છે તેમ, "પ્રાકૃત પામેથી વારસામાં મળેલી હંદની પૂંછ વધારીને અપભ્રંશે ગૂજરાતીને આપી. એને લીધે ગૂજરાતીનું પુરાતન સાહિત્ય હંદમાં રચાયું. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવું સાદસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ ઉપગમ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછું ઉપસન્ન અને ઓછું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ગત કાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાં જ હોય, હંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પુરુષ અપભ્રંશે આપેલો

ઉપોદ્ધાત તથા સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં મારો નિબંધ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના.' (આ વિષય ઉપરની 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના' એ નામની મેં લખેલી એક સ્વતંત્ર પુસ્તિકા જનરાલ વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તા. ૨૩-૬-૪૫)

ઇતિહાસની દેડી

વાન્મો જૂની જાય છે નથી, છદ્મો નામય ઉપયોગ આનંદાત્મો
નથી પણ ના જોડતો જૂનો ॥ ૮૪

મધ્યયુગીન ગૂજરાતીનો મુબાસિલ- દૂરો આજે સગભગ અદમ્ય
યો છે અપખમે વાગસામા આપેના અને મુન્દર દન્દો પદ્મી,
સારંગી, ધાન, ચોપાર, વસ્તુ, મરુદ્દા, કુમિના હમ્પય વગેરે પણ
આ નિગ્ન બન્યા છે, પણ મધ્યયુગીન ગૂજરાતી સાહિત્યનો ધણો
મોટો ભાગ એ ઠંદામાં જ રચાયેલો છે એ જૂયરાનું નથી

મરિ નાનાનાતે એ- વાર કહેનું કે “ગૂજરાત સાહિત્યમાં કવિ
ત્રેમાનદે ગૂજરાત જામિના જ ‘જલસતાનો’-ગૂજરાતી ગગો જેના કે
મારુ, મામેરી, ગમમો આદિ દેલી રાગોનો નુ છટથી ઉપયોગ કર્યો
છે ॥ ૮૫ આ કથન સર્વાંગે સાચું નથી મતલુ કે દેલીઓનો બધ
છટથી ઉપયોગ માત્ર ત્રેમાનદે જ થયો છે એવું નથી પૂર્વનાગના
અને- જૈન કવિઓએ પણ એનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે
‘દેશી’ ‘દાગ’ ‘માન’, ‘નરણ’ ‘રાહ’, ‘બાસ’ એના નામોનો
તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે સમયસુન્દરે તો મારવાડ, ગૂજરાત, સિન્ધ,
મેના, દિલ્હી વગેરે અને યજોના ગીતો તથા દેશીઓ લઈ તેના
બધમાં પોતાની ઢાંગો બનાવી હાજનાથી રસને ખીનરી માન્યચાતુરી
મનાની છે ૮૬ વિનયવિજય જેનાએ તો સંસ્કૃતમાં પણ દેશીઓ
ઉતારી છે ૮૭

નરસિંહ પૂર્વેના સાહિત્યની વાત મીએ તો અગાઉ જે વિષે

૮૪ પ્રાચીન ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના પૃ ૭૬ ૭

૮૫ ગૂજરાતી કવિતા અને સંગીત (વસંત) ગમપુસ ૧૯૬૦

૮૬ જુઓ આનંદમંદ્ય મહોદધિ’ મી ૭મા શ્રી મોહનલાલ
દેસાઈનો લેખ કવિવર સમયસુન્દર

૮૭ નમૂના તરીકે જુઓ—

હિતેષ મનામા આવેય છે તે ‘રેનગિગિમ’ ‘સમગાસ’
‘પેયનામ’ વગેરે દેશીમત્ત છે એમમુન્દમુગિ અને જયમેષમુગિના
મનામેનો પગ કેટલો બાગ દેશીમા છે નરમિત મહેતાના પ્રખાતિયાને
‘મૂળા’ મેરા મના ‘મૂળાનો ગદ’ મેરા એ વધારે હિતિત છે
ગૃજાતી માતિત્યમા દેશીનો ઉપયોગ નિકમના તેમમા મના જેટલા
પ્રાનીનમા સુધી બધ જલ શમાય તેમ છે, તે બતાવે છે કે ગૃજા
બુનિએ પોનાના ‘વત્તમનાનો’નો વિગમ માધનાનો આજ બ ધાગા
જાના મમયથી ન્યાં નો

ભાષાનુ અવરૂપ

તેના શરૂના બના અને ચોના મનાના આબના બારા
અપમના સપર્નો ધીરે ધીરે ત્યાગ મીને ગુદ ગૃજાતી અવરૂપમા
આવવાને મથી ન્દી દની પ્રથમા એવચનમા અમાનાન મદોમા
અપમશ મગનો હ પ્રથમ ધસાનો જલો દનો અપમશમગનો
સમમીનો દ પ્રથમ અગાન નામેમા અનર્ગત દશમા માનુમ પડે
‘મુખ્યારમેધ ઓક્તિ’ (સ. ૧૪૫૦)ની તથા માણિન્યસુન્દર
મુગિન ‘પૃથ્વીચન્દ્રચન્ત્રિ’ (સ. ૧૪૭૮)ની બારામા પ્રથમા એ
વચનના પ્રત્યયનો તોપ નગર પડે છે ચોત્રી સગી આખી તથા પદમી
સદીના પૂર્વાર્ધની બારાને શ્રી મગગમ શાત્રી “મધ્યમનીન ગૃજાતીની

નરગગ ગીવત । મહારીર મતો જાન દ દર્શી ॥

મયનજાદમલુમુરમૈરનિમુરમયનિવનધ્યવમાવન્ ।

અનમુરન્ધય જલજ્ઞાજ્ઞાનવરણુત્તરવદન્ ॥

વદનમલ્લકુર પાવનરમન ત્રિનચીત ગાય ગદવન્ ।

મવિનવજાન્ મુધારમન ચિર નન્દ પાવ પાવન્ ॥

(જેન સાદિત્યનો સક્ષિત હિતિદામ પ. ૧૪૭)

૮૮ ગૃજરાતી પદબન્ધ ‘મદાબારત’ બાગ ૨ નો ઉપોદ્યાત

પ્રથમ ભૂમિમા નામ આપે છે (૧) વર્તમાનમાગમા અત્ર અત્ર, અત્ર અસયુક્ત, (૨) નીચે આ સાનમી નિમગ્નિમા અત્ર અસયુક્ત તેમ છતાં અમાગન નામેમા મને વગેરેમા છે તેમ અન્ય અમાગુમ થયે ક્રમ ક્રમ અનર્ગન, (૩) નરના-યનગ જાતિમા નિમરી રૂપોમા અત્ર અત્ર અસયુક્ત, તે વિગેરમુ હોય ત્યાગ તૂનીયા—સમમીગો ક વિગેરને લાગના તેને પણ તાગે પ નુ ત્યા પણ અત્ર અસયુક્ત (૪) ઊન ગન્દોમા પમુ અનર-ર નર-ક, તિત્ત ચરતર પત્ર-ક વગેરેમા ગ્વરે અસયુક્ત, (૫) નાર્ગિજાતિના મૂળ દીર્ઘ ઇમાગન તેમ જ દૂત્ત ઇમાગન ગન્દોગો અન્ય ક્રમગે ગાગે બાગે દૂત્ત જ, (૬) અઘાથ ધીન પુરે એન્દરચનમા સયુક્ત ક પણ બદ્ધ વચનમા અત્ર અસયુક્ત—વગેરે આ ભૂમિમાના લખાણ છે ૮

આમ છતાં કેડીમા મુખ્યત્વે અવચીન પ્રતોમા મુખ્યત પ્રાચીન રૂપો મળી આવે છે મ ૧૪૫૦ મા વ્યાસેન 'મુખ્યાવમોધ ઔમ્નિ'મા પ્રથમા એન્દરચનમા અત્યે ઉ નો કેડવી વાગ અભાવ જાણાય છે ત્યારે મ ૧૪૪૯મા લખાયેલ 'મહિનસાગ'મા આ ઉ ની બદુલના જણાય છે જેમ કે—

ચિતુ મગાઈ દવાપિતુ મહારકુ મહધરુ કિતુ જી પરમધરુ કૈલાગપિયર મહુ પાર્વતીદ્વરમણુ મિથનાધુ જિથ વિધ નીપજાવડ તનુ નમસ્કરહ ચરીડ ચાલવવોધનારુ ચાડ મગીઈ અજાન તીઈ અવબોધ ચાપિવા તગઈ અથિ આત્મીય ચશોદ્ધયકુ એવસ્કરણાધુ પ્રીધરાચારુ ગપિતુ પ્રવરીશુ ૧૦

એ જ પ્રમાણે ૨૧ મહિનાત વ્યાસે નોધની '૧૮૩૧૭ ની જે પ્રતા પૈગ સ ૧૪૮૫ની પ્રતમા પ્રથમા એન્દરચનના રૂપોમા ઘણે અગે ઉકાગનો અભાવ જાણાય છે, ત્યારે એ જ મુખ્યત્તમી ૫૮ વર્ષ

૮૬ એજન પ ૨૩ ૨૪

૬૦ હુદિપ્રપત પુ ૮૩ ૫ ૩૧૫

૫૬૨ સં. ૧૫૪૩માં લખાયેલી પ્રતમાં વિગેયનઃ રક્ષાગન્ત રૂપો નગરે પડે છે. ૯૧ પાઞ્જીથી નક્ષત્ર દગ્નાર લલિયાઓ પણ ઘણી વાર બાપાને બાળી લેધને પ્રાચીન સ્વરૂપે લખે છે અથવા કેટલીક વાર જે આદર્શ પંથી નક્ષત્ર દગ્નામાં આવી હોય છે તે આદર્શ વધુ પ્રાચીન હોય છે ત્યારે આ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ નગરે પડે છે.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સંબંધી જે દટ્ટીકતો આજે આપણને મળે છે તે સિખિત સાધનો ઉપરથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. એ વખતનાં ઉચ્ચારણો કેવાં હતાં તે બાળુવાનું કોઈ સાધન આપણી પામે નથી. એવી સ્થિતિમાં સિખિત પુસ્તકોમાં મળી આવતાં રૂપો તે વખતનાં ઉચ્ચારણોના વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવતું હતું; પરંતુ જૂની ગૂજરાતીમાં પણ વૃત્તબદ્ધ શબ્દો મળી આવનાં એ માન્યતા ઉપર કેટલો પ્રકાર પડે છે.

શાસિમુગ્ધિના 'વિગટપર્વ'માં દુનવિષ્ણુમિતની બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

મમરડડ મરિવા અળવીહતડ

પત્તરિ પડ્ડસિ કેતકિડ્ હતડ।

હસ્તસિખિત પ્રતમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે, પણ એ અવતરણને વૃત્તના માપને બધમેસતું બનાવવું હોય તો મમરડડનું ઉચ્ચારણ મમરડૌ, અળવીહતડનું અળવીહટૌ અને હતડનું હટૌ એ પ્રમાણે કરવું પડે છે.

સં. ૧૫૦૨માં રચાયેલા ધનદેવગણિકૃત 'સુરંગાભિધાન નેમિનાથ શાગ'ના આરંભે નીચે પ્રમાણે એક શાર્દૂલચિહ્નીકૃત છે—

કલિહામની કેડી

દેવી દેવિ નરી કીચર લાડી વાણી અમીસારણી
વિદ્યા સાચરવાણી મવધમી હ સાસણી સામિળી
અદા દીપતિ જપતિ સરસની મઈ વીનવી વીનવી,
બોડુ નેમિકુમાર કેલિની રતિ ફામિઈ કરી રવળી ॥

આ અનતગણની ત્રીજ અને ચોથી પકિતમાના 'મઈ' અને 'રાગિઈ' એવા પદોની દૃષ્ટિએ 'મૈ' અને 'દામિ' અથવા 'દામૈ' એવા ઉચ્ચારણુ માગી લે છે

ઉપયુક્ત અનતરણુમાના રૂપોને એકદમ અસીચીન રવરૂપે 'અમરડો,' 'અણુમીડતો' 'હનો,' 'મૈ,' 'દામૈ' એ પ્રમાણે કંપના એ તો વધારે પડતુ અને બાધાની ઉત્કાન્તિની ગતિનુ ઉત્તપન કરનારુ છે એ વખતના ઉચ્ચારણુ કેવા હતા તે જાણવાનુ કાંઈ સાધન આપણી પામે નથી. એવી રિધતિમા એમ કંટપડુ વધારે પડતુ નથી કે—મમરહટનુ ઉચ્ચારણુ મમરહટ અને મમરડૌ એ બેની વચ્ચેનુ કાંઈ હશે અને તે એવા પ્રકારનુ કે ઉપર્યુક્ત કુતનિન મિનમા તેને જોડવાના મઈ વાધો આવે નહીં એ જ હવે પ્રમાણે બીજા રૂપોનુ પણ કહી શકાય સત્તરમા અસાદમા સત્તરમા લખાયેલી મારનાડી બાધાની હાથપ્રતોમા મૂ 'મયો' ને સ્થાને 'મયો,' 'મૈ' ને સ્થાને

૬૨ નૈન મૂળે ર મિચો, ભાગ ૧ પૃ ૪૪

૬૩ હાલમા જગલણી કેવળ નેવપાડય થતી જાય છે, વિવ્રત ઉચ્ચારણુનુ સ્થાન સદૃત ઉચ્ચારણો લેતા જાય છે આવી રિધતિમા થોડાક વર્ષ પછી અધિક તળપદા ઉચ્ચારણો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવાનુ કાંઈ સાધન રહેશે નહીં અને પરિધુમે બાધાના કલિહાસની સાધળના એક અનૂલ્ય અકાડાને નાશ થશે આથી કેટલાક સમય ઉપર 'પ્રજળધુ મર મી' સાહિત્યપિરે આવા ઉચ્ચારણોને આમેફોન રેકર્ડમા લેવારી લેવાની સૂચના કરી હતી ગજરાની રવરસામનો અધ્યાસ હજી નહીં એવા જ થશે છે અને બીજી બાજુએ અધ્યાસની સામગ્રી અને તળપદા ઉચ્ચારણોને નાશ થતો જાય છે એ બેતા સાધનસંપન્ન સરવાઓએ તે તરફ ધ્યાન આપવુ જોઈએ

‘મૈ,’ ‘બેડો’ ને સ્થાને ‘બૈદો’ એવાં રૂપો મળે છે અને આજે પણ મારવાડીઓ તેને મળતાં ઉચ્ચારણો કરે છે તેને પ્રાચીન ઉચ્ચારણ-પ્રકારના અવશેષરૂપ ગણવામાં વાંધો નથી.

વળી બાર ગાઉએ બોલી બદલાય, એ ન્યાયે આ ઉચ્ચારણો પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં થોડું ઘણું રૂપાન્તર પામતાં હતાં. માગ મિત્ર, શ્રી મધુસૂદન મોદી હમણાં કવિ વચ્છકૃત ‘મૃગાંકલેષ્વારાસ’નું સંપાદન કરે છે. આ રાસ સં. ૧૫૨૩માં રચાયેલ છે તેની ૨૨૨મી દડી નીચે પ્રમાણે છે—

અવિતલ્ય વિલુ ગાગડ તે ઘોસ,
પુહર પાછિવધ પ્રાણ હર્યોસ.

આ ‘ઘોસ’ અને ‘હર્યોસ’નાં જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે—

- A B ઘોસ, હર્યોસ
- C દેસ, હરેસુ
- D દોસ, હરેસ
- E ઘેસ, હરેસ
- F ઘોસ, હરોસ
- G દેસ, હરેસુ
- H દોસ, હર્યોસ

આમ છતાં અનુક્રમે ‘દેસ’ અને ‘હરેસુ,’ ‘દોસ’ અને ‘હરેસ,’ ‘ઘોસ’ અને ‘હરોસ,’ ‘દેસ’ અને ‘હરેસુ,’ ‘દોસ’ અને ‘હર્યોસ’ના પ્રાસ મેળવવામાં આવ્યા છે એ વસ્તુ તે વખતના ઉચ્ચારણ ઉપર થોડો અસ્પષ્ટ પ્રકાશ ફેંકે છે અને એ ઉચ્ચારણ, હાથપ્રતોમાં મળતા લખાણો હાલમાં આપણે જે રીતે ઉચ્ચારીએ છીએ તે કરતાં, કાંઈક જુદા પ્રકારનું હતે, એવું અનુમાન થાય છે.

નિકમનાં તેમજા મૈકામા ગ્યાએવ ‘બગન-શાદુમલી રાસ’મા ‘દારઉ’ અને ‘મામાબુ’ જેના મા ગી-અ-મી મૂળતા સમ્બેદ મ્યમિન નાં પડે છે પણ સ ૧૮૬૦મા મુગ્ધિમોએ ગૂજરાત દરમુ ત્યાં પડી ગૂજરાતી બાસામા કાળી ઓ અગી રામ્બેદ વિગેર પ્રમાણમા આ-ન્યા ‘રજમલછદ’ અને ‘મન્દ-દેવમન્ધ’મા તો કા સી ઓ અગી રામ્બેદ થોડા નધ છે એમાના કેટલાં રામ્બેદ ગૂજરાતીમા દામમુ મ્યાન પાળીને એન-સીય બની ગયા છે

પ્રાદબમા ગાળ્યાન ગૂજરાત ઓ મનાગજ વન્ને મીઠ મીઠ પ્રમાણમાં બાસાસપર્ક દત્તો ગૂજરાત અને રા મ્યાનતો તો એક જ બાસારિનાં દત્તો મ-સિમ્મૂત ‘પેથડગસ’ મરાતીના સપર્કનું પ્રતિમિમ ગૂજરાતે છે નગસિદના મ-મોમા ‘ન મૈયા ગ્યામી’ અને બીમના મા યામા ‘બીમચઈ દાકોર’ એ પ્રમાણે પડીનાં પ્રત્યક્ષમા મગરી અને ગૂજરાતીનો સપર્ક સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે ■ પ્રસિદ્ધ બાસા ૧૧મી કો રેમીડરીએ મોગમા ગનમ્મી ગૂજરાતી બાસાને Old Western Rajasthan (જૂની પશ્ચિમ ગાળ્યાલી) નામ આપ્યું છે એની મથાયતા જો કે મનભેલો વિરા છે પણ તે જૂની ગૂજરાતી અને જૂની ગાળ્યાલીના ધતિદાસસિદ્ધ એમ્તવના દદિમિદુએ અપાયુ દોપુ ભોષએ

મુગ્ધિમ નિ નધ પડી કેટલાં સમય બાં અનેક કાળેએ લીધે મારનાં સાથેનો સપર્ક ઓહો થતો ગમો અને મરાતી બાસા સાથેનો પણ રજો સયો સપર્ક નાશ પામ્યો. ગૂજરાતી અને રાજસ્થાની બાસા વધુ ને વધુ દુગ્ધ બનતી ગઈ આમ છતાં આજે જૂની ગૂજરાતીનો અભ્યાસ ગાગને અન્ય પ્રાદેશિક બાસાઓનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમા અનેક રીત મંદગાર બને છે, એ રસ્તુ પૂર્વમાના બાસાસપર્કની કાળી મરાવે છે

નરસિંહ પૂર્વેનું જૈનેતર સાહિત્ય કેમ મળતું નથી ?

આ સર્વ વિવેચન પછી એક પ્રશ્ન એ જીભો ચાપ છે કે નરસિંહ પૂર્વેનું જૈન સાહિત્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં મળે છે તો જૈનેતર સાહિત્ય કેમ બિલકુલ ઉપલબ્ધ થતું નથી? ભીમકૃત ‘સદયવતસરીગ-પ્રબન્ધ,’ શ્રીધર્મનાં કાવ્યો અને આસાયતકૃત ‘હંસવતસકથા’ના અપવાદને બાદ કરીએ તો આ સમયનું જૈનેતર સાહિત્ય મુદ્દત મળતું નથી એમ ગણાય. એમાં યે ભીમ અને આસાયતનાં કાવ્યો તો જૈન બંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલાં છે !

ત્યારે જૈનોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પૂરજોસમાં ચાલુ હતી ત્યારે જૈનેતરો એ દિશામાં સાવ હિદામીન હોય એ બનવાનું જ નથી, છતાં આજે જૈનેતર સાહિત્ય લગભગ ઠાંધ જ મળતું નથી એનું કારણ એ હોઈ શકે કે જૈનોની જેમ સાહિત્યના વ્યવસ્થિત સંગોપનની પદ્ધતિને જૈનેતરોમાં અભાવ હતો. સાહિત્યના ગ્રંથોની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હોવા છતાં અનેક જૈન બંડારોનો મુરિક્ષમ વિજેતાઓએ નાશ કરેલો છે. યત્તુપાત્ર-નેજપાત્રે સ્થાપેલા સંખ્યાબંધ બંડારોમાંના પુસ્તકો આજે મળતાં નથી. પાટણમાંથી મેંદડો ગ્રંથોને તેમનું સંગ્રહણ થઈ શકે તેટલા ખાતર યોગેર રણધી ગ્રંથોએ જોસલમેરમાં ખમેડવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રકારની ટાળજીને પશ્ચિામે જ સંગૃહ્યતપ્રાકૃતના પણ અનેક દુર્લભ જૈનેતર ગ્રંથો જૈન બંડારોમાંથી મળે છે.

એ જ પ્રમાણે નરસિંહ પૂર્વે પણ જૈનેતર સાહિત્ય હોવું નો જોઈએ જ, પણ વ્યવસ્થિત સંગોપનની પદ્ધતિને અભાવે તેમાંનું ધણુંક નાશ પામ્યું હોવું જોઈએ અથવા અજ્ઞાનને પરિણામે જલશાયી બન્યું હોવું જોઈએ, એવી કલ્પના થઈ શકે છે.

આયુર્વેદનું સંશોધન

(૧)

લાંબી મુદુપ્તિ પછીની જાગૃતિ

બ્રિટિશ મેડિકલ એસોસિએશનના મેમ્બરરી ડૉ. જી. સી. એન્ડર્સને થોડા સમય પહેલાં એક હાવાનગી મુલાકાતમાં જણાવ્યું હતું કે જો પ્રયત્નપૂર્વક સંશોધન કરવામાં આવે તો આયુર્વેદની વૈદકપદ્ધતિ દ્વિદર્માં અમરથાન લઈ ગઈ તેમ છે, એટલું જ નહીં પણ પાશ્ચાત્ય વૈદકપદ્ધતિઓને પણ તેમાંથી કેટલુંક જાણવાનું મળે તેમ છે.

જોમણે આજારતા પ્રમાણમાં પણ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જણે છે કે જોમનો વિકાસ કરી સકાય એવાં આયુર્વેદનાં કેટલાં બધા અંગો, સંશોધન પ્રત્યેની ઉદ્ગમીનતાને લીધે જ, અદ્યૃષ્ટ પૂર્ણ રહ્યાં છે. આયુર્વેદીય વૈદકપદ્ધતિ એ દુનિયાની સર્વ પદ્ધતિઓમાં પ્રાચીન છે, વૈજ્ઞાનિક છે, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને પ્રયોગપુરસ્કૃત તેની રચના થઈ હોવી જોઈએ એમ આયુર્વેદના જે પ્રાચીનતમ ગ્રંથો આપણી સમક્ષ છે તે પરથી જોઈ સકાય છે.

ઈસવી સનના સોળમા સૈકામાં વિસેલિયસ નામે એક મેડિસન તબીબે, પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો વડે શારીરવિદ્યા (Anatomy) વિષેના યુરોપિયનોના અજ્ઞાનનો નાશ કરવાની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી જુદા જુદા દેશના તબીબોના અવિરત પ્રયત્નો બાદ, ઈસવી સનના આ વીસમા સૈકા સુધીમાં શારીરવિદ્યા અને સર્જાકયા એ બન્ને ક્ષેત્રોમાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાને જે પ્રગતિ કરી છે તે અરેખર આશ્ચર્યજનક છે.

આયુર્વેદનુ મરોધન

પરંતુ પાશ્ચાત્યોને આ સર્વ પ્રગતિમાનનામા મુખ્યત્વે મનઃ મુદ્ધમર્શન યન્ત્રની મળી દત્તી એ યન્ત્રની મદદર સિવાય પાશ્ચાત્ય શારીરવિદ્યા અને શસ્ત્રક્રિયા માત્ર તેની માન્યતામાં જ હોત સમગ્ર શરીરના મુદ્ધમાતિમુદ્ધમ અવયવોનો અભ્યાસ મગ્યાની અનુકૂળતા એ યન્ત્ર વડે પ્રાપ્ત થઈ અને આ મુદ્ધમ નાનની પણ એટલી પ્રગતિ થઈ કે ઇન્ડિયવિજ્ઞાનમાં મુદ્ધમશારીર (Histology)નો એ જુદો વિભાગ પાડવો પડ્યો, જેનું નાન માયાચિકિત્સા અને શસ્ત્રક્રિયા બંનેના શાસ્ત્રીય વિનિયોગમાં અનેમ્માં ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે

પ્રાચીન આયુર્વેદવિદોનું આ સર્વ ક્ષેત્રોમાનું નાન અર્વાચીનો સાથે મેશન સંખ્યાવી મગર તેમ છે નિષ્પત્ત અને મીસમાં બ્યારે શારીરવિદ્યાના મુદ્ધમત સિદ્ધાંતો વિર ધોગ અજ્ઞાન પ્રવર્તેનું હતું ત્યારે હિંના આયુર્વેદોએ એ નિયમમાં મુદ્ધમ નાન સપાદન ન્યુ હતું ચરન, યાગવ ન્ય, સુશ્રુત, બેન વગેરે નિનાએ શારીરના હાડકાઓની ચોક્કસ નહી મના એવી સખ્યા આપેલી છે ચરક અને યાગવદ્ય હાડકાઓની કુલ સખ્યા ૨૬૦ આપે છે સુશ્રુત અને બેન કે નેઓ આયુર્વેદી શસ્ત્રક્રિયાના નિષ્ણાનો હતા તેઓ હાડકાની કુલ સખ્યા ૩૦૦ આપે છે આમ યગદપર સખ્યામાં વિરોધ જણાતો હોવા છતાં અને યગદપર આપેલી મંખ્યા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના પાયા પર તો ગ્યાયેલી છે જ ચરન યાગવ ન્ય વગેરે વેદવાગીઓ નખ અને દાતની હાડકાઓમાં ગણતા મે છે અને સુશ્રુત, બેન વગેરે સન્યતત્રવાગીઓ તત્ત્વાસ્થિઓની-Cartilages, મનનો બાહ્ય માસન ભાગ મગ યત્રના અગ્નિઓ, પાસળીઓને ઉગ્રનન sternum સાથે નેડનાર અસ્થિઓ, નામનું કે મન હાડકું વગેરે આ નામે ઓળખાય છે- હાડકામાં ગણત્રી કરે છે હાડકું કેને ગણવું અને કથી વયે હાડકા ઓની ગણના મરવી એ વિષયના મનબેને પરિણામે આ સખ્યામે ઉત્પન્ન થયો જણાય છે

શસ્ત્રક્રિયાના નિયમમાં જોઇએ તો જુદા જુદા રંગો માટે પ્રાચીન ખારતમાં થતી શસ્ત્રક્રિયાઓ વીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વોને લાગે થતા 'ઓપરેશન્સ'ને અને રીતે મળતી આનની હતી આયુર્વેદીય શસ્ત્રક્રિયા નિયેના આધારભૂત થયો-સુશ્રુત તેમ જ બેન (બેનસહિતા આજે તો અપ્રાપ્ય છે પણ અન્ય ગ્રંથોમાં અપાયેલા તેના અનુસરણો પરથી તેમાં અર્થના શાસ્ત્ર વિષે ચોક્કસ અનુમાન બાધી રાખાય તેમ છે)ની નિદાઓમાં શસ્ત્રક્રિયાઓને લગતા વર્ણન નાચતા આ નિયમો કેટલી હદ સુધીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાચીન આયુર્વેદજ્ઞોએ મેળવી લીધો હશે તેનો ઘટ્ટ ખ્યાન આવે છે

જે કે નિષ્પક્ષ દષ્ટિએ ટૂંક દરજ્જા જોઇએ કે એ વખતની શાસ્ત્રવિદ્યા કે શસ્ત્રક્રિયા અભ્યાસના જેટલી સપૂર્ણ હતી નહીં-હોઈ શકે પણ નહીં ચર્ચા અને સુશ્રુત એ બે સૌથી માન્ય આયુર્વેદજ્ઞો પણ મગજ અને હૃદય એ બે અંગોના માર્ગ વિષે ચોક્કસ અને સાચો ખ્યાલ બાધી શકતા હોય એમ લાગતું નથી પણ આ હદ આયુર્વેદજ્ઞોની ખામી નથી, તે વખતના મર્યાદિત સાધનોની ખામી છે.

એ સમયમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર-કે જેની સહાય વડે ઓગણીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રવિદ્યા આટલી પ્રગતિસાધના કરી મઝી છે-અથવા સૂક્ષ્મદર્શનોના બીજા સાધનો અમિતરમાં નહોતા, નહીં આખરી જેટલું જોઈ શકાય અને માનવીના મૂળતા હાથથી જે ક્રિયાઓ થઈ શકે તે રહે જ માત્ર, એ સમયના જ્ઞાનમાં વધારો થયો છે એ દષ્ટિએ જોતા સદીઓ પૂર્વે આર્યોએ વેદક જેવા ગદન અને અતિનિરવૃત્ત નિરમમાં કરેલી પ્રગતિ તેમની શાસ્ત્રીય સંશોધન-શક્તિ અને અજોડ બુદ્ધિમત્તો પુરાવો આપે છે

‘શાસ્ત્ર’ એ પ્રગતિ (Progressive) નિધ છે. ‘શાસ્ત્ર’

નામથી ઓળખાતી સર્વ વિદ્યાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હજી પણ મનુષ્યજાતિને માટે અશક્ય છે. અર્વાચીન વૈદકવિદ્યાને લબ્ધ છે તેવાં અદ્યતન સાધનોને અભાવે આયુર્વેદે પોતાના સમયમાં કરેલી પ્રગતિ જેમ આજે આપણને મર્યાદિત લાગે છે તે જ પ્રમાણે હજાર કે પંદરમો વર્ષ પછી આ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનારને ઈસવી સનની વીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્યોએ કરેલી પ્રગતિ પોતાના સમયમાં થયેલી પ્રગતિની સરખામણીમાં નજીવી લાગે તો નવાઈ નહીં, કાગળ શારીરવિદ્યા અને શસ્ત્રક્રિયા જનનેનો આટલી હદ સુધી વિકાસ થયા પછી પણ શરીરનાં અનેક આંતરિક અંગોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકાય નથી અને કાયચિકિત્સાના કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ એનોપેથી હજી પ્રયોગદશામાં જ છે. એટલે આયુર્વેદની સિદ્ધિઓને કેવળ અર્વાચીન દ્રષ્ટિએ જ અવગણવી વાસ્તવિક નથી.

પરંતુ ખેદની વાત છે કે આયુર્વેદની પ્રગતિ લાગે સમય થયાં આટલી પડી છે. આયુર્વેદનું અવલંબન કરનારા વૈદ્યોને સૈકાઓ થયાં શારીરવિદ્યા અને શસ્ત્રક્રિયાનો અભ્યાસ ત્યજી દીધો છે. આધુનિક સમયમાં પણ તેમની બહુમતી પાશ્ચાત્યોના આ વિષયના જ્ઞાનને અપનાવી શકી નથી. આમ જનને પ્રકારે આયુર્વેદની પ્રગતિ રથગિત જની ગઈ છે, અને એ દારણને લીધે જ શિક્ષિત જનતાનું આયુર્વેદ પ્રત્યેનું માન દિન પર દિન ઘટતું જતું હોય એમ જણાય છે.

આંગળીને વેડે ગણી શકાય તેટલા જ આધુનિક આયુર્વેદજ્ઞોએ પાશ્ચાત્ય વૈદકનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે તેમને આયુર્વેદનું આ પતન ખટક્યું છે અને તેમનાં આન્દોલનને પગિણામે વૈદ્યોને પણ પાશ્ચાત્ય વૈદકનાં માન્ય તત્ત્વોને અપનાવવા અને સાથે સાથે આયુર્વેદના ક્ષીણ થયેલાં અંગોનું નવેસરથી સંશોધન કરવાને તૈયાર થતા હોય એમ લાગે છે.

ઇતિહાસની દેડી

જે સમયે યાજ્ઞત્ય વૈદ્યવિદ્યાએ એટલી પ્રગતિ પરી હોય કે જીવત શરીરના અદ્ભુત બાજો એ-સ રેની મદદ ને જોઈ શકાય અન્ય સૂક્ષ્મ યત્રો વડે આખ, ગળુ, ના, ચોનિમાર્ગ, મૂત્રનળી ત્યાસનગી વગેરે અન્યવેળા અરતો ન પરી શકા, આખાએ શરીરના આતરિ-અંગોનું દનનચાન એ સુ રે ફોટોગ્રાફો દ્વારા સિનેમાના પેટા ઉપર પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય અને નરી આખે કે સૂક્ષ્મદર્શી યત્રથી પણ જોવાનું બાજ્યે જ શક્ય બની શકે તેના, જીવન શરીરના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિવર્તનોને અભ્યાસ પરી શકાય, ત્યારે દુનિયાની સૌથી પ્રાચીન વૈદ્યપદ્ધતિનું અનન્યબન પ્રગતિએ એ- જ પ્રગતિની પરપરાગત કાયાચિકિત્સાને આધારે પોતાના વ્યાપારને આગળ ધપાવે એ ત્રિથિતિ અસભ્ય છે આયુર્વેદ અને એનોપેથીનું જીવનાત્મક જ્ઞાન આપનારા વિદ્યાબયો સમગ્ર દિવસ દરે તા સમ્યાગધ છે, છતાં કેટલીયે આયુર્વેદ પાઠશાળાઓ જુદીની અને બહુતરીના પારો રીખવીને જ હજી સતોડ માની રહી છે અને એથી ચે આગળ વધીને કહીએ તા હજારો વ્યક્તિઓ પિતા વૈદ્ય હોવાને કારણે જ કંઈ પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન લીધા સિવાય નૈઘનો ધધો ચનાતી કી છે આવી પરિસ્થિતિમા ' આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદ્યની પાછળ થનો ખર્ચ કરે રના મૈનિએ દાનના જમાનામા તરના અરે બાનાથી સનાનું મહેરા બરામજ છે, ' એના મર્ન નાચડ અને નૈસ જીમના વિધાનમા અવાગતવિગ્તાનું પ્રમાયુ અધિક માત્રામા છે, એમ બાજ્યે જ મહી સમાજે

આ અસભ્ય પરિસ્થિતિનો ઉકેલ નાનવા માટે કેટલાક છૂટાછવાયા પ્રયાસો થયા છે તેમાના દરેકને ઓછેવતે અંશે ફલેદ મળી છે અો આયુર્વેદના બારિ સમધમા વૈદ્યો અને પ્રજામા પણ જનશ્રુતિ આવતી જણાય છે

આ માર્ગ માટેના સૌથી વિશેષ સમર્થન પ્રયત્નોમા ગમ્મતા ૨૭ નવેમ્બરથી ૮ મી નવેમ્બર સુધી જનારસમા પતિત માનવીયએ,

પંચભૂત અને ત્રિદોષવાદના સિદ્ધાંતોના પરીક્ષણ અને-પરિશોધન માટે બોક્ષાવેલી વિદ્વાનોની પરિપદ ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. એ પરિપદનો અહેવાલ જ્યારે ખદાર પડશે ત્યારે પંચભૂત અને ત્રિદોષવાદના સિદ્ધાંતો કે જેના પાયા ઉપર આયુર્વેદની આખી ધમારત ચલાઈ છે તે વિષે કેઈક નવીન જાણવાનું મળશે એવી માન્યતા રખાય છે.

તાજેતરમાં અમદાવાદમાં યુગ્મગત-કચ્છ-કાઠિયાવાડ વંદનસંમેલનનું છઠું અધિવેશન અને નિખિવ ભાગતવર્ષીય આયુર્વેદ મહાસંમેલનનું પચીસમું અધિવેશન એક સાથે જ ભગવાનો મુયોગ આની લાગ્યો હતો. ખન્ને અધિવેશનના પ્રમુખ અને સ્વાગત પ્રમુખોનાં ભાષણોમા, સંમેલનમાં થયેલી ચર્ચાઓમા અને પસાગ થયેલા હંગામોમાં આયુર્વેદના સંશોધન અને પુનર્વિધાનની અગત્ય સ્વીકારવામાં આવી છે. આયુર્વેદના અતે- પ્રાચીન અગો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે. તેનો ઉદ્ધાર કરતાં આયુર્વેદને પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રમાથી કેટલુંક લેવું પડે તેમ છે અને આયુર્વેદમા એવાં કેટલાક વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે કે જેમાથી પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રને પણ કેટલુંક જાણવાનું મળી શકે તેમ છે એ હવે સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલી ખામન છે આથી, આયુર્વેદના સંશોધન અને પુનર્વિધાન વિષેની આ લેખમાળા અરથાને નહીં ગણાય એમ ધાર્ હું.

(૨)

અષ્ટાંગ આયુર્વેદની વર્તમાન સ્થિતિ

વૈદ્યરાજે આયુર્વેદને અપૌરુષેય માને છે. શ્રુતપરપગ કહે છે કે સૃષ્ટિના આગભમા બ્રહ્માએ હજાર અધ્યાયની આયુર્વેદ કહિના વેદની સાથે બનાવી બ્રહ્મા પાસેથી પ્રજ્ઞપતિએ અને પ્રજ્ઞપતિ પાસેથી અશ્વિનીકુમારોએ એ નિઘાનુ અધ્યયન કર્યું. અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ઇંદ્રે અને ઇંદ્ર પાસેથી ઋષિઓએ આયુર્વેદનું શિક્ષણ લીધું. ઋષિઓ દ્વારા આયુર્વેદનો પૃથ્વી ઉપર પ્રસાર થયો. આયુર્વેદ એ અથર્વવેદનો (કેટલાકને મતે ઋગ્વેદનો) ઉપવેદ ગણાય છે.

જે જે વિદ્યાઓ લોકમાં ખૂબ જ માન્ય થયેલી હોય તે વિદ્યાઓ વિશે આવી યુગપરંપરા ચોક્કસ એ પ્રાચીન હિન્દુ જેવા ધર્મપરાયણ દેશમાં તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વેદોને અથવા આયુર્વેદને અપૌરુષેય માનવા કે કેમ એ એક જુદી જ વાત છે, પરંતુ આયુર્વેદમાં ન્યાય, સાંખ્ય અને દર્શનશાસ્ત્રનાં વિવિધ તત્ત્વોની જે રીતે ગૂંથણી થયેલી છે, માનસિક તંત્રનું સંપૂર્ણ શૈ વૈજ્ઞાનિક દલીલ શકાય એવું જે વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે અને આયુર્વેદનો ઉદ્દેશ માત્ર શરીરની જ નહીં પરંતુ આત્માની સ્વસ્થતા પણ સાધવાનો છે તે જોતાં, હરીરમાર્ગ તત્ત્વ ધર્મસાધનમ્ એ પ્રમાણે ધર્મસાધનને મહત્ત્વ આપનારા દેશમાં તેને આવી ઉચ્ચ પ્રકારની માન્યતા મળે એ કુદરતી જ છે. ચરકે કેવળ આરોગ્યાર્થી આત્માનો જ નહીં, મોક્ષાર્થી અને ચારિત્ર્યશીલ આત્માનો વિચાર પણ કર્યો છે. ન્યાય, સાંખ્ય અને ખીજાં દર્શનના સિદ્ધાન્તો વડે ચરક અને મુશ્રુતે કરેલો માનસતત્ત્વનો વિચાર, આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને માન્ય થઈ શકે એવો છે. માનસતત્ત્વ અને ભૌતિકવાદની શાસ્ત્રીય વિચારણા આયુર્વેદશાસ્ત્રે જ સૌથી પ્રથમ ચલાવી હતી એમ કહેવામાં વધી નથી. શ્રી મન્નન્દનાથ સીતે આયુર્વેદના પંચમહાભૂતવાદને આધુનિક પદાર્થ-વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં સમજાવ્યો છે. મદ્રાસ સરકારની આયુર્વેદ સમિતિના અહેવાતમાં કેપ્ટન ઇ. શ્રીનિવાસમૂર્તિએ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનાં છેલ્લામાં છેલ્લા ઉપદેશો સાથે પંચમહાભૂતવાદનું સામ્ય જો એમ બતાવી આપ્યું હતું. આમ જોઈ શકાશે કે આયુર્વેદે ધર્મ અને વિજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે વિભક્ત ન બનાવવા છતાં પોતાની વૈજ્ઞાનિકતા એણે અંશે પણ મુખાવી નહોતી.

આધુનિક વૈદકવિદ્યાની જુદી જુદી જે શાખાઓની યોગ્ય સૈદ્ધાન્તીય ખીલવણી થયેલી છે, તે લગભગ બધી જ એણે કે વત્તે અંશે આયુર્વેદ જાણનારાઓને અવગત હતી, એમ આયુર્વેદીય મન્નન્દનાથે જે પ્રકારે પોતાના મન્નન્દનાથમાં એ પરત્વે-ચર્ચા કરી છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે પરસ્પરના મનભેદો પણ બતાવ્યા છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે.

પરંતુ એ પ્રાચીન આયુર્વેદની અવાંચીન સ્થિતિ સહેજ વિસ્તારથી તપાસવાની જરૂર છે. શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૂત્ય, અગદતંત્ર, રસાયણતંત્ર અને વાજકગ્ણતંત્ર એ પ્રમાણે આઠ અંગોમાં આયુર્વેદને વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ કાયચિકિત્સાનાં કેટલાંક મદત્તવના અંગો સિવાય બાકીનાં અનેક અંગોના જુદા જુદા વિભાગો પગનું નિષ્ણાતપણું વૈદ્યોના એક મોટા ભાગે ગુમાવી દીધું છે. રસાયણ જેવું અતિમદત્તવનું અંગ પણ અજાની-ઓને હાથ જવાથી “જે ખાય રસાય તે જાય મસાય” જેવી કહેવતો લોકાવગ્રીસીએ ચડી છે. વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્ય યમરાજસહોદર જેવી ઉક્તિઓ યોગ્ય છે. શયાંગ તો મૈકાઓ થયાં નાગ પામી ગયું છે અને બીજાં અંગોની સ્થિતિ પણ કંઈ જલ્દુ સારી નથી. આ આખતમાં, તાજેતરમાં જ અમદાવાદમાં ભગયેલ નિષ્પિણ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મદાસંમેલનના અધ્યક્ષ પં. ગોવર્ધનગમાં હાંગાણી બિપક્ષ-કેસરીના વિચારો અત્રે ઉતાવળા મને પ્રસ્તુત લાગે છે: “આપ જાણો છો કે આયુર્વેદ શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૂત્ય, અગદતંત્ર, રસાયણ અને વાજકગ્ણ એ આઠ મુખ્ય અંગોમાં વિભક્ત છે. ભગવાન ધનન્તરિએ આ સર્વમાં શયાગને પ્રધાન માન્યું છે, પરંતુ બૌદ્ધ સામ્રાજ્યના સમયથી ભારતમાં તેનો ઝાસ થતાં થતાં આજે તે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય અંગોની દશા પણ જો સાચું કહેવામાં આવે તો કંઈ જલ્દુ સારી નથી. વૈદ્યરાજેનું અભિમાન માત્ર કાયચિકિત્સા ઉપર જ અવલંબિત છે. તે પણ કેવળ મદર્પિઓની સરળ ચિકિત્સા અને કેટલીક પ્રભાવ બતાવનારી ઔષધિઓનો જ પ્રતાપ છે. તમે તમારી છાતી ઉપર હાથ મૂકીને વિચારો કે શું આપણે એ ક્યવતી કાયચિકિત્સાની ઋષિમુનિપ્રણીત પ્રણાલિનું પણ પૂર્ણપણે પાલન કરીએ છીએ? અંતરાત્મા ઉત્તર આપશે કે, ના; કાગણ, આપણે એ કાયચિકિત્સાના મદત્તવને પણ ધીરે ધીરે ઘટાડી રહ્યા છીએ.. સાચું

ઇતિહાસની દેડી

મહેરામા આપે તો આપણામના ધણા સજ્જનો એવા છે કે જેઓ આયુર્વેદનું કેવળ નાટ્ય નથી રચ્યું છે તેની આડે કાંઈ એવા પેથી અથવા હોમીઓપેથીના પોતાનું કામ ચલાવે છે મારે મહેનુષ્ય કે તેમને પોતાના ઘરવાળાઓ પર વિશ્વાસ નથી આપજે મહાભ્યાસનો હવે જ ત્યાગ કર્યો છે તૈયાર મગની દેડી નિદેશી વસ્તુઓ વડે જ આપજે કામ ચલાવી જવા છીએ ”

આયુર્વેદનો ઉપયોગ હવેનારો પૈકીનો મોટો ભાગ સમયની સાથે આગળ વધી ગયો નથી. ચરકે મુશ્તુનની મદિનાઓ રચાઈ ત્યારે જે રોગોનું નામનિશાન નહોતું તેના રોગો જેમ કે મેનિનગ્રહસિ, ગિફ્ટ, રૂપ પ્રેમ જેવે ઉદ્ભવેલા છે અને જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ કાર્ય કરનારા વૈદ્યોએ એ સર્વનું અઘનન ગાન ધગવે છે એમ માની ગયાનું નથી.

આયુર્વેદના કેવળ પ્રશસકો આયુર્વેદીય નાગીજ્ઞાનના બેન્દ વખાણુ મરે છે અને આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા નાત્ર તેો જ આધારે જગતમાં ચકી હોવાનું જણાવે છે કેવળ વૈદ્યો પણ માત્ર નાડી વડે જ રોગ પાઘખવાનો દાવો મરે છે આ દાવો કેવળો પોષણ અને અર્થહીન છે તે નિરે દુ મંદ પણ જણાવુ તે જ ના, પાચાત્મ અને પૌર્વાત્મ શાસ્ત્રોનો ઘુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર માન્ય વેદનો અભિપ્રાય ટાકુ તે જ વધારે હજ છે એકવીસમા નિખિય બાગવતવાંચ આયુર્વેદ મહાસમેનના પ્રમુખ મંચિગજ ગણનાથ સેન સરસ્વતી નાડીજ્ઞાન નિરે જણાવે છે કે “માત્ર નાડી તપાસીને બધા રોગો પૂરેપૂરી રીતે જાણી સેવાની ગૃહ નાડીવિદ્યા કે જેની સાધારણ જનસમૂહ અને કેવળ વૈદ્યો પણ બારે મુતિ મરે છે તે નાડીપરીક્ષાનો પ્રાચીન મહર્ષિઓએ તથા ચરક મુશ્તુન, વાગ્બટ અને ચક્રપાણિ જેવા આચાર્યોએ જરા પણ ઉત્પન્ન કર્યો નથી જેથી આ સમદાર પાછો જથી નીચ્યો છે એ નિસશય છે જેના કેટલાક સૈમઓમાં થયેલા

અર્ધશિક્ષિત વૈદ્યો કે જેઓ પોતાના બુદ્ધિગ્રી નેત્રો ઉપયોગ
ખરામત કરી ન શક્યા અથવા એ વિષયમાં બેદરદાર રહ્યા તેઓએ
પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકના માટે આ નાડીવિદ્યાનું ધર્તિંગ ચલાવ્યું હોય
એમ જણાય છે. નિદાનમાં નાડીજ્ઞાન, જરૂર, સારી રીતે મદદ કરી
શકે છે પણ નાડીમાંથી બધી ખબર પડે છે એ અંધવિશ્વાસ તરફ
તિરસ્કાર દર્શાવતાં અને જગ પણ મોકાવે થતો નથી. આ વિષયમાં
અધ્યશ્રદ્ધાળુ જનસમાજનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. આપણે પ્રામાણિક
અને સત્યવાદી બની, જે ન જાણતા હોઈએ તે જાણી લેવાનો પ્રયત્ન
કરીએ તેમાં આપણું કન્યાણુ છે, પણ અજ્ઞાન છુપાવવા માટે હમીને
સર્વશપ્દનું ખતાનવાનો ઢોંગ કરવો એ અતિહાનિદર છે. જેઓ
આવી રીતે નાડીજ્ઞાનનો દબ દર છે તેઓ માટે જ આ માડું કથન
છે.. ..ચિકિત્સામાં જેમ નાડીની બિયડુસ ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ
તેમ જ નાડીજ્ઞાનથી બધું જ કહેવાનો ઢોંગ પણ ન કરવો જોઈએ.”
બીજા અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ પણ નાડીવિદ્યા પરત્વે આરા જ વિચારો
વ્યક્ત કરેલા છે

જો કે હવે તો આયુર્વેદના પુનર્વિધાનનો પ્રશ્ન માત્ર આયુર્વેદનાં
અષ્ટાંગોમાં જ મર્યાદિત રહેવો ન જોઈએ. અભ્યાસ માટેનું એક
નવીન ક્ષેત્ર આયુર્વેદનો સમક્ષ પડેલું છે. આથી કોઈ એમ ન ધારે કે
અર્ચાત્મીન વૈદ્યનો અભ્યાસ કરી આયુર્વેદમાં તેનો સમન્વય કરવા
જતા, પાશ્ચાત્ય વૈદ્ય જ પ્રધાન સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી લેશે. જુદી જુદી
વૈદ્ય પદ્ધતિઓ એક સાથે લાપમ તો રહેશે જ, પરંતુ ક્ષેત્રમાં આયુર્વેદ
પ્રાપ્ત કરેલું નિશિષ્ટ ગ્થાન, જો તેને સંગોધિન રૂપમાં આવે તો,
કદિ પણ આત્મ્ય જશે નહીં; કાગળ કે કિંદની સમૃદ્ધિ અને પ્રકૃતિ
બનેને અનુકૂળ આવે એવી વિશિષ્ટતાઓ તે ધરાવે છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્ર વૈજ્ઞાનિક છે, અપૌરુષેય છે, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં
શોધ્યા જડતાં નથી એવાં તત્ત્વો તેમાં છે, વિજ્ઞાન તેમ જ કળા બનેલી

દષ્ટિએ એ માન્ય એ અગ્રણ્ય આ રીતે છે વગરે જ્યાં ગ્વાથી જ આયુર્વેદો ઉદ્ધાર મુદ્ધ થઈ ગયો નથી. પિરા ૮ ગાનાથ મેનના રામદોમાં દલીએ તો, 'અગ્ર' અને સુશ્રુતના જમાનાઓ પછી એ સદિનાઓમાં મુદ્દેના અનેક દરદોના રૂપ ફરી ગયા છે અને અનેક જુદો નવા પ્રગટ થયા છે. અગ્ર સુશ્રુતાદિ સદિનાઓમાં મુદ્દેના અને દીમની દ્ર થેનો આજે નિત્રય થતા નથી. આ સર્વ આપણે પૂરેપૂરે જાણી લેવું જોઈએ. પાચાત્મ પદ્ધતિથી શોધાયેલ કેટલાક તાગત સત્યો ઉચ્ચતર જુમિ. ઉપર ૬ એથી પણ ત્રિદોશનાં નધારે ઉચ્ચતર છે કે જે ના પ્રકૃતિ રાગી અને રોગવિનાશની આપણી મુનિદિત ચિત્તિસાઓની જ નહિ પણ જ્યોત્ષિમાત્ર અને વ્યવસ્થા ચિત્તિસાશાસ્ત્રની પણ આવી આપે છે. આયુર્વેદને ઉન્નત સ્થિતિએ પડોઆડના આ ત્રિદોશનાં આપણે સાગી રીતે સમજવો જોઈએ અને જગતને સમજાવવો જોઈએ.

અષ્ટાગ આયુર્વેદની વર્તમાન સ્થિતિ આવી છે એની સર્વતોમુખી ઉત્તતિ માટે પ્રયત્નો મુદ્દા તે એ નિયમા ધધાદારી તમ જ ખીજ રીતે રસ ધરાવનારાઓની કસ છે.

(૩)

આયુર્વેદ અને રાસક્રિયા

વેદવિદ્યાના જે વિશિષ્ટ અગ્રોમાં જૂલ ૧૧માં આપાએ પ્રગતિ સાધી હતી અને વર્તમાનકાળમાં જેમાં આયુર્વેદજોને પ્રગતિ સાધનાનો અન ૧૭ છે તમાના કેટલાંખી ચર્ચા રસમય થઈ પડશે. આયુર્વેદને લગના ખીજ અને નિરોગી ચર્ચા નુ ગતા ઉપરી મયાદામાં આવતા થોડાં નિરોગ જેમાના કેટલાક નિરોગ તો ૧૭ માત્ર નહીં જેવો જ ઉદાપોદ થયો છે—ને જ અર્થો રપર્સ થ્યો છે.

૧. પાગ એટલ કે રાસક્રિયાનુ સ્થાન અષ્ટાગ આયુર્વેદમાં ખૂ. ૧

મહત્ત્વનું હતું. આયુર્વેદજોએ બે સમયની સાથે જ ગ્રંથેયું હોય તો એ અગત્યો પુનરુદ્ધાર ક્યાં સિરાય છૂટકો નથી પાશ્વાત્યોએ એ વિષયમા જે પ્રગતિ કરી છે તે શારીરવિદ્યાના તેમના અઘનન જ્ઞાનને જ આભારી છે, શારીરવિદ્યાના અઘનન જ્ઞાન સિરાય ગત્ત-ક્રિયાનું જ્ઞાન મેળવી પણ સદાય નહીં, એટલે એ બે પરપરના પૂરક રિપયોનું પરિણામન પણ આયુર્વેદને સત્તમાન વિજ્ઞાનનો સમોરહિયો બનાવનાને માટે આસ્પષ્ટ છે.

આયુર્વેદીય શસ્ત્રક્રિયા એ શસ્ત્રક્રિયાની દુનિયામા સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી વધારે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ હતી અગ્વેદ જોટલા અતિપ્રાચીન વેદમા શરીરના જુદા જુદા અંગોના નામ મળી આવે છે અને ખીન્ન પણ એના કેટલાક ઉપેષો મળે છે જેથી એમ કહી શકાય કે, માત્ર ગૂમડા ફોળા, પાટાર્પીડી કરી એવી તદન સામાન્ય કાર્ય-પ્રણાલિ કરના તે વખતના આયો શસ્ત્રક્રિયાની બામતમા વધારે આગળ વધેના દના ઉપનન અન્ય વેદોમા તેમ જ ઉપનિષદોમા અને ઈસવી સન પૂર્વેના સગ્રુન સાહિત્યમા પણ ગરીગના જુદા જુદા અન્યવો રિપે અથવા અમુક પ્રનાગની શસ્ત્રક્રિયા રિપે પ્રકીર્ણ ઉપેષો મળી આવે છે

શસ્ત્રક્રિયાનો જે પ્રમાણમા વિનાસ થયો હતો તે જોતા શારીર-વિદ્યાનો વિનાસ પણ પ્રમાણમા થયો જ હોવો જોઈએ અત્યારે વૈદ્યકીય કોલેજોમા અભ્યાસ કરનાગને શારીરવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવાની ત-સાપડે છે એવી જ તક પ્રાચીન દાળમા પણ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને સાપડતી હતી.

કૌટિલના અર્થશાસ્ત્રમા, શ મદ સજ્જેગોમા મગી જનાર માણસોના શરીરની આશુમૃતકપરીક્ષા (Postmortem Examination) કરવા માગના કાયદાની નોધ કરનામા આરી છે. અર્થશાસ્ત્રનો સમય સામાન્ય રીતે ઈસવી સત્તની પૂર્વે પાચમા સૈકાનો

ગમીએ તો પણ આ પ્રમાણેના મયદો બહુ જૂનો હોવો જોઈએ એમ સહેજે અનુમાન થઈ શકે છે સુચુન સ્થિતિના હા અધ્યાયમાં મરેલા ગરીરના “બદાગ્ના તેમ જ અદરના અન્યથો પ્રત્યય જોવા’ માટેની વિધિની વિગતવાર નોંધ છે એમાં મુદ્દાને સાત દિવસ સુધી ની વગેરેમાં એમત પાણીમાં ડુબાડીને ક્ષોરરા-ન્યા બાદ તેને જાગ દાઢી વાસ અથવા ઝા ની ધાનના બનાવેલા ઉપકરણથી ધમીને સગીરના અન્યથો જોવાનું કથું છે શવ-ઠેલી આ પદ્ધતિ પ્રમાણમાં સ્થૂળ છે અને પાશ્વત્યો અત્યારે શવ-ઠેલી જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે તે વધારે શાસ્ત્રીય છે પરંતુ એકાએક પૂરે ત્યારે આખી એ દુનિયામાં વૈ. ગાન માત્ર ‘પ્રાથમિક’ પ્રયોગદશામાં હતું-કારણ ‘પ્રયોગદશા’માં તો વાસ્તવિક રીતે જોતા અત્યારે પણ છે-ત્યારે ઇસવી સન પૂરે ચોથા અથવા પાંચમાં મેનમાં આપુર્વેદે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ તદ્દત્થ દષ્ટિએ જોતા, વિરત છે એમ લાગ્યા વગર નહોતી નહીં.

આ સમયમાં, દુનિયામાં માત્ર દિ. એજ એવો પ્રદેશ હતો કે ત્યાં શસ્ત્રક્રિયા તેમ જ શારીરવિદ્યાએ આદની પ્રગતિ કરી હોય ઇજિપ્તમાં મૂએના માણુમેના શરીરમાં મસાનો બરીને ત શરીરને લાના સમય સુધી સાચવી રાખવામાં આવતા, પરંતુ મુદ્દાની ટોષ પણ પ્રમાણની અવહેનના કરનાર સામે ઇજિપ્તના લોકો એટલો ધિક્કાર બતાવતા કે મૃત શરીરના આતરિક અંગોને મસાનો બરવા માટે કાઢી જનાર માણુસને પોતાનું ભ મેઈ રહે કે તરત લોકોના હુમનામાંથી બચવા માટે હવ લાંબી નાશી જલુ પડતુ આમ હોવાથી ઇજિપ્તના લોકો બીજી રીતે સસ્કૃતિમાન હોના છતાં અને પ્રાચીન હિન્દના દેવોની માફક ત્યાં પણ એ દવા કરનારો વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં તેઓ શારીરવિદ્યા સંબધી ધોર અજ્ઞાનને લીધે માયગ્રિમ્સિસ કે શસ્ત્રક્રિયા બેમાંથી એકે વિચારના યાનમાં બહુ મહત્ત્વનો વધારો કરી શક્યા નહોતા.

ત્રીસમાં પશુ આ બધા વિષે ખૂબ જ અજ્ઞાન હતું ધમની Artery શબ્દ જે અત્યારે ‘શુદ્ધ લોહીને’ વહી જનારી નળી’ એવા અર્થમાં વપરાય છે તે શબ્દનો ખરો અર્થ તો ‘પવનને લઈ જનારી નળી’ એવો થાય છે! આ પરથી પશ્ચિમમાં શારીરવિદ્યા વિષે કેવા પ્રકારનું અજ્ઞાન તે વખતે પ્રવર્તેલું હતું તેનો ખ્યાલ આવશે. ત્રીસમાં આ માન્યતા પ્રચલિત હતી. વળી તે ઉપરાંત બીજી એક એવી માન્યતા હતી કે હૃદય એ કેકસાંઓની વચ્ચે આવેલું છે અને હૃદય ઘડકે ત્યારે ફેફસાં તેની બંને બાજુએ ગાદીની ગરજ સારે છે! શારીરવિદ્યા વિષે જેનું જ્ઞાન ત્રીસમાં વજનદાર ગણાતું તે ઓરિંટાલના આ વિચારો છે!

આ બધા સાથે સુશ્રુતસંહિતામાં વર્ણવેલી શસ્ત્રક્રિયાઓ અને આયોના શારીરજ્ઞાનની સરખામણી કરવામાં આવે તો વૈદકવિદ્યામાં દુનિયામાં સૌથી પહેલી અને આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરનાર હિન્દુઓ જ હતા એમ લાગ્યા વગર ગંદશે નહીં. ગૂમડાં ફાડવા જેવી તદ્દન સામાન્ય પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાઓ માટે શારીરવિદ્યાના જ્ઞાનની ઝાંઝી જરૂર નથી, પરંતુ પ્રાચીન હિન્દમાં આ કરતાં બહુ જ ઉચ્ચ કક્ષાની શસ્ત્રક્રિયાઓ થતી. આંખ, ડાન, નાક, મોં, ગળું તથા ખોપરીના ઉપક્ષા ભાગ પર સાદી શસ્ત્રક્રિયાઓ થતી કદમાળ, થાઇરોઇડગ્રંથિ, વેલ, પરવાળાં, મોતિયો, નાકના મસા એ સર્વ માટે પશુ શસ્ત્રક્રિયાઓ થતી. હરસ, બગાંદર, પથરી, સડતા હાડકાં કાઢી નાખવાં, વધગવળ, જળોદર વગેરે દરદો પર થતી શસ્ત્રક્રિયાઓ આધુનિક શસ્ત્રક્રિયાને અનેક પ્રકારે મળતી આવતી હતી. ઉપરાંત, અંત્રાનરોધ (Intestinal obstruction) થતાં પેટ ચીરીને આંતરડાનો મળ દૂર-કરવામાં આવતો અને આંતરડાને પાછું યથાર્થિત ગોઠવી દેવામાં આવતું. મુત્રાવડ વખતે સ્ત્રી મરણને કાંઠે આવી હોય ત્યારે તેનું પેટ ચીરીને બાળકને કાઢી લેવામાં આવતું. (શુઓ, ‘અત્યક્ષ શારીર’, અનુવાદ, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧૦). આ શસ્ત્રક્રિયાઓ પ્રાચીન હિન્દના આયુર્વેદજો ન્યારે કરતા હતા ત્યારે ક્ષોરોદોર્મ કે એવી કોઈ જ દવાની ગોથ થઈ નહોતી, એ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ઉપરાંત, પેશાગ નધ થઇ જતા મૂઝમાર્ગમાં સગી નાખી પેશાગને રૂંતો આપવાની શોધ પ્રથમવાર દિન્દના રૂઢી હતી તેમ જ બનાવની ના બેસાડવાની ગા પણ દિન્દમાથી જ થી ન દેશમાં પ્રસરી હતી એવો અપહ એંગર હવે અને- પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ મ્યો છે

પરંતુ આ ગિયનિ લાભો સમગ્ર ચાની નહી અને પરિણામે શારીરવિદ્યા તમ જ શસ્ત્રક્રિયાનો વિાસ અટકા ગયો અગોખના સમયથી સમગ્ર ઉત્તર દિન્દમા અદિમાની લાગણી પ્રધાનપદ પામતી ગઇ જેથી શન-હે બધ થઇ ગયો એટલ કે આયુર્વેદીય શસ્ત્રક્રિયા અને શારીરવિદ્યાની અવનનિ ત્યાં પડીના સમયથી શરૂ થઇ પડીના સમયમાં દાયચિકિત્સા ઔરધિજ્ઞાન ગોરેમાં સારો જેવો ઉમેરો થયો, પરંતુ આયુર્વે ની પેરી જે પ્રધાન માખાએ તો પામગી બનતી ગઇ વિદ્વાન ગણના અથગરો પગ આ ગ્વાનથી સર્વ રીત વચિત ગયા હતા સુશ્રુતસજિનામાં એક અથગે ધમનીઓને હૃદય સાથે જોડાયેલી અને બીજી એ અથગે નાભિ સાથે જોડાયેલી મ્હી છે, પરંતુ આ પ અપરિશીની વિધાનો પગ થા બના કોઇ પણ સેખકે અગર દીપા રે દિપ્પણ મ્યુ નથી.

શારીરવિદ્યાના વિનાસના સાધન તરીકે સરવૈંદ બધ થયો છતાં શસ્ત્રક્રિયા લાગા સમગ્ર સુધી ચાન તો મ્હી જ હોરી જેઠાએ શસ્ત્ર ક્રિયાનુ આ અરથ સ પૃથ્વીએ શાસ્ત્રીય દમે કે કેમ એ વિરે તો શ મ જ છે પરંતુ ગબીર દહી શમય જેવા પ્રગરના ડેદના 'ઓપરેશનો' કેઃ નવમીન્દસમી સદી સુધી થતા એમ ઐતિહાસિ ઉત્તેખો પરથી જણાય છે ગૂગરાગનો નીનકમ રાજ મૂગગજ પોનાની માના લીલાદવીના મર્મમાં જ હતો ત્યારે લીનાદેવી અરણ્ય પાગી હતી એટલ તેનુ પેટ ચીરીને મૂગરાગને જીવતા બહાર દાદવામાં આ યો હતો એમ ઇતિહાસ દહે છે એ સમયની શસ્ત્રક્રિયા વિરે વિશેષ વિગતો લખ્ય નથી પરંતુ આજેના ઉત્તેખ પણ ખીમતી થઇ પડે તેમ છે

આયુર્વેદનું સંશોધન

આ પછી સ્ત્રીક્રિયાનો વારસો વૈદ્યો પાસેથી હજી મેળો, જે પરંપરા દેશના ખૂણેખૂણામાં હજી ચાલુ છે. કેટલાંક ગામડાંઓમાં તો સ્ત્રીવૈદ્ય અને ચિકિત્સક જન્મેની ગરજ હજી મેળો સારે છે. તેમના દાધે થતી કાયચિકિત્સા કે સ્ત્રીક્રિયા ઓછે અંશે પણ શાસ્ત્રીય નથી, છતાં કેટલાક વૈદ્યોની જેમ તેઓ પણ લાંબા અનુભવ અને કેટલીક અમરકારિત્વ ઔષધિઓને પ્રનાયે પોતાનું મહત્ત્વ જાળવી રહ્યા છે.

આયુર્વેદનો એક મહત્ત્વનો વિભાગ પશુવૈદ્યનો હતો. રાજ-રાજાઓમાં શાસિહોત, દમ્નિરોગવિદ્યા વગેરેના જ્ઞાતાઓનું મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. પશુવૈદ્યમાં સ્ત્રીક્રિયાનું પણ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું, પરંતુ આજે તો ગ્રામપ્રદેશોમાંના કોઈ અપવાદો સિવાય એ વિદ્યાના જ્ઞાનનું નામનિગાન નથી અને પરદેશી પશુરોગવિદ્યા એ જ આપણે એકમાત્ર આશ્રય છે.

અર્ચાત્મક વૈદ્યોમાં સ્ત્રીક્રિયાના જ્ઞાનનો પ્રચાર નથી અને શારીર-વિદ્યાનું જ્ઞાન પણ પ્રમાણમાં મર્યાદિત છે, અને જે છે તે પણ મોટે ભાગે વ્યવહાર નથી. આયુર્વેદ મહાસંમેલનના પ્રમુખ પં. ડાંગાણી કહે છે તેમ કર્મબ્યાસનો ત્યાગ થયો છે. કેટલાક જાળીતા વૈદ્યોને શારીરના ઉપયોગી અંગોના કાર્યની પૂઠી ખજાર નથી તેમ જ એક વૈદ્ય શવચ્છેદ થતા જોઈને ખેલાન જેવા થઈ ગયેલા તે હું જાણું છું. રૂપક કરવાની વાત છે કે આમા કોઈનો પણ વ્યક્તિગત વાદ નથી, પરંતુ લાંબા સમયથી છૂટી ગયેલા કર્મબ્યાસનું પુનરુજ્જવન કરવાને જોઈએ તેવા પ્રયાસો થયા નથી એ જ માત્ર આ પરિસ્થિતિનું કારણ છે.

જે મંત્રણે દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં સ્ત્રીક્રિયા અને શારીર-વિદ્યાનું અગ્નિત્વ નડોનું ત્યારે એ વિષયમાં શાસ્ત્રીય વિદ્યાનું સાધનાર આયુર્વેદજ્ઞોના વંશજોને વીસમી સદીમાં એ બેમાંથી એકે વિદ્યાનું પૂરું જ્ઞાન ન હોય તો આયુર્વેદની ઉપયોગિતા અથવા શાસ્ત્રીયતા પ્રત્યે પ્રજા બેદરકાર ગ્રે એ સ્વાભાવિક છે. આ દિશામાં

કેટલા-છટાછનાયા પ્રયત્નો થયા છે, પણ એટલું જ માત્ર બસ નથી. ચરમ કે સુશ્રુતના ઠરાવેના અધ્યાયોના જ અધ્યયન ઉપગત શરત્કેળના પ્રત્યક્ષ દર્શન વડે ગ્યાયેશા એ વિચારોનું અઘતન જ્ઞાન આપનાર પાત્યપુત્રકો પ્રન્ત થવા જોઇએ અને વ્યવસ્થા જ્ઞાન માટે આયુર્વેદ વિદ્યાનયોમા અત્યારે જે તે જગ્યા વિશે સમાવડો થવી જોઇએ હરે આયુર્વેદના શબ્દરેષ થઇ ન શકે એ સમજી શકાય એવી વાત છે, પણ સમયની સાથે નેવા માટે, પાશ્ચાત્યોએ શોધેના કેન્સાસ સત્યો કે જે, વિરાજ ગણનાથ મેન જોડે છે તેમ, ઉચ્ચતર ભૂમિમા પર છે તેમનું અધ્યયન અને આયુર્વેદમા તેમજ સમન્વય તો જરૂરી છે જ વર્તમાનકાળમા ચીસકી માયચિમિત્મા વડે જે કે આયુર્વેદનું મદત્ત જળવાયેનું છે, છતાં શરત્કેલ કલ્યાદિ પ્રત્યક્ષ, પ્રમાણેને આધારે તૈયાર થયેલી માતૃવિદ્યાના અઘતન જ્ઞાન સિવાય માયચિમિત્માનું જળુ અઘતન જ્ઞાન સભવી શ તુ નથી એટલું ધ્યાનમા ગાખવાની જરૂર છે

(૪)

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્ર

કામશાસ્ત્ર એ જે કે આયુર્વેદનું એક પ્રત્યક્ષ અંગ નથી પણ આયુર્વેદના પ્રથેમા એને લગતું જેવું અને જોડતું લખાણ છે તે જોના કામશાસ્ત્રને આયુર્વેદનું એ- મદત્તનું આનુરગિત શાસ્ત્ર ગણવું એ ઇષ્ટ છે ચરમ, સુશ્રુત, વાગ્બટ ઇત્યાદિ માન્ય પ્રથેમા કામ શાસ્ત્રના વિષયની જે ચર્ચા કરનામા આવી છે તે આરોગ્યાર્થી દેહ અને આરોગ્યાર્થી આત્મા એ બેની દષ્ટિએ મોટું ભાગે છે, ન્યારે વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર અને તેના અનુપગી અન્ય ઋષ્યામધ પુસ્તકોમા કામશાસ્ત્રના વિષયની ધરેલી ચર્ચા આખા સમાજને દષ્ટિમા રાખીને અને અનુષ્ઠની પ્રકૃત વાઙ્માઓને જાણ આપના સાથે ધર્મ અને આરોગ્યના સાધનની નજરે ચયેલી છે

અત્રે, કામશાસ્ત્રના અન્ય ગ્રંથો અને આયુર્વેદના ગ્રંથોનો ગોટાળો કરી દેવાની જરૂર નથી. આયુર્વેદે પોતાના વિષયનું સમગ્ર રીતે નિરૂપણ કરતાં તેની મર્યાદામાં આવના કામશાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચા કરી છે, જ્યારે વાત્સ્યાયનાદિનો કામશાસ્ત્ર એજ એક માત્ર વિષય છે. એટલે અરક, મુશ્નત દત્ત્યાદિનું શાસ્ત્ર સમાજ કરતાં દવાનું-સ્વાસ્થ્યનું શાસ્ત્ર વધારે અંગે છે, વાત્સ્યાયન વગેરેનું શાસ્ત્ર દવા કરનાં સમાજનું શાસ્ત્ર વધારે અંગે છે.

અન્ય માન્ય શાસ્ત્રોની જેમ કામશાસ્ત્રની પરંપરા પણ ઠેક મળીના આરંભકાળ સુધી લઈ જવામાં આવે છે. પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિની રચના કર્યા પછી ત્રિવર્ગસાધન માટે એક લાખ અધ્યાયવાળું એક શાસ્ત્ર રચ્યું. તેમાંથી કામશાસ્ત્રનો વિષય જુદો પાડીને શંકરના અનુચર નંદીશ્વરે એક હજાર અધ્યાયમાં કામશાસ્ત્રની રચના કરી. મૂર્તી મુખીની પરંપરા વાત્સ્યિક અર્થમાં પુરાણકથા જ છે. ત્યાર પછી ખરેખરો ધનિદાસ શરૂ થાય છે. જાન્દોએપનિપદના તત્ત્વમર્મિ એ મદામુત્રના ઉપદેશક, અને વાત્સ્યાયનનો દીકરાકાર કહે છે તેમ પરસ્ત્રીગમન અને મદ્રપાનનો પહેલવહેલો નિષેધ કરનાર તથા કામ-શાસ્ત્રનું સમાજ/ગાસ્ત્રથી અવિરોધી સ્વરૂપ ધરાવતો મર્દિય સ્વેનકેતુએ ૫૦૦ અધ્યાયોવાળું એક કામશાસ્ત્ર નંદીના કામશાસ્ત્ર પરથી રચ્યું. આ પછી તેમાંનાં જુદાં જુદાં અંગો પર જુદા જુદા પંડિતોએ ગ્રંથો લખ્યા હતા એમ વાત્સ્યાયનના ઉક્તિઓ પરથી જણાય છે. સ્વેનકેતુની પછી બામ્બએ કામશાસ્ત્રની ફરીવાર રચના કરી. બામ્બનનાં જ્ઞાન અધિકરણો પૈકી 'વૈશિક' - વૈશ્યાઓને લગના-અધિકરણનો સાર લઈ તેની જુદા જ પુસ્તક રૂપે રચના પાટલીપુત્રનો વૈશ્યાઓના કહેવાથી દત્તક નામે પંડિતે કરી; તેમ જ બામ્બનાં જ્ઞ અધિકરણો અનુક્રમે, ચારાયણે સાધારણ, સુવર્ણનાથે સાંપ્રયોગિક, ધોટકમુખે કન્યાપ્રયુક્ત, ગોર્નાદાયે બાયાધિકરણ, ગોણિકાપુત્રે પારદારિક અને કુસુમારે ઔપનિષદિક એ પ્રમાણે રચ્યાં. આ પછી સામાન્ય

લોકોની સમજને માટે દામશાસ્ત્રને લગતા સંક્ષિપ્ત ગ્રન્થોની પણ સંખ્યામાં ધ રચનાઓ થઇ છે. સ્વ. વૈદ્યરાજ શંકર દાશ પદેએ તૈયાર કરેલી આયુર્વેદીય પુસ્તકોની યાદીમાં નવા ઓફેટના ‘કેટલોગસ ફેરેકોગ્રોફ’માં એવાં આશરે ચાલીસેક પુસ્તકોનાં નામ મળી આવે છે, જેમાંથી કન્દર્પચૂડામણિ, અર્નમરંગ, રતિગદ્ય, નાગરસર્વસ્વ, રતિમંજરી, પંચસાયક, રમરદીપિકા, રતિરત્નપ્રદીપિકા, કૃષિમારતન્ત્ર, વગેરે મુદ્રિત થયેલાં છે અને તેમાંનાં કેટલાકના દેશી બાપાઓમાં તેમ જ યુરોપીય બાપાઓમાં પણ અનુવાદો થયેલાં છે.

આમ, હિન્દમાં દામશાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાન કેટલું પ્રાચીન છે તે જણાઇ આવશે. આરોગ્યવિષયક અન્ય ગ્રાંથોની જેમ આ શાસ્ત્રની પણ સૌથી પ્રથમ પ્રગતિ દુનિયાબંરમાં હિન્દે જ કરી હતી એમ કહેવામાં કોઇ જાતનો ઇતિહાસવિરોધ નથી. તેની આટલી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પરંપરા અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા અન્ય કોઇ પણ દેશમાં મળતી નથી.

દામશાસ્ત્રના સાચા જ્ઞાનથી પાશ્વત્યો એ સમયે અગમ્ય જ્ઞાન મીસ અને રોમમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો પણ સમ્મતીય સંયોગને સ્વીકૃત્યના સંયોગ જેટલો જ કુદરતી માનતા—અને તે પણ એટલે મુખી કે સ્વીકૃત્યના પ્રેમની જેમ, સમ્મતીય પ્રેમના વિષય પર પણ ઠાવ્યો લખાયાં છે ! જર્મન અને ફ્રેન્ચ બાપામાં કેડ સોળમાં-સત્તરમી સદી મુખી એ પ્રકારની નવલકથાઓ અને ઠાવ્યો ચોક્કસ લખાયાં છે. પાટળથી વૈદકવિદ્યાની પ્રગતિ ચનાં, વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ જણાતાં એવા સાહિત્યપ્રકારના સામે પ્રચારકાર્વ ચવા લાગ્યું. જાતીય વિકૃતિઓ સર્વ રથજે છે અને હિન્દમાં પણ હાી તે તત્કાલીન અનેક ઉદ્દેશો પડેલી જણાઇ આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન ભારતવાસીઓ વિકૃતિને વિકૃતિ તરીકે જ પિછાનતા હતા, એ જ વસ્તુ મહત્વની છે.

હમણાં કેટલાકને કામશાસ્ત્રનું નામ સાંભળીને જનમનગરગાળા મણિશંકર ગોવિંદજીનું ‘કામશાસ્ત્ર’ યાદ આવે છે, અને આવાં કાંગણેને લીધે કામશાસ્ત્ર એટલે અશ્લીલ શાસ્ત્ર એવી જ માન્યતા સમાજના એક મોટા વર્ગમાં દૃઢ થઈ ગયેલી છે. પ્રાચીન દિન્દિમાં ગિયતિ આથી સાવ જુદા પ્રકારની હતી. કામ એ ત્રિવર્ગમાધન પૈકીનો એક પુરપાથ હતો. વેદોમાં પણ એ વિષય પ્રત્યે માન વ્યક્ત કરતા ઉલ્લેખો અને મંત્રો મળે છે. કામશાસ્ત્રના એક લેખકે એ વિષે લખ્યું છે કે સત્રોપનગરપરમા હિ મમાપ્રજ્ઞા । આ શાસ્ત્ર બિન્નકુલ હીન ગણાતું નહોતું અને તે પણ એટલે મુઘી કે પદ્મથી જેવા બોદ સાધુએ ‘નાગદસર્વસ્વમ્’ જેવા કામશાસ્ત્રના ગ્રંથની ગ્યના પોતાના અનુયાયીઓના હિતને ખાતર કરી છે, અને અગાહિના અનેક કામ-શાસ્ત્રકારો શ્વેતકેતુ, વાત્રયાયન વગેરે ઋષિઓ હતા.

કામશાસ્ત્ર-ખાસ કરી વ્યવાસવિધિના વિષયમાં આયુર્વેદજોએ ઉપદેશોનું સ્વરથ્વત (Hygiene)-જો કે ધર્મ અને વહેમનું તેમાં કેટલું જ મિશ્રણ થયેલું હોવા છતાં-ને વખતે સૌથી અઘટન હતું અને અત્યારે પણ છે એમ આપણે કહી શકીએ. એની બધા જ દષ્ટિ-બિન્દુઓથી આશોચના કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, પરંતુ ચરક, મુશ્નુન અને વાઙ્મનનાં એને લગતાં પ્રકરણોનું અવલોકન કરવાથી આ વાતની ખાત્રી થશે.

કામશાસ્ત્રના સંસ્કૃત ગ્રંથો માત્ર એ વિષયના અભ્યાસની દષ્ટિએ જ નહીં, પણ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની દષ્ટિએ પણ ખૂબ જ મહત્વના છે. વાત્રયાયનના કામસૂત્ર પરથી તત્કાલીન સમાજસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને ખૂબ મહત્વની સામગ્રી મળી આવે છે (જુઓ, પ્રો. ચાક્લદારકૃત Studies in Vatsyayana Kamasutra). ઇસવી સન પૂર્વેના કામસૂત્રથી માંડી પંદરમી મેળમી-સદીનાં અનંગરગ અને રતિરતનપ્રદીપિકાનું અવલોકન કરતાં સ્થિતિની ઉત્તરોત્તર હીન

ધણે જાતી ગિથિતો અને પ્રિયાસના એ સાધન તરીકેની તબી ગણનાનો પણ ખ્યાલ આવે છે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ પરથી સામાન્ય ઇતિહાસનો આખો અન્ય લખી શકાય તેમ છે

કેટલા સમૂહના અથવા સગર્ભા જાને છે શે જ પે । થાય એવી ઔરધિઓ બનાવેની છે આવી ઔરધિઓ કેવળ વહેમ અને અજાનનું જ પરિણામ છે એમ ઘણા માનતા અને હજુ પણ માને છે પણ તેા જે એ સપ્રયોગ એમ પૂરનાર ગી બતાયુ છે કે સગર્ભા સ્ત્રીના પેશામમા જે સાદર જાતી અટકે તા સત્તાન નર જનનિનુ જ થને પેશામમા સા ર જવાને લીધે શરીરની ગરમી ઓછી થાય છે અને એ નિદાને મગ્ધા મધમાખીઓ વગેરે પ્રાણીઓ પડ પ્રયોગો કરીને પૂરનાર દ્યુ છે કે ગરમી વધારે તમ નર વધારે સગર્ભા સ્ત્રીઓના પેશામમા સામાન્ય ગીન સાદર જાય છે અને આ ર જવી તે બીજાની પરિવ્રજનતાને ઘટા નાગ કે આમ થવાને લીધે વધારે સાદર જનાથી નવળા જાત-એટલે કે માદા-ઉત્પન્ન થાય છે સગર્ભા સ્ત્રીને જે પુત્ર જ જોઈતા હોય તેા લક્ષમણા પુનજીવા વગેરે ઔરધિઓ તેવાની સનાદ આયુર્વેદીય અન્ધેમા અપાઈ કે આ ઔરધિઓ વડે પેશામમા સાદર જાતી બધ થાય છે એમ ઘણા માને છે પ્રાયશ્ચિત્તિસામા આયુર્વેદોએ કરેની પ્રગતિ જ્ઞેતા આ પ્રયોગ સાચા હોય એ અસંભવિત નથી તજ્ઞોએ આ વિષયમા સંશોધન કરીને એની વાત્તરિ ના પ લે નિર્ણય બાધવો જોઈએ

અત્યારે પણ ધર્મશાસ્ત્રના અથવાથી ઘણા નવા તત્ત્વો સાપ રાને નબળ છે એ અથો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જુદી જુદી હસ્તવિખિત પ્રતોની વિગતવાર જુનના સાથે પ્ર ર થયા નથી તમા જણાવેની કેવીય વનસ્પતિઓ અને રા આગે સદિગ્ધ છે દેક સમયમા અથવાતાર નિખિપ આગ્નવર્ષીય આયુર્વેદિ વિગાન સમિતિ અથવા ગૃહજાન આયુર્વેદિ વિગાન સમિતિ જે આ અન્ધેની શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ

સંશોધિત કરવામાં આવેલી, પાશ્ચાત્ય જાતીય વિજ્ઞાનનાં તુલનાત્મક ટિપ્પણો સાથેની, આવૃત્તિઓ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લે અને અગ્રેજી તેમ જ સંસ્કૃતના સાગ જ્ઞાનાઓને આ સંશોધનનું કામ સોંપે તો તે વડે આયુર્વેદની મર્યાદામાં પૂરેપૂરી રીતે કદાચ ન આવવા છતાં તેના અનિવાર્ય રીતે અનુપંગી એવા એક પ્રાચીન શાસ્ત્રના ઉદ્ધારનું મહત્ત્વનું કાર્ય થઈ શકે.

(૫)

આયુર્વેદ અને સંતતિનિયમન

સંતતિનિયમનનો પ્રશ્ન આજકાલ ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ બનેલો છે. સંતાનનિરોધના ઉપાય તરીકે કા તો પેસર્ગી છત્યાદિ પાશ્ચાત્ય સાધનો અથવા સંયમનો આદર્શ એ જોમથી એક ગૂઢ કંવમાં આવે છે. સંતાનનિરોધના પાશ્ચાત્ય ઉપાયો સૌ દક્ષ ક્ષેત્રમંદ થતા નથી; તે જ સાથે અનેક ઢાંગણોને લીધે કેટલીક વાર તો મત્તમતંત્ર પર પણ ખરામ અસર કરનારા થઈ પડે છે એ જાણીતું છે. બીજી બાજુ સંયમનો આદર્શ એ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો કેવળ આદર્શ રહેવાને જ સર્જાયેલો છે. સંતતિનિયમનને જો ઇષ્ટ ગણવામાં આવતું હોય તો પણ આવી પરિસ્થિતિમાં તે માટેના તદ્દન નિર્દોષ ઉપાયની શોધ થવાને મુશ્કેલ લાગે છે.

આ મથાળામાં મેં આયુર્વેદ સાથે સંતતિનિયમનનું નામ જોડ્યું છે, તેથી કદાચ કોઈને આશ્ચર્ય લાગશે. પરંતુ કહેવાની જરૂર છે કે એક અથવા બીજાં ઢાંગણોને લીધે મનુષ્યવત્તાવ લગભગ બધા જ યુગમાં એકસ-બે ગળો છે અને જે ઉદ્દેશો સાધવા માટે વર્તમાનમાં સંતતિનિયમન કે સંતાનનિરોધની દિમાયન કરવામાં આવે છે તે જ ઉદ્દેશો લગભગ સાધવા માટે જનકાળના મનુષ્યોનો સ્વભાવ પણ આદર્યો હોય. માત્ર આધ્યાત્મિકતાને જ પ્રધાનપદ આપનાર વિચાર-શ્રેણિમાં સ્ત્રીપુરુષના સંયોગનો પવિત્ર ઉદ્દેશ કેવળ પ્રજોત્પત્તિનો જ

હોવાનું ગણવામાં આવતું હતું, પરંતુ બાણીનાઓએ તો એ સબધમાં આનંદનો અનકાશ હોવાનો ખુલા દિવે સ્વીકાર દ્યો છે. પ્રાચીન દિન્દમાં ધી, દુધ અને સમૃદ્ધિની બદ્ધતા હતી અને કેટલાકને જેમ દેગતી ગરીબીને અંગે અત્યાગે સંતતિનિયમનની અનિવાર્ય અમલ્ય જાણ થઈ છે એવું તે વખતે બાગનું નફોતું, એટલું જ નહીં પરંતુ નવ-પગિણીન જીએને દશપુત્રસુઃ મગના આશીર્વાદો અપાતા આમ હતા તે વખતે સતાનનિરોધ માટેની દવાઓની તો નોંધ થઈ હતી જ.

બુદ્ધદાર્શનિક ઉપનિષદ્ જોવા પ્રાચીન ઉપનિષદમાં એક મન્ત્ર મળે છે—અથ ચામિષ્ઠેન ગર્ભ દર્શયેતિ । તસ્યમર્થ નિષ્ઠાય મુન્યેન મુલે સન્ધાયમિપ્રાપ્યાપન્થાદિન્દ્રિયેન તે રેતમા રેત આદદ ક્તયરેતા એવ મવતિ । આ મન્ત્રનો અર્થગ્રંથ અર્થ સમજતો નથી, પરંતુ ગર્ભાધાનનિરોધ માટેનો આ મન્ત્ર છે એ તો સમગ્ર શકાય છે એ મન્ત્ર ઉપગના શ્રીશંકરાચાર્યના બાબધમાર્થી આ જ વસ્તુ સમજાય છે. આશ્વરે નવમા—દશમા શતકમાં ગ્વાયેલા દિગંબર જૈન તન્ત્રમંથ ‘ભેન્વ-પચાવતી ૬૬૫’માં પણ ગર્ભાધાનનિરોધ માટેના મન્ત્રો છે, મન્ત્રો આ બુદ્ધિપ્રધાન યુગમાં સાચા મનાના મુશ્કેલ છે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાગમાં પણ ગર્ભાધાનનિરોધ પ્રત્યે જનસમાજની વૃત્તિ હતી અને ગર્ભાધાનનિરોધ થતો પણ હશે એ તો આ ઉપરેનો પરથી જણાઈ આવશે કૃત્રિમ સાધનો એ સમયમાં હોવા અસંભવિત છે, પરંતુ હામગાત્રના સરકૂત મંથોમાં ગર્ભાધાનનિરોધ માટેની દવાઓના સખ્યાબધ પ્રયોગો આપ્યા છે ‘કુચિમાગન્ત્ર’નો કોની તેના ‘વન્ધ્યાકરણ’ નામે સાતમા પટલમાં આ પ્રયોગોની પ્રત્યાવના કરનાં લખે છે કે:—

ન ક્લેશો નાડપિ સમોદ્ધો ન રોગાદિભય ક્યચિત્ ।
 ન વા પ્રસવદુઃસાદિ ન વા હાનિવિધાયકમ્ ॥
 ગૃહસ્થાના મુસ્તકરો યોગોડ્યમલિદુર્લભ ।
 કુચિમારેન મુનિના પરિકીર્તિત ॥

આ માટેના પ્રયોગો જેમાં અપાયા છે તે પ્રથેના ક્રમાંએ પોતાના સમયમાં વિદ્વાનો તરીકે પંદાઈ ગયા છે અને કુચિમાર તંત્રનો કતાં પણ આ પ્રયોગો નિર્દોષ હોવાની ખાતરી આપે છે. જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાંથી લગભગ પચીસ જેટલા આવા પ્રયોગો મળી આવે છે, જેમાંના કેટલાક વડે સાત દિવસ, કેટલાક વડે એક માસ, કેટલાક વડે એક વર્ષ અને કેટલાક વડે નાનમપર્યંત સ્ત્રીને અન્યથા આવે છે એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ માત્ર એટલો જ છે કે જે 'સ્થિતિમા આ પ્રયોગો મળી આવે છે તે જ સ્થિતિમાં તે વાપરવા કે કેમ? મુદ્રિત પુસ્તકોના પાઠોમાં સ્પષ્ટ અશુદ્ધિ જણાઈ આવે છે અને જ્યાં સુધી તે દિશામાં યોગ્ય સંશોધન થાય નહીં ત્યાં સુધી એ પ્રયોગો વાપરના વાજબી નથી. જો કે સંખ્યામય પ્રયોગોમાંથી થોડાક તો નિર્દોષ હશે, એ સાથે સોંધા તો છે જ. સંતાનનિરોધને જો છુટ જ ગણવામાં આવતો હોય તો ખીજાં ખર્ચાળ સાધનો દ્વારા આ પ્રયોગોની વિશેષ ઉપયોગિતા શા માટે નહીં? આ પ્રત્યે વિદ્વાન વૈદ્યો અને દાક્તરોએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આ પ્રકારની ખાવાની દવાઓ લેવાથી એ પ્રયોગોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, જો સ્ત્રીખીજનો ખરેખર નાશ થતો હોય તો ખીજકોષ (Ovaries) ની રાસાયણિક અને સંતાનનિરોધનો એકમાત્ર ઉપાય સમજતી આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈદકવિદ્યાના જ્ઞાનમાં પણ એ વડે એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થાય છે. જો કે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે છપાયેલા ગ્રંથોમાં જે સ્વરૂપમાં તે આપ્યા છે તે સ્વરૂપમાં કોઈ એ વાપરવાનું સાદસ ન કરે, કારણ કે વેદકના આ ક્ષેત્રમાં આયુર્વેદજ્ઞોની સંશોધનવૃત્તિ હજી વળી નથી, એટલે એમાં કોઈ પ્રકારની અશુદ્ધિ મૂળ હસ્તલિખિત પ્રતો લખનારાઓના હાથે કે સદરદુ પુસ્તકોના સંપાદકોને હાથે ઘૂમી ગઈ હોય તો કંઈ નનાઈ જોતું નથી.

ઇતિહાસની કેડી

જાતા આના પ્રયોગોની મત્યના વિશેષ શ્રમ ગાખ્યાનુ નાજી નથી ઉપનિવૃત્તિના જેટલા પ્રાચીન સમયથી સન્માનનિરોધ વિશે ઉત્તેજા મળી આવે છે તે જોતા તેમજ 'કુચિમાર તન્ત્ર'ના પ્રાચીન રચના પછી વિશેષ ઉત્તેજા મળી છે તે જોતા એની પાછળ એક સતત પરપરા હતી, એમાં જ નથી એટલે એ વિશાળ રહે જરૂર છે માત્ર પ્રવૃત્તિપૂર્વક ના સંશોધનની દિવસના જુગ જુગ બાગમાં આજે સમ્પ્રદાય આધુર્ય નિવાનયો માત્ર આધુર્ય જ નહીં પરંતુ અનોપેથીની પણ નાનકડા ગાખાઓનું ગિજીવન આપી રહે છે ત્યારે જો આના પ્રયોગોના અસંધનનું મારું ઉપાડી તે તો દેગ ઉપર એક મારું ઉપર રથે મપાશે જો કે આપણા દેશમાં પશ્ચિમની જેમ આના પ્રયોગો પોતાની જાતે ઉપર ગયા દરને જીવે તૈયાર થાય કે કેમ એ સંકાપ છે તમજ આ બાબતમાં અનુભવ થયો હોય તો ત જાણ મૂકના નોકો અથવા એક સુપ્રસિદ્ધ આધુર્ય મારી સાથેના પત્રમાં આ મુકેલીને ઉપર મરી હતા જો આધુર્ય નિવાસ્યો ધારે તો તમના મારે આ દાર્શનિક મુકેલી નથી મનુષ્યને મળતા જ નીચની વધાના પ્રાણીઓ પર તેનો ઉપોગ કરી તેમાં યોગ મેકારે કરી શકાય છે અને આધુર્ય નિવાસ્યો દ્વારા આના દવાખાનાઓમાં જરૂર જણાતા તે વાપરી રાખે છે એમાં પ્રયોગો પણ અનુનસિદ્ધ થતા આપણા દેશને અત્યંત હીમની થઈ પડે એમાં જ નથી

પાશ્ચાત્ય સાધનો જેટલા ખર્ચાળ છે તેટલા જ અચોક્કસ અને પ્રચિત્ત નુ સાત છે સતતનિવનનો જો છદ્દ મજુરામાં આવતું હોય તો દેવી વનપતિઓના આ સેવા નિર્દોષ પ્રયોગો જ ઉપયોગી થઈ શકે આ દવાઓના ગુદ પાડ પ્રયોગપૂરક જો નહીં પ્રવામાં આવે તો તરીકા માત્ર દિવસે જ નહીં પણ સમગ્ર સંસારને લાભ થવાનો સંભવ છે

ઉપસંહાર

છેવટે, આયુર્વેદના પુનરુદ્ધાર અને પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે કરવાં જોઈનાં કાર્યો પૈકી તીએનાં કેટલાંક ખાસ મહત્ત્વનાં છે:—

(૧) હિન્દુભરના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી જૂનામાં જૂની દ્વાય-પ્રતો મેળવીને આયુર્વેદના માન્ય પ્રાચીન ગ્રન્થોની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ સંશોધિત થયેલી અને તુલનાત્મક ટીકા-ટિપ્પણીઓ સાથેની આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવી.

(૨) આયુર્વેદીય વિજ્ઞાન સમિતિ જેવી કેંદ્ર સંસ્થાદ્વારા સંદિગ્ધ ઔષધિઓ અને ભ્રષ્ટ પાઠોનો નિર્ણય કરવો.

(૩) હિન્દુભરમાં ઔષધિનિર્માણની એકસરખી વિધિની સ્થાપના કરવી. સર્વ પ્રસિદ્ધ આયુર્વેદીય કાર્મસીઓએ એકત્ર થઈને અમુક દવા અમુક ગ્રંથના અમુક પાકની બનાવવી તથા અમુક પ્રકારનાં તેનાં સ્પર્ગગ્રંથાદિગુણ હોવાં જોઈએ, એમ નક્કી કરવું. દવાઓના ગુણધર્મ તેમજ ક્રિમન વિષે જુદે જુદે રચેલેથી થતા વિચિત્ર અનુભવોને કાગળે આયુર્વેદ ઉપરથી ભોંકોની શ્રદ્ધા જીલ્લી અટકાવવા માટે આ વસ્તુ ખાસ અગત્યની છે.

(૪) છેલ્લું, અને સૌથી વધુ મહત્ત્વનું તો એ છે કે આયુર્વેદનાં વિવિધ અંગોમા કર્મોખ્યાસ-‘રિસર્ચ’ને વેગ આપવો. ભારતવર્ષમાં ન્યારથી એ સંશોધનપ્રવૃત્તિનો શોષ થયો ત્યારથી જ આયુર્વેદની અવનતિ શરૂ થઈ. પ્રત્યેક આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં ‘રિસર્ચ’ માટે વિદ્યાર્થીઓને બને તેટલી સરલતા, સગવડ અને પ્રેરણાદન મળવાં જોઈએ, અને આયુર્વેદને કેવળ અતીતના વાગસારમે નહીં, પણ નિત્ય પ્રગતિશાળી જીવંત વિજ્ઞાન તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવો જોઈએ.

આયુર્વેદની ચિકિત્સાપદ્ધતિ સોઘી સમી અને ગિયર પ્રમારે
અસર કરનારી છે. દિ-ના ગામડે ગામડે માન આયુર્વેદના પહોચી
શકે તેમ છે એટલે અર્ચાચીન વિનાનગાસોના પ્રમગમા આયુર્વેદના
વિશિષ્ટ દર્શિથી પગિશીવન અને સમોધન થતા ભાગ્યમા એક
ચિકિત્સાપદ્ધતિ તરીકે તેનું ગ્યાન અન્ને રહ્યું પરંતુ એ દેખીતું ના છે

આયુર્વેદનું અધ્યયનન મમઓ પાનેના શરૂ થયું હતું શાખવગ્ન
'સામ્યેયપ્રદસન' કે જેમાનો.

યમ્ય વસ્ય તરોદૂલ યન કમાપિ મિત્રિતમ્ ।

યસ્મૈ કર્મ પ્રદાતવ્ય યદ્વા તદ્વા મર્ચિવ્યતિ ॥

એ મતા પુરાણ પ્રચાર પામ્યો છે તે આપુ એ તત્ત્વાનીન ૧૦
વૈદ્યોના ઉપાસ ખાનગી સખાયુ છે વચા રમ વાચતરણવગા વિચિત્રમાળ
પરિપૂરવતિ અને તથાપ્યત વૈદ્યા રિતિ તરસ્વતો પદપનાનસૂમ્ત્યોભૂત્યા રિવ
વસ્ય હરત ગદ્ગુપામ્ એવા ઉત્પો પથ્ય પરિસ્થિતિ ॥ એમ્દેશનું કહ્યું
મૂચન મ્દે છે પથ્ય આગે થિતિ બનાઈ છે આયુર્વેદના પુનરુદ્ધાર
માટે આયુર્વેદનોની આરો આયુર્વેદમા રસ નેનારાઓની વૃત્તિ નદમત થઈ
છે અને એ દત્તિ પ્રમાણેની ર્ચાશીનતા જે સતત આનું રહે તથા
વૈદ્ય સવાનવચ ચિચિત્ત સરણ પ્રાણમપ્રીણનાવ એ એક નાચીન રખમ્ની
ઉક્તિ ચરિતાર્થ કરનાને શ્રમ સનાય તા આયુર્વેદ ભાગ્યમા પાતાનું
પ્રથમનું અતિ ઉચ્ચ સ્થાન નામ કરી લ એમા કહ્યું આશ્ચર્ય નથી

પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન

વ્યોમયાત્રી મનુષ્ય, પક્ષીઓની માફક આનાશમાં ગિ-વુ એ માનવની એ- સર્જનજૂની મહત્તાનાક્ષા છે આનાશમાં ગિ-વુ પક્ષીઓની ક્રિયાં આદિમાનવને અવશ્ય આવી દર્શો, અને હદાગ્ય આથી નહીં, દુનિયાના દરે- દેશના જૂનામાં જૂના વાર્તાચક્રોમાં અને દત્તમયાઓમાં કોઇ ને કોઇ અરૂપમાં પરનપારડી, ગિ-વુ ઘોડા કે વાયુયાનની નકલનાઓ આવે છે માણસ પોને ગિ-વુને અગમ્ય, એવું પોનાની નકલનામાંના દેવ-માનવ, યજ્ઞ-વારણ તથા વિદ્યારૂઢ આદિ યોગોક્તર પાત્રોને તેણે આનાશમાંથી જ નર્તી, પણ આનાશનાસી બના ના પડી વાર્તામાંના અપ્રતિમ પ્રતાપી કે બળશાળી માનવપાત્રોને અથવા દેવોનો કૃપાપ્રસાદ પામતી વ્યક્તિઓને લોભમાનને ગિ-વુ ઘોડા કે વાયુયાનની સદાચ અપાવી કીટન હનાધર કે-નમે વાયુયાન બનાવનાનો પ્રથમ પ્રયત્ન થોડો દેના, એવો જ તેજ ઓ- સાહિત્યમાં મળે છે એની મીણુની પાખો ઓગળી જવાથી ડેડવસનો પુત્ર સમુદ્રમાં પૂર્ણ મળ્યો હતો આ કથાન- કેવળ રૂપ- હોય તો પણ પક્ષીઓની માફક આનાશમાં ગિ-વુની માનવજાતિની સર્જનજૂની આગાહી તો અચૂક ને છે જ

પરંતુ એમ માનવાને દારણ છે કે પ્રાચીન ભારતમાં આ વિષય કેવળ નકલનાગમ્ય નહોતો રહ્યો ખરેખર કાર્તિકમ વિમાનો દર્શો અને તોડો તેમાં બેઠાને એ- અથજેથી જીજ્ઞે અથજે જતા દર્શો, એમ નેવાનું સાદૃશ્ય અત્યારની સ્થિતિમાં કોઇ જ ન હોય, પણ આપણા દેશમાં જેમ સાહિત્યમાં તેમ શાસ્ત્રમાં એ વિષય ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક

વિચાર ગયામાં આ પો દત્તા એ રખીન કે અગિયારમાં ગુપ્તમાં
 રાજ ગરના બોગના નામે ચડેના ગિલ્ખમ-ચ 'સમગગન સૂરધાર'ના
 'યનરિધાન' નામે એનીસમા અધ્યાયના ૮૫ થી ૮૭ સુધીના
 ૫૫ શ્લોકોમાં વિમાન બનાવવાની રીતિનો નિર્દેશ છે એમાં નમ્યુ છે -

કુપ્તમય મહાવદ્દા નૃદમશ્ચિત્તનુ વિધાય તસ્ય ।

ઉદર રસયન્નમાદર્શીત વ્યક્ત્યાધારમધોડમ્ય ચામિપૂર્ણમ્ ॥

તથાન્ન પૂર્વસ્તમ્ય પદ્મદ્વિગ્ધોચ્છાલપ્રોગ્ગતનાનિલન ।

સુતસ્થાન્ત પારદાસ્વામ્ય ક્ષતયા વિગ્ધ કુચ્છમ્બરે યાતિ દૂરમ્ ॥

અંધમય સુરમા દરવુચ સચ્ચલ્યગ્ધુદાર્શવિમાનમ્ ।

આદર્શીત વિધિના ચતુરોચ્ચત્તલસ્વ પારદમૃતાન્ દન્કુરમાન્ ॥

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ એવો છે કે-દત્તાના લા-નુ તથા પદ્મીના
 નેની આકૃતિવાળું વિમાન બનાવવું એની આર રસના મતાવુ
 એને કે પાગધી બેરના મગજૂન થકાઓ મુકા અને એ ધાએની
 નીચે જવનાધાર એટલ કે અગ્નિબદ્ધી રાખી આ રમાણે ગમેના
 ઉગ્ગના પારાની શક્તિથી એ વિમાનની પાછો એક મહાન છે અને
 તેમાથી વાયુ પે । વાય છે તથા અં ર બેડેવા પુરુા શ્લોકોને આજન
 પમાડતા આગાશમાં ફૂં સુધી જઈ શકે છે

આ ઉપરાંત ખીમ સખ્યાનધ યત્રોની બનાવોગનુ વર્ણન
 'સમગગન સૂરધાર'ના એ જ અધ્યાયમાં રવામાં આ યુ ૭ પછી
 તે સર્વ આ રીતે એ બધાની વૈજ્ઞાનિક ઘટના નહિ બનાવવાનું
 મ લુ દશાનતા લખ્યું એ રથને જણાવે છે—

યત્રસ્ય ઘનના જોતજ ગુપ્ત્યર્થ નાનતાવશાત્ ।

તત્ર હેતુરય જ્ઞેયો વ્યક્ત નૈત્ત ફલપ્રદા ॥

અર્થાત્ યત્રોની શાસ્ત્રીય ઘટના મે બનાવી નથી તે મારા

પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન

અજ્ઞાનને કારણે નહીં, પણ કલાના વિષયમાં મુક્તતા જાળવવાના ઉદ્દેશથી. આ બંધી ગુપ્ત કૃત્તિઓ ખુલ્લી કરી દેવી એ હિતપ્રદ નથી.

કલાઓનું જ્ઞાન ગુરુ પામેથી શિષ્ય અને પિતા પામેથી પુત્ર મેળવે, એ આપણી પ્રાચીન પરિપાટી છે: અને તેથી જ આ બંધી બાળતો પુસ્તકમાં ખુલ્લી રીતે લખી દેવાનું આપણા આ પ્રાચીન યાંત્રિકને ઇષ્ટ લાગતું નથી. આજે પણ આપણા જૂની પદ્ધતિના કલાધરો પોતાની કલા સંબંધમાં એવી જ કંઈકે ગુપ્તતા જાળવે છે. શિષ્ય, સ્થાપત્ય, નૃત્ય તથા ચિત્ર જેવી આપણી પ્રાચીન કલાઓના સર્વે અન્થો શિક્ષક અથવા શિષ્યને માત્ર માર્ગદર્શક થાય એવી રીતે જ લખાયેલા હોય છે, બ્યારે કલાનો મર્મ તો ગુરુના ચરણસેવનથી જ જાણવા મળે છે.

આ ઉપરાંત, 'શિલ્પસંહિતા'ના ૧૮મા અધ્યાયમાં વરાણથી ચાસતા પુષ્પક વિમાનનો ઉલ્લેખ છે. ભોજને નામે ચડેલા 'સુકિત-દ્વંપનરુ' અંશમાં જણાવેલું છે કે પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓના સરકરમાં હયદળ, ગજદળ, પાવદળ, રથ અને નૌદાદળ ઉપરાંત વિમાનો પણ હતાં. બીજું કંઈ નહિ તોયે પ્રાચીન કાળની શ્રુતપરંપરાનું તો આમાં અવશ્ય સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે. આપણા એક કરતાં વધારે પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક અન્થોમાં વિમાનની બનાવટ વિષે ઉલ્લેખ મળે છે. 'સમરાગણ સૂત્રધાર'ના શ્લોકોમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, બહી ઉપર ઉડાવના પારાની શક્તિથી હજવા લાકડાનું બનાવેલું વિમાન આકાશમાં જડી શકે કે કેમ એ માત્ર તજજ્ઞો જ કહી શકે. ગમે તેમ, પણ આ શ્લોકો એટલું તો અવશ્ય બતાવી આપે છે કે વિમાનની ઘટના સંબંધમાં પ્રાચીન કલાધરોને એક મોઝસ વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એ ખ્યાલ કેટલે અંગે વ્યવહારમાં ઊંચો હતો, એ કહેવાનાં સાધનો આપણી પામે નથી. પ્રાચીન કાળનાં વિમાનોનાં કેાઈ અવશેષ શોધ-

જોગને પરિણામે મળી આવે તો જ એ માન્યતા - ઇક નિશ્ચિતપણે
મહી સમાય પગુ આજ મેંડો વર્ષો પછી ઠોઠ પ્રારના અર્થે
મળનાનો અભર નથી નારણ કે આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે, વિમાનો
દળના લાન્ડના ખતના હતા ખીજી બાજુ, 'સમગ્રગણ મુત્રધાગ'ના
યન્ત્રનિધાન' નામના અધ્યાયમાં એવસાથે કુડીનધ યત્રોની
મતારગત વર્ણન છે, અને તે પૈકીના ઘણાક તો વ્યવહારુ ઉપયોગના
પણ છે આથી મોગ વિમાનોની નાન બાજુએ ગળીએ તો પણ
દરનાગિઓના રિનો માટે માન અમુક અતગ્મ રમ ની જેમ ગીડી
શકે એવા નાનકડા વિમાનો મનના દશે એવા નિર્ગુપ પર આપણે
ખુશીથી આવી ગળીએ

હવે આ શાસ્ત્રીના અન્યોના ઉન્નેમોના પ્રમાણમાં પ્રાચીન
સાહિત્યમાં મળના વિમાનોના મુખ્ય મુખ્ય ઉન્નેમો લપાસીએ

સમાયય મજનારન પુરાણો અને જાતન કથાઓમાં સખ્યા
ખધ વિમાનોના વર્ણન છે નિઘાધર યથ અને ચારણ જેવી વ્યોમચારી
જાતિઓ આપણા પુરાણકારોની મ પના મુજબ વિમાનોમાં ભ્રમણ
ગતી સમાયય લમે છે કે અન પાનિ કુરો પામે સખ્યાખધ
પુષ્પક વિમાનો હતા ગાવણે કુમે પામેથી પુષ્પક મેજ કુલુ અને
ત્યારથી તેની વિનિગીરા અનલ વધી ગઇ હતી મેસનારની ઇચ્છા
પ્રમાણે એ વિમાન તેને નહ જતું ગવણને માગીને રામે પુષ્પક વિમાન
મેજ કુલુ હતુ આ જ થી અરોપના સુધીનો પ્રવાસ સીતા સાથે તેમાં
જ મ્યો હતા પુષ્પકના ખ્યાત વડે ઉત્તેજનથી માનિતાસની મ્દપનાએ
મધુરશના તગ્મ સર્ગમાં એ આ થી પ્રવાસનુ અત્તદુનુત કવિત્વ
પૂર્ણ વર્ણન આપ્યું છે અને મેઘદૂતમાં પણ મદનદૂત મેઘની રામગિરિથી
માડી અવધ સુધીની સુસાદરી આતેખના માસિતાસના માનસમાં,
આપણા સાહિત્યમાં ઠેઠ ઠેર વેગવેગી વાયુવાનની ધમ્ધમ રમી રહેતી
દેવી જોઇએ

અને આ નવા રાજ્ય વચ્ચે સારો વેપાર ચાલતો હતો. આ કુશાનમાં વિમાનોનું ઉડ્ડયન થિડતા પહેલાં લાગતો ચક્રાવો યત્રીનો અવાજ, મુસાફરી એ બધાનું દુઃખ વર્ણન કરેતું છ એ વર્ણન 'સમગગણ સુતપા' માં આપેલા વર્ણન સાથે મગમગ બધમેસતુ આવે છે, એ સ્વયં છે

આ ઉપરાંત 'વિમાનવત્થુ'માં, 'દ્વીધનિ ૧૧'ના 'પરાગીમુત્ત'માં તથા 'નેમિજ્ઞત'માં વિમાનોના ઉત્તેજ મળે છે 'વનાદસ જ્ઞાતક માં જ તો ઘોડાનું વર્ણન છે ઉત્તર દિશામાં પાચસો વેપારીઓ વળતું ફરી જવાથી દક્ષિણ દિશામાં એક વેગન મિનાગ ઉપર કેટલું ગયા હતા ત્યો સર્વે આ અત્તમગિક ઘોડાની અદ્ભુત બેગીને પોનારો ફેરા આ યા દતા એરેખિયન નાઠટસમા મળતો એક ઉત્તમ આ સાથે સરખારી જોતા મદત્તનો છે ખલીફ હારન અને રશીદ પામે એક દિન્દી વેપારી લાંબા જ તો ઘોડો લઈને વેચવા આવે છે આ નાનાં એક જમાની આપે છે કે દિન્દુસ્તાનમાં રાણુપાનના મત્રા મળતા એવી માન્યતા પહેલેથી પગ પ્રચલિત હતી

પહેલાં મેંમાં ગુણાચ નામે વિષે પેશાવી બાસમાં 'મુલ્ત'ના નામે એ મહાત્મ વાતામન્ય લખ્યો હતા એ પ્રન્ય તો નાશ પામી ગયેતા છે પણ તે ઉપરથી અગિયારમાં મેંમાં વાસ્તીરી પડિત સામદેરબે મ્યાસરિસાગર નામથી સમૂહમાં દરેક સક્ષેપ આપણી પામે મોખૂં છે મ્યાસરિસાગર'ના નતપ્રભા લખના આમાં તથા નવમાં તરૂંમાં નસરાજનો પુત્ર નગવાદનદત્ત મ્પૂસબવ નગરની વપૂગિ નામે ગજદન્યા સાથે કેવી રીત લગત કરે છે તની નાનાં આની છે—

મ્પૂગિ ને મેગરવા મારે નગવાદનદત્ત પાતાના મિત્ર મોખુખને સાથે લઈ નીચેના ધર્મી મુસ્કેનીએ લાગે માર્ગ પસાર કરી જન્મે જણ સમુદ્રનાં મિત્રે આવેના મુવણ પુર નામે નગરમાં પહેલાં તો નગરમાં

કોઈ માણસ જણાવુ નહોતુ. માન દાખ્યન્તના પૂતળા માણસના જેવી એટાઓ કરતા હતા, પણ કોઈને વાચા નહોતી એમ દગ્તા ગુજમહેન આમળ પડેઆ, ત્યાં દાખ્યની પ્રતિદર્શનકે ગદ્યાએના બવનમા ન્તસિંદાસન ઉપર બેરેના એ- બધ્ય પુર તે તેમણે જોયો.

એ પુરુષને નવાહનદત્તે પૂછતા તેણે જણાવ્યું કે—“ જાતે સુતાં છુ માઝ નામ ગજનધર કે હુ તથા મારો બાઈ પ્રાણુધર પડેના નચીનગરમા નડેના હતા અને બન્ને યન્ત્રનામા પ્રીણુ છીએ મારો બાઈ વેચ્યાગામી હતો, આથી ધન મેળવના મારે તેણે લાન્નાના મે ઉડતા યાત્રિક હમો બના વા હતા એ ત સ પામે તે રાત્રે ગાનના ખજનામાથી જવાહીની ચોગી દગરનો એક વાગ નક્ષકોએ હસને પન્ડી લીધા, અને યત્રનામ તોડી નાખી ગજ પામ લાઈ ગયા શહેરમા કુગળ યાત્રિકો તરીકે અને બે બાઈઓ પ્રસિદ્ધ હતા આથી મારો બાઈ પ્રાણુધર એ- સાચે આઠસો યોજન વિન્નાના યાત્રિક વિમાનમા બેસી પોતાના કુટુંબ સાથે નાખી ગયો, અને હુ પણ રાજના બચથી મારો વિમાનમા બેસી અહીં આગમે ગાઉ દૂર આની સમુદ્ર નજદી હોવાને લાગે નીચે તિતરી ગયો આ નગરમા પ્રવેશ ગતા નગર શન્ય જોયુ આથી મારી મગીમગીયા યાત્રિક મનબ્યો ઘડીને રાજની રીતે ર- છુ ” આ સાબમાને ગોમુએ ગજનધરને એક યત્રવિમાન તૈનાગ ગ્વાનુ ન્યુ, અને તમા બેમાને બન્ને મિત્રો દગિયો ઓળગી કપૂર્ગસબન નગરમા આન્યા એક વૃદ્ધ જીને ત્યાં ઉતારો ન્યો એ જીની પુત્રી કપૂર્ગિની સખી હતી. હવે, કપૂર્ગિની પૂર્વજન્મની અમૃતિને કારણે પુરસ્કેષિણી હતી, પણ તેની આ સખીની સજાથી નગ્રાહનત્તે એ દેવને દૂર કરાવી દીધો, અને બન્નેના લગ્ન થયા.

હવે, પેના યાત્રિક રાજ્યધરનો બાઈ પ્રાણુધર જે પોતાના વિમાનમા બેસી મચી નગરીથી નાખી છૂટ્યો હતો, ત કપૂર્ગસબનમા

ઇતિહાસની કેડી

આવીને વચ્ચે હતો ડપૂંગિ ની આજ્ઞાથી પ્રાણધરે એ મોટું વિમાન ધડી આપ્યું, અને તેમાં બેઠી નરવાહનના ડપૂંગિને સાથે લઈ પોતાની રાજધાની દૌશામી પાડે આ ચે

આ વાર્તામાં જોડતા હસ, વિમાનો અને તે બનાવનાર યાત્રિકો નિરે જે મહત્વના સૂચનો છે તે ખાસ ધ્યાન પેંને છે આને વધ મળતી હા ડાના જી તા પારેવાની વાર્તા પાચમાં અથવા છઠા સૈ આ મહાગાદી પ્રાકૃતમાં રચારેના જૈન કથાગ્રન્થ 'વસુન્દરહિંડી મા મંગે છે ' વ્યાસગિસાગર'વાળી વાર્તાના જ પ્રતિરોપો થોડાનથા ફેરફાર સાથે જૂની ગૂજરાતીમાં સ ૧૬૦૪માં ગ્યાયેલી મતિસારકૃત 'પ્રપંચસુવર્દીની વાર્તા મા તથા સામળની' ઇત્યા થોડાની વાર્તા મા નગરે પડે છે

આ તો આપણે શુદ્ધાગતે પ્રાચીન અને મહત્વના એના છ રેખો જોયા બાબી સમૂહન પ્રાકૃત અને દેશી ભાવાઓના વાર્તાસાહિત્યમાં જી તા થોડા કે પનપારડીની મ્લપનાઓ અસખ્ય રથમે નગરે પડશે

પ્રાચીન આર્યાઓ માત્ર અધ્યાત્મવિજ્ઞાના ક્ષેત્રમાં જ પ્રગતિ મેી હતી એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે પરન્તુ બાગ્દીય સાહિત્યનું જગ્ગી ઝીણું નગરે અનનોમ્ન મેતા જથ્થાશે કે વિગાનના અનેવિધ ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રાચીન હિન્દુઓએ સારું કામ કર્યું હતું અઠગચિત્ત જુમિતિ અને ત્રિકોણમિતિમાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓની પ્રવીણતા જન યુગીની છે હસન વિદ્યા એટલે કે Calculus અને ચનનમ્લનવિદ્યા એટલે કે Differential Calculus નો ખગોળશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ કરવામાં ભારતીય ચાર્યની શોધ ન્યૂન કરતા લગભગ પાચમે વર્ષ જેટલી પ્રાચીન હતી તથા હિન્દુ ખગોળવેત્તાઓની અદ્વત્તા અન્યેક દશોમાં સ્વીમારાતી હતી ગતિમાન પદાર્થોની મતિનું દારણુ ચુરવાડાઈણું છે, એમ આર્થ મે અને બાપ્તરાચાર્યના અન્થો જથ્થાવે ઝે નાસાજ એટલે કે acoustics વિષેનું પ્રાચીનોનું અસાધારણ જ્ઞાન સમીપશાસ્ત્રના અન્થો ઉપગ્રથી

પ્રાચીન ભારતમાં વિમાન

પુરાણ થઈ ચૂક્યું છે યજ્ઞશાસ્ત્ર, વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાશાસ્ત્ર વિશે તો દુનિયાભરમાં પ્રથમ જ્ઞા ગાસ્ત્રગુહ ચર્ચા કરનાર હિન્દુઓ હતા, એમ પ્રાતિગાખ્યો, નિરુદ્ધ અને પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી જણાવે છે ભૌતિ- વિજ્ઞાન, ગ્રામણ, ઔદ્યોગિક, સંસ્કૃતિ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્રના સ્વયંમા પણ આર્યોની ગોધખોળ આધ્યાત્મિક હતી જે પ્રભુએ વિજ્ઞાનના આટલા નિરિધ ક્ષેત્રોમાં ગણનાપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું, તે યન્નરિધાન એટલે કે Engineering ના વિભાગ કરતાં અજ્ઞાન હતી, એમ ન જ મનાવ 'સમગ્રગણ મૂલધાર' માં આપેના કીમધ યત્રોના વર્ણન પાછળ સીઓની પર પગાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નોંધએ એ અન્યમાના વિમાનના વર્ણન સારે પેની મૌહ મીનામાના વર્ણનનું આશ્ચર્ય કેવળ આ નિમિત્ત ન હોઈ શકે આથી પુગલે અને અન્યથાઅમાની ન પતાવે અતિશયોક્તિના ટકા બાદ મીને પણ મે આગળ જણાવ્યું છે તેમ સમાજના ઉપના વર્ગના આનંદનિર્માદ માટે માન અમુક અનગમાં થિડી શકે એના નાનના વિમાનો મનતા હશે એન માનીએ તો તે સધારે પડતું નથી

પરંતુ વિન્નો વિજ્ઞાનીય અમુક મૈત્રી અમીને આજે જાણે પડી ગયો લાગે છે જૂનાગતીએ મદત્તા નર્તમાનમાં આપણી પ્રજાની વિજ્ઞાન જગતેની લાવનઅન્ધિ દૂર કરનામાં સહાયતા થાત તથા ભવિષ્યને માટે કંઈ પ્રેરણા આપે તોને ધણુ છે

કુત્રિકાપણ

અર્થાત્

પ્રાચીન ભારતના 'જનરલ સ્ટોસ'.

જૈન આગમસાહિત્યનો એક વિભાગ 'છેદ્ધસૂત્રો' નામથી ઓળખાય છે, પ્રાચીન ભારતની સામાજિક સ્થિતિના અભ્યાસ માટે છેદ્ધસૂત્રો ખૂબ અગત્યનાં છે. જૈન સાધુસંઘની વ્યવસ્થા અને નિયમન નથા સાધુ-સાધ્વીએ પાળવાના વિધિનિયંધો એ મુખ્યત્વે હરીને છેદ્ધસૂત્રોનો વિષય છે. આમ છેદ્ધસૂત્રોનો વિષય જ એવો છે કે તેમાં તત્કાલીન રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસને લગતી ઘણી અગત્યની દ્રષ્ટીકોનો, પ્રાચીન ભારતના જે પ્રદેશોમાં જૈન સાધુઓ વિચરતા હતા તે પ્રદેશોનાં વર્ણનો, સમકાલીન સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ, વિધિઓ, ઉત્સવો, રીતિઓ, રીતરિવાજો અને વહેમોના સીધા અથવા આડકતરા ઉલ્લેખો, જૈન આચાર્યોનાં અને જૈન ધર્મ સાથે સંપર્કમાં આવેલા રાગઓ અને મંત્રીઓનાં જ્ઞાનનો, ઇતિહાસિક અને અર્થ-ઐતિહાસિક કથાનકો નથા એવી જ બીજી અનેક પ્રકારની પ્રકીર્ણ માહિતી તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, જે પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ તેમ જ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીને માટે ઘણી જ અગત્યની છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના આચારવિષયક વિધિનિયંધો અને તેને લગતા પ્રાયશ્ચિત્તો એ છેદ્ધસૂત્રોનો વિષય હોવાને કારણે એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ નહોં કરવાનું સામાન્ય વલણ જૈનસમાજમાં લગભગ અત્યાર સુધી રહેલું છે.

દેશ, રૂપ અને વ્યવહાર એ ત્રણ મૂત્રોનો કેવળ મૂલ ભાગ જર્મન નિદાન ડૉ. શુર્ચિંગે સંપાદિત કરેલ છે, પરંતુ જૈન સમાજની પ્રચલિત ઉદ્દેશની બદલ નીકળીને, મૂળ ગ્રંથોના પ્રકાશનદ્વારા ધર્મ, પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ખરા સ્વરૂપને રજૂ કરવાના ઉદ્દેશથી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી તથા તેમના ગુરુ મુનિશ્રી ચતુર્વિજયજીએ એક છેદસૂત્રગ્રંથ ‘શૃંગ્લ’પસૂત્ર’નું બાળ્ય અને દીકાસહિત શાસ્ત્રીય સંપાદન કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તથા બીજા કેટલાંક સંપાદનકાર્ય દાનમાં તેમના તરફથી ચાલી રહ્યું છે. ‘શૃંગ્લ’પસૂત્ર’નું સંપાદન પણ તેમણે કરેલું છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર મુનિ માણેકે ‘વ્યવહારસૂત્ર’ બદલ પાડેલું છે, પણ તેના સંપાદન અને મુદ્રણમાં ગંભીરી ભેદભાગ અશકિતોને કારણે તેનું પણ પુનઃસંપાદન થવાની જરૂર છે. ‘નિર્ગાયસૂત્ર’ માત્ર ખાનગી ફેલાવા માટે સાધવ્યોગદાતાઓમાં છાપવામાં આવેલું છે. ‘મદાનિર્ગાયસૂત્ર’ હાલમાં શ્રીજિનનિર્ગાયજીના સંપાદન નીચેની સિદ્ધી ગ્રંથમાળામાં છાપાય છે. આમ આગમસાહિત્યના બીજા લગભગ બધા જ ગ્રંથો આ પહેલાં એક કરતા વધુ વાર પ્રકાશિત થઈ ગયા છે, ત્યારે છેદસૂત્રોનું પ્રકાશન હજી હમણા જ આરંભાયું છે એમ દેહીએ તો ચાને

*

*

*

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો પૈકી ‘શૃંગ્લ’પસૂત્ર’ ઉપર વાચક સંઘદાસ-ગણિનું પ્રાકૃત બાળ્ય તથા આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિની સંકૃત દીકા મળે છે. એ બાળ્ય અને દીકામાં (જુઓ વિભાગ ૪, પત્ર ૧૧૪૪-૪૬) કુત્રિકાપણ વિષે વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે. ગુણાદ્યની મુપ્રસિદ્ધ ‘શૃંગ્લ’પસૂત્ર’ની જૈનીએ સંઘદાસગણિએ રચેલ પ્રાકૃત ગ્રંથગ્રંથ ‘વસુદેવ-દિહી’નો ઉલ્લેખ જિનબદ્ધગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના ‘વિગેયજુવતી’ નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. જિનબદ્ધગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સમય પદાવલીએ પ્રમાણે નિકમની સાતમી શતાબ્દીનો છે, એટલે સંઘદાસગણિ સાતમી શતાબ્દી પૂર્વે થઈ ગયા હતા એ નિશ્ચિત છે. ધણ કરીને તેમનો

સમય ચિકિત્સાની પાંચમી અથવા છઠી સદાખ્યાનો છે. આથી તેમના બાહ્યમાં કુત્રિકાપણના જે ઉદ્દેશો છે તે ધણાજ મહત્વના ગણાવા લેખ્યો.

કુત્રિકાપણ એ પ્રાચીન ભારતના એવા ‘જનરલ સ્ટોર્સ’ હતા, જેમાં જીવનની તમામ જરૂરિયાતો તેમજ શૌખની વસ્તુઓ તથા આખાએ જગતની તમામ સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુઓ મળતી. દીકરામાં એ શબ્દનું નિર્વચન આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે: ‘કુ’ इति पृथिव्याः संज्ञा, तस्याः त्रिकं कुत्रिकं रवर्ग-मर्त्य-पाताललक्षणं तस्यापन-हृदः कुत्रिकापणः । किमुक्तं भवति ? इत्याह ‘तत्र’ ‘पृथिवीग्रये यत् किमपि चेतनमचेतनं वा द्रव्यं मर्त्यापि लोकस्य ग्रहगोपभोगक्षमं विद्यते तत् ‘तत्र’ आपणे न नास्ति, x x x । अर्थात् ત્રિભુવનની તમામ ચીજો જે હુકાનમાં મળે તેનું નામ કુત્રિકાપણ. ‘કુત્રિકાપણ’ શબ્દની સમજૂતી તથા તેના સંક્ષિપ્ત ઉદ્દેશો ખીજા પાણી અનેક આગમગ્રન્થો જેવાં કે ચાનાધર્મકથા, ભગવતીસૂત્ર, સ્થાનાંક, ઔપપાતિક વગેરેમાં મળે છે.

*

*

*

‘શુદ્ધકલ્પસૂત્ર’ના બાહ્ય અને દીકરામાં એવા પણ ઉદ્દેશો છે કે ‘કુત્રિકાપણ’ માં વસ્તુની કિંમત તે ખરીદનારના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે સેવામાં આવતી. જે માણસ દીક્ષા લેવાનો હોય તે પોતાના જરૂરી ઉપકરણ, પોતે સામાન્ય માણસ હોય તો કુત્રિકાપણ-માંથી પાંચ રૂપિયાની કિંમતે ખરીદી શકે, જો તે ઇન્દ્રિય (લક્ષાધિપતિ) અથવા સાર્થવાહ હોય તો તેને એક દળ્ગર રૂપિયા આપવા પડતા અને જો તે રાજા હોય તો તેને એક લાખ રૂપિયા આપવા પડતા.

આવા ‘કુત્રિકાપણ’ ઠી જગ્યાએએ હતા તેની પણ નોંધ મળે છે. રાજગૃહમાં રાજા શ્રેણિક રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એક કુત્રિકાપણ હતો અને મહાપરાક્રમી રાજા ચંદ્રગૃહોત્તના રાજ્યકાળ દરમ્યાન

સાચવી રાખ્યો છે તથા એ વૃત્તાન્તનું સમર્થન કરતા જે ઉદ્દેશો
બીજા સખ્યાનમાં આગમગ્રન્થોમાં મળે છે તે જેના આરા મેળ
પાયા પરના ‘જનગણ મોર્સ’ રાજમૂલ અને ઉચ્ચચિની જેના
પ્રાચીન ભારતના રાજાગીય, વ્યાપારી અને સાગૃતિ કેન્દ્રોમાં
ખરેખર અગ્નિતરમાં હશે એમ માનવ બેગ-વાચ્ય છે *

* ૩૧ સિએનર ૧૯૪૩ અને ૧ ૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ના દિવસોમાં
બનારસ ખાતે બરાનેની અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદના પ્રાકૃત અને
જૈન ધર્મના વિભાગ સમય ૧ note on the Kshatriyakapana નામનો
નિબંધ એ વાચ્યો હતા તેને આધારે આ લેખ તૈયાર કરેલો છે શૂન્યરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાપક અને સંશોધન વિભાગ તરફથી
જેન આગમસાહિત્યમાંથી ઐતિહાસિક સામાજિક અવસ્થાની માહિતીનું
સકલન કરવાનું કાર્ય અને સોપવામાં આવેલું છે તે નિમિત્ત આ પ્રકારનું
મુખ સાચ્ય બન્યું છે એ હકીકતની હું સામાર નોંધ લઉં છું

સમયનિર્દેશ

- ૧ પાટણ પ્રજામધુ-ગૂજરાત સમાચાર, દીપેશ્વરી અ-સ ૨૦૦૦
- ૨ પાટણના અન્ધબ-રો કુમાર, એપ્રિલ ૧૯૪૧ (આજ વિષયો નાનાનાપ, ધનતા ગ્રહા સાથે, તા ૪-૬-૪૧ ની સાજે મુખ રેખિયો ગગનેથી બ્રો ૧૨૮ થયો હતો)
- ૩ કેમચ-નાચાર્યનું ગિજમ-જા દેશસાગરનમત્ર (પાગ એપ્રિલ ૧૯૦૬)મા વચારેતા નિમધ
- ૪ ગૂજરાતમા સગૂન નાગ ગૂજરાત સાપિતસમાના આથયે તા ૧૦-૨-૪૦ને રોગ આપેનુ વ્યાખ્યાન
- ૫ પ્રમ-ચિન્નામણિ બુદ્ધિપ્ર ૧૭ એપ્રિલ જૂન ૧૮૦૫
- ૬ દેવમદિરોમા બોગાસોના શિષ્ય કામસ ગૂજરાતી સમા મહોત્સન અન્ધ (માર્ચ ૧૮૪૦)
- ૭ કામદેવની મૂગ ગૂજરાત પોનેજ મગેજિત ગ્રુ આરી ૧૪૦
- ૮ ગૂજરાતના રથનામો ગૂજરાત સરોધન મ-જાનુ ત્રેમાસિ- એપ્રિલ ૧૮૪૦

ઇતિહાસની ઢેરી

૬ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય 'ગુજ-

રાત'ના ઉદ્દેશો

• ગુજરાત વર્તમાનપત્ર ૧૨ મેમાસનીના
ઉચ્ચ અધ્યાસ અને સંશોધન
વિભાગના સેમિનાર માટે તૈયાર
હરેતો નિમંત્ર, જુનાઈ ૧૯૪૨
(સુદિન બાન્તીર વિદ્યા,
ભાગ ૩, સિંહી સ્મૃતિ ગ્રંથ)

૧૦ આપણું લેખનાર્થનિયત પ્રાચીન
સાહિત્ય

૧૧મા સાહિત્ય સંમેલન (લાગી,
ડિસેમ્બર ૧૯૩૩)માં મહાશયેતો
નિમંત્ર

૧૧ ન સિદ્ધ પૂરેતુ ગુજરાતી સાહિત્ય ૧૩ના સાહિત્ય સંમેલન
(જાગી, ડિસેમ્બર ૧૯૩૩)માં
મહાશયેતો નિમંત્ર

૧૨ આયુર્વેદનું સંશોધન

પ્રજ્ઞાનપુત્ર તા ૧૨-૧-૩૬થી
તા ૧૧-૨-૩૬ સુધીના અઠોમા
'એ- આયુર્વેદગ્રંથો'ના તપ્પ
સ્પુસથી લખેલા લેખો.

૧૩ પ્રાચીન ભારતમા વિમાન

નવચંપન, ઓગષ્ટમા ૧૯૪૨

૧૪ કુતિવાળ અર્થાત્ પ્રાચીન ભાર
તના 'જાનન રેડોસ'

નવસૌરાષ્ટ્ર, દીપેલસવી અઠ,
સ. ૨૦૦૦

સૂચિ

[‘ મુજરાનના રચનાઓ ’ એ લેખન ઉદ્દેશજી તરીકે આપેલા રચનાઓનો સમાવેશ આ સૂચિમાં થયો નથી ’]

અમર-બિરખદ ૭૫	‘ અભિધાનચિન્તામણિ ’ ૨૬, ૪૩
અક્ષરમેળ વૃત્તો ૨૧૬, ૨૧૭	અભિનવ સિદ્ધરાજ ૫૬
અખો ૧૫૧	અમદાવાદ ૨ ૩, ૮, ૧૧, ૬૫, ૧૦૭,
અમરચ દ નાહટો ૧૪૦	—મુનિસિપાલિટી ૮૮
અધિયારમુ સાહિત્ય સમેલન ૭૪,	અમરચ દ ૧૭૦
૨૦૧	અમર-ન દ્ર ૭
અચ્યેશ્વર ૮૮	અમારો યોધધા ૫, ૨૬, ૧૪૩
અન્યપાલ ૬૭ ૮૯, ૪૦ ૪૦	અમૃત-મોલા ૨૦૮
અન્યપાલ (વર્ણિત) ૬૦	‘ અમૃતમ્નારપત્રિકા ’ ૧૬૧
અજીતચ દ ૧૭૦	અમૃતપાલ મોહનલાલ મોલ ૧૪૮,
અજ તાની ચિત્ર-લા ૬૬, ૧૦૮, ૧૧૨	૧૮૨
અહિલ ભરવાડ ૮	અરિસિદ્ધ ૭ ૧૩ ૭૧
અહિલનાડ ૫ ૨૦, ૮૧, ૧૦૪,	‘ અદેખિયન નાહટમ ’ ૧૫૬, ૨૫૮
૧૫૦, ૨૧૦	અનુનવમ દેવ ૫૬
અહિલેશ્વરનિરેતન ૧૦	અર્જુન ૪૧ ૫૬, ૫૭
‘ અતિવાર ’ ૨૧૦	અર્થશાસ્ત્ર ૨ ૭
અનુભૂતિ ચરપાચાર્ય ૨૧૫	અનુભાન ૭ ૧૪૦, ૧૬૮
‘ અનેમૂલ દેવવાહરમૈત્રી ’ ૪૩	અભિનુની ૧૦૪, ૧૫૦
‘ અનેહાન્તપ્રવેગ ’ ૨૧	અલાકદીન ખિલજી ૭૮, ૧૪૫ ૧૬૮
‘ અનેશ્વરસ મદ ૨૬, ૪૩	અનેશ્વર ૧૦૦ ૭૨
‘ અન ગરમ ’ ૨૪૪ ૨૪૫	અદતમંગ ૬૦
અમયકુમાર ૬૧	અતો ૨૪૦
અમયદેવગુરિ ૬	અમદાવાદ ૮ ૧૫૧
અમયસોન ૧૭૦	અમલમંગ ૧૪૩ ૬

ઇતિહાસની કૈફી

અ બદેવસુરિ ૧૪૦ ૧૦૮

અ બાનાવ બની ૧૦૦

આશય મળરી ૧૮

આન દમોયમહોદયિ ૨૧૮

આન દરી ૨૨ મુવ ૧૨૦

આબાજી વિધા કાયવટે ૨૦

આબુ ૧૧ ૫

આબુ ૯૧

આબુરાસ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૦૮ ૧૧૦

આમદ ૪૦

આમ રાત ૧૦૬

આમોદ ૧૭૧

આવાબની ૦૦૦

આરાધના પત્ર ૧ ૨૧૧

આરામરોજા આપા ૧૮૨

આરામરોજા રાસ ૧૮૨

આર ગામરાજી ૧૦૨

આર સી મળમુદ ૧ ૧

આય બદ ૨૬૦

આરુ ૧૦

આરુમુલ ૧૧૧ ૨૩૭

આસાયત ૧૬૧ ૨૦૦ ૨૨૫

આબ ૧૩ ૪૮

ઇન્દારામ દેસાઈ ૧૮૭ ૧૮૬

હાલિયન બાપા ૪

ઈર ૬૫

કચરોસ નાગર ૩

ઉત્તિવકમ ૨૧૬

ઉત્તરિયની ૧ ૨૬૫ ૨૬૬

લસાહ ૧૨

ઉદયનન્દ ૨૭ ૪૬ ૪૭

ઉદયન ૧૩

ઉદયપ્રજસુરિ ૧૧, ૧૦ ૧૭ ૭૧ ૧૩૭

ઉદયમાહ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૭૦

ઉદયમની ૬

ઉદય ૬

ઉદયમ્મ સવાઈ ૧૬૪

ઉપદેશચિન્તામણિ ૧૪૩

ઉપદેશતરંગિણી ૨૫ ૮૬

ઉપદેશમાલા ૨૦૦ ૨૧૧

ઉપમિતિમવત્રપચંધા ૫૦

ઉપમિતિમવત્રપચંધા સારોજી ૪૭

ઉમાશ કર ભેળી ૧૪૬૦

ઉલાપરામવ નાટ ૬૨

ઉવઅસમાલકહાણુ ૭૨૫૫ ૨૦૦

ઉપાદેશ ૧૭૬ ૨૨૦ ૨૧૩

જા ૧૬ ૨૩૭

જાપાસા ૧૨ ૧૭૭

ઝેડવ. સયાઉ ૧૩૪

ઝેનાલસ ઓફ રાજદયાન ૨૦

અરિરદોલ ૨૩૬

અવેગાનિયા ૨૩

અવેગા ૮૮

ઝેતિહાસિક નેન દાંવસ મુ ૧૪૧

ઝેઝિક ૨૧૫

ઝેપાલિક સુ ૨૧૪

ઝેકટ ૨૪૪

ઔર ઝઝેમ ૮

કક્કરિ ૧૬૮

‘કમ્પૂત્રી રાસ’ ૧૬૮

‘કમ્પો’ ૧૧૧

‘કયાસરિસાગર’ ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૭, ૨૫૮, ૨૬૦

ન વિનય ૧૮૪

નોનો ૧, ૧૩૪, ૧૩

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૬૧ ૬૭

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૦

કમ્પુ વાયેનો ૭, ૬૪, ૭૧૫

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૫૦, ૫૧, ૬૬, ૬૭, ૭૦

કમ્પુ સોવકી ૪, ૬, ૧૦, ૫૧ ૮૭, ૮૭

‘તિચિત્ર પદ્યોવાળા’ ૪૬

નકમ્પ ૪૭

નોવાલાસ યુનશી ૬, ૧૧ ૮૮, ૧૬,

૧૦, ૧૦૧, ૧૬૨

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૪૪

કમ્પુ ૧૩, ૮૦

નલ નેમ્પ ટોડ ૧૧, ૨૦

કમ્પુ બાયડ ૨૩૦

નલ ક્રમ ૨૩૦

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૫, ૧૬૦

કમ્પુ ૧૭૨

કમ્પુ ૭૫

નવાલ ૫૧

કમ્પુત્રી રાસ નેપી ૮

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૩૪ ૩૧

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૨૦૪, ૨૧૭

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૨૦૪, ૨૧૭

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૮૩

કમ્પુત્રી રાસ ૧૦

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૨૦૬

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૬, ૧૮૦

નિતિવિનયક પ્રવર્ત- ૭૧, ૭૨, ૧૫૧, ૧૬૫, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨ ૬, -નો

સાસસ મહ ૨૭૦

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૮૬, ૧૩૨, ૧૬૫, ૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૮૮, ૧૦૦, ૨૦૪

મવળા ૮૦, ૮૭

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૪૧

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૧૦, ૧૦૩, ૨૦૫ -ની

નવમ મહા મી ૧૧૩

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૬૪, ૧૬૧

૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૦

વિદ્યાસ ૫૧, ૧૬, ૧૫૧

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૬

મરી ૧૧

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૬૦

નવાલ ૧૫૩

સાસસ મહ ૧૫૪

વિદ્યાસ ૧૦, ૪૭, ૭૩

મરી ૧૮૦

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૭, ૧૨, ૭૦, ૮૫

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૧૭૪

કમ્પુત્રી ૧૪૩

‘કમ્પુત્રી રાસ’ ૨૧૪ ૨૪૦, ૧૫૦

કમ્પુત્રી રાસ ૨, ૫, ૬, ૧૦, ૧૦ ૧૬,

૨૦, ૨૫ ૧૮, ૧૫ ૩૦, ૪૦, ૪૩,

ପତିତାମ୍ବରୀ ଟିପ୍ପଣୀ

୪୪, ୪୫, ୪୬, ୪୮ ୫୧, ୫୨, ୫୮,	ଆହୁରାଣୁ ଶୁଦ୍ଧମନ୍ଦିର ୮୮, ୮୯, ୯୦
୬୪, ୮୩, ୮୪, ୧୪୦, ୧୪୨, ୧୦୫	କୋ-ନେ-ନିନୋପାତ ୧
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟବିନି ’ ୨୮, ୪୧, ୮୫	ଶୈବିକ୍ୟ ୮ ୭
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟପ୍ରତିମୋକ୍ଷ ’ ୧, ୨୧, ୭୫,	‘ ଶୈବିକୀ ’ ୧୧୦
୭୮, ୮୧, ୧୧୧	‘ ଶୈବିକୀମିନାକ୍ଷ ୧ ’ ୨୧, ୩୧, ୩୨,
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟମନ୍ୟ ’ ୨୧, ୪୦, ୪୮,	୩୪, ୩୬, ୩୭, ୫୪, ୫୫
୮୬	‘ ମେତ୍ରପ୍ରହାରୀ ଶାସ୍ତ୍ର ’ ୧୦୫
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ୧୪୩	ଶ୍ରେୟଶୀଳି-ଆଦ୍ୟାସ ୮୧୩
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୦, ୪୪, ୪୫, ୫୧ ୮୦	ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୮୩
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟପ୍ରତିମୋକ୍ଷ ଶାସ୍ତ୍ର ’ ୪୮	ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୧୮, ୧୫୧
୧୦୩	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୮୮, ୯୪
କୁମାରପାଠ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ୧୦, ୨୧	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୪୧
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୦	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୪୧
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୫, ୫୨, ୮୫	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୩
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୮୩	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୨, ୧୮ ୧୪, ୮୪
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୪୩, ୨୧୫	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ’ ୧୫୪, ୧୬୩	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୪୧	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୪୧, ୧୬୬, ୧୧୦	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୧୪	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୪୪	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୦୧	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୫	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୦୧, ୨୦୦, ୨୧୦	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୫୪ ୧୬୨ ୧୮୪	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
୧୬୨ ୧୬୬ ୧୭୭, ୨୦୮, ୨୧୦	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୬୩	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟ ’ ୧୮୪	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
‘ କୁମାରପାଠ୍ୟ କୁମାରପାଠ୍ୟ ୧୮୫	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦
କୁମାରପାଠ୍ୟ ୮୦	‘ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ୧୦

ગાયકવાડ પૌર્વાત્ય ગ્રંથમાલા ૩૧
 ગાય વાટ પ્રાચ્યમાલા ૧૭૧
 ગામિષ ૧૭
 ગિરિદુર્ગ ૩૪
 ગિરિનગર ૨
 'ગીતા' ૧૦૦
 ગુણચક્ર ૨૭, ૨, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩,
 ૫૩
 'ગુણસુન્દરી' ૧૮૩
 ગુલાદય ૧૫૭, ૨૫૮, ૨૬૩
 ગુણે ૧૦ ૧૬૧
 ગુત્તમજનો હતિહાસ ૩૦
 ગુમડા મન્દિર ૧૦
 'ગુવળ કાવલી' ૧૮૫
 ગુલામચ ૫૬૦
 'હરશત શાળાપત્ર' ૧૮૮
 'ગજરાની' ૬૨ ૧૬૦, ૨૦૩, ૨૦
 ગજરાની ચિત્રકલા ૧૬, ૧૧૨
 ગજરાની મેસ ૧૬૦
 'ગજરાની બાપાનો હતિહાસ' ૧૮૮
 ગજરાની રવરગાત્ર ૨૦૨
 'હર રામાવલિ' ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૦૬
 ગજરા ૧૧ ૧૧૪
 'ગોકુલનાથજીનો વિવાહ' ૧૫૧
 ગિરિમુત્ર ૨૪૩
 'ગોપાલ' હિચન્દ્રિય ' ૬૬
 ગોરાલ દત્ત (પદ્મિની) ચોપાલ ' ૧૮૪
 ગર્હદીય ૨૪૩
 ગર્ધનરામ ૧૬૦
 ગર્વદ નરામી છાયાળી ૨૦૩, ૨૪૧

ગોવિન્દદાસ ૧૦૧
 ગદ્યરિપુ ૪
 'ગ્રામ્ય માતા' ૭૫
 ગ્રીમ સમૃદ્ધિ ૧
 દેવપ્રમુખ ૨૪૩
 ગોરી હસ ૬૩
 'શંભા' ૮૨
 ચક્રપાણિ ૨૩૪
 ચતુર ૧૭૩
 ચતુરવિજયજી મુનિ ૨૩, ૨૬૩
 'ચન્દ્રકુમારની વાર્તા' ૧૮૫
 ચન્દ્રમંચ ૪૦
 ચન્દ્રગુપ્ત ૫૪
 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રસંગ' ૪૫, ૪૬,
 ૫૬, ૫૭, ૭૦
 'ચન્દ્રદાસાખ્યાન' ૧૮૪
 ચર ૨૦ ૨૦૨, ૨૩૪, ૨૭૬, ૨૪૦
 'ચર સદિતા' ૨૨૮
 'ચર્યારિમ' ૨૦૫
 ચંદ્રપ્રદીપ ૨૬૪
 ચંદ્રગર્ભા ૧૩
 ચંદ્રનાથનુ મન્દિર ૧૦
 'ચંદ્રનાથચાગિરિ' ૧૭૨, ૧૭૩
 ચાલકદાર, પ્રો ૨૪૫
 ચાલિજેશ્વરનુ મન્દિર ૧૦
 ચાલુ ૮ ૧૦
 ચાલપણ ૨૪૩
 ચારિત્ર્યસુન્દરચલિ ૮૨, ૮૩, ૮૬
 ચાવડા ૩ ૮૧, ૮૨ ની વગાવળી ૭૬

ପ୍ରତିଷ୍ଠାମନା ଦେଉ

આપાનેર ૬૫	નયતવિનયજી મુનિ ૧
‘ચિત્રસુત્ર’ ૬૬	નયતસિંહ ૬, ૬૪, ૧૩૩
‘ચિત્રસેન પદ્માવતી’ ૧૮૫	નલદણાદેવી ૫૬
ચિમનલાલ દલાલ ૨૧, ૧૪૦, ૧૪૮, ૧૫૪, ૧૮૪, ૨૧૦	નરાવિનયજી મુનિ ૨૨, ૧૫૭, ૧૭૩
‘ચિત્રગતિ ચોખાઈ’ ૨૦૬	‘નજુરવામીચરિત્ર’ ૨૦૩
ચીતોડ ૪૬, ૫૭	‘નજુરવામીપ ચમવચરિત્ર’ ૧૪૦
ચુનીલાલ શાહ ૬	‘નજુરવામીજ્ઞાન’ ૨૦૩
ચૈતન્ય ૧૦૧	નવકંકયાઓ ૨૫૭
ચૈત્યવાસીસાહુ ૫, ૮૧	નવોર ૬૦, ૬૭
ચોસર ૧૮૬	નસુસી પદ્ધતિ ૬૩
ચૌદકથ નરા ૩	નળ ૬૭
છકી સાહિત્ય પરિષદ ૧૮૭	નિનકુશલસુરિ ૧૪૧
‘છત્રપતિસામ્રાજ્યમ્’ ૬૬	‘નિનકુશલસુરિપદ્ધતિરેકરસ’ ૧૪૦, ૧૫૦
‘છટ્ટોડનુસાસન’ ૨૬	નિનપદ્ધસુરિ ૨૦૩, ૨૦૪
‘છાન્દોગોપનિષદ’ ૨૬૩	નિનપ્રજ્ઞસુરિ ૧૪૨
છેલસુત્રી ૨૬૨, ૨૬૭	નિનપ્રજ્ઞાચાર્ય ૧૫૪
જગજીવન દયાળજી મોદી ૧૬૮	‘નિનપ્રજ્ઞમોહરાત્રવિનયોક્તિ’ ૨૦૭
જગજી ૨૦૬	નિનભદ્ર ૧૦૭, ૧૩૮
જગતભન્દિર ૬૦	નિનસત્રમણિ કામાશ્રમણ ૨૬૩
જગદેવ પરમાર ૭૬	નિનમદનમણિ ૪૦, ૪૮, ૮૬
જગન્નાથ ૬૬, —પુત્રી ૮૮, ૬૪, ૬૫	નિનવિનયજી આચાર્ય ૧૬, ૩૧, ૭૩, ૮૬, ૧૩૩, ૧૪૨, ૨૦૨, ૨૬૧, ૨૧૨, ૨૬૩
જગ્યાળી ૨૬૫	નિનસાગરસુરિ ૨૧૧
જયપુર ૧૩૧	‘નિનસ્તવયોડશિષ્ય’ ૩૭
જયરોખરસુરિ ૧૪૩, ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૧૮	‘નિનસ્તોત્ર’ ૩૭
જયરાકર મુન્દરી ૬૮	નિનહવ ૮૬, ૧૭૩, ૧૭૭ ૧૮૧
જયસિંહસુરિ ૪૮, ૪૦, ૬૨, ૬૩	નિનોદયસુરિ ૨૦૭
જયાન દરારિ ૨૦૫	

સુચિ

જીવન સ્વચ્છ ' ૨૬૩	જ્યોતીર્ભક્તિ જ્ઞાતિ ૮૬
જીવન વિદ્યાસાગર ૧૫૮, ૧૬૭	જ્યોત્ જુલ્હર ૨૦, ૭૩, ૧૮૮
જી સી જોન્સન ૨૦૬	ડી. ગણપતિશાસ્ત્રી ૬૮
જનાગઢ ૧૦૬	ડી ગોપીનાથરાવ ૧૦૬
જેસલમેર ૧૮, ૨૨, ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૧૭૦, ૧૮૩, ૨૧૪	ટેસીટરી ૨૨૪
'જેસલમેર બ ટારની સુચિ' ૪૨, ૪૫	ટોની ૭૩
'જૈન બ્રાહ્મણ અન્યસ મહ' ૧૪	દક્ષિણ ૧૫૮
જૈન આગમઅન્યો ૬, ૧૭	દામર ૭૫
જૈન આગમસાહિત્ય ૨૬૭, ૨૬૬	ડો પ આ અભ્યાસ ૮૬ ૧૧
જૈન કુમારસ ભવ ' ૧૪૩	'દોષામાતુ' ૧૮૫
'જૈન મૂર્તિ' વિષ્ણો ' ૧૪૬, ૧૫૮	દાહ મધ્યકથમ ૧૦૦
૧૬૦, ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૬ ૨૦૦	દક્ષિણ ૧
૨૦૨ ૨૦૩, ૨૦૪ ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૦	દત્તસ મહ' ૨૧
'જૈન અન્યાવલિ' ૪૫	દનમુખરામ ત્રિપાળી ૧૮૦, ૧૮૫
'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ' ૧૦૬	દત્તપ્રજ્ઞસુરિ ૨૧૧
'જૈન છુમ' ૧૫૩ ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૮	દત્ત મયતી ' ૧૫૪, ૧૫૬
જૈન જુન ૧૬	'દત્તારીએ ફરિશ્તા' ૧ ૧૧
'જૈન શ્વેતાબર' ૧૦૨, ૨૦૨, ૨૦૬	દત્ત આ ૧૮
૨૦૩	નીચ્છ' ૮૬
'જૈન સાહિત્યનો સંનિષ્ઠાનિદાસ	'દુતીનામહ' ૧૮૦
૧૬, ૨૦૦, ૨૧૧, ૨૧૨	દેવપાત્ર ૧૪૧
'જૈન સાહિત્ય સંશોધન' ૩૩ ૬૭	દેવપ ૭૬, ૮૭
૧૪૭, ૧૪૮	દેવસલિનનર ૨૬૫
'જ્ઞાતાધર્મકથા' ૨૬૪	ત્રિપુરપ્રાસાદ ૧૦ ૬૦
જ્ઞાનાચાર્ય ૧૧૧, ૧૭૫ ૨૦૬	ત્રિભુવનદીપ પ્રબન્ધ' ૧૪૩ ૧૪૪
	૧૪૬, ૨૦૭
	ત્રિભુવનપાત્ર ૬૪ ૮૩
	ત્રિભુવિજ્ઞાનાદ ૧૦

ઇતિહાસની દેડી

'નિવિકમરાસ' ૨૦૨
 ત્રિવેન્દ્રમ સંસ્કૃત સિરીઝ ૬૮
 'નિપદિરાવામપુરુષચરિત્ર' ૨૯,
 ૪૭
 'સીમ્હાસના કાવ્યો' ૧૬૦
 અશ્વઠ ૧૫, ૧૮૮
 યાન ૬૦
 દત્તક ૨૪૩
 દયાસિદ્ધમણિ ૨૭૨
 દક્ષપતરામ ચંદ્રિ ૧૮૭ ૫૧૬
 દશકુમારચરિત્ર ૧૬૬
 'દગરધક ૩૨
 'દગાશુભકન્ધ ૨૬૩
 દામિત્યચિદ્ધનસુરિ ૧૦૩
 દાદા ૧૩
 દામોદર ૧૩
 દિનાચાપનિકાશુકસંપાતિ ૧૮૦
 દ્વીપનિનાય ૨૫૮
 દીવાન-કન્ધમામ ૨, ૮૫
 ડુમ્હાસ રાડો ૮
 ડુમ્હાસ ૭૨ શાસ્ત્રી ૬૨ ૭૧ ૭૩ ૭૬
 ૮૧, ૧૦૧ ૧૬૦
 દુલ ભરાજ ૧૦
 દુર્લભસરાવર ૧૦
 દુતાગદ ૭ ૬૪
 'દુહાગાનુ' ૨૦૪
 દેવા ૧૪૬
 દેવભાણ ૮૬
 દેવચન્દ્ર ૨૭ ૪૫ ૧૬ ૪૭

દેવપ્રભમણિ ૧૪૩
 દેવમૂર્તિ ૧૫૮
 દેવધિમણિ કામાશ્રમણ ૧૬
 દેવવ ૮૭
 દેવધિમવમણિ ૬
 દેવશીવ ૧૬૮
 દેવમુન્દરસુરિ ૨૦૬
 'દેવીચિત્ર' ૨૦૪
 'દેવીચન્દ્રમુખ' ૭૦, ૫૪
 દેવેન્દ્ર ૪૬ ૪૭
 દેવેન્દ્રસુરિ ૪૭
 'દેશીનાગમાલા' ૨૬ ૪૩
 'દોગ્ધકવૃત્તિ' ૧૦૪
 દોગ્ધકવૃત્તિની ૪૧
 દોગ્ધાસવ ૬૪
 દુગ્ધાસ ૪૨ ૭૬ ૪૨
 'દ્રીપદીરવયવર ૬૦, ૬
 'દ્વાત્રિસપુત્રરિકા' ૧૧
 દ્વારિકા ૮૮ ૬૫ ૨૬૨
 દ્વારિકા ૭ ૨૧, ૨૬ ૮૧
 ધનદેવમણિ ૨૨૧
 ધનજય ૩૨
 ધન્ય ૨૬૫
 ધરિમવચ્ચરિત્ર ૧૪૩
 ધમ ૨૦૩
 ધમચલસ મુનિ ૧૪૦, ૧૪૧
 ધર્મચલિકા ૮૧
 ધર્મચિન્ત્ય નાટ્ય ૬૧ ૬૭
 'ધર્મચુદય' (કાવ્ય) ૧૨ ૧૭
 'ધર્મચુદય' (નાટક) ૬૪ ૬૭

‘ધર્મારણ્ય’ ૮૬

વવલગુ ૧૦

‘ધાતુપારાયણ’ ૨૬

ધાગ ૧, ૫૬, ૭૮

‘ધારાત્વસ’ ૭

ધારાવપ ૫૬

ધૂમકેતુ ૬

ધોળન ૬, ૧૭, ૬૧, ૮૪, ૧૭૫

‘ધ્રુવવાસિની દેવી’ ૫૪

નટરવાલ દેસાઈ ૧૬૦

નતર્ધિ (૧) ૨૦૮

‘નમકે ૧૨ બાવાવમોવ’ ૨૧૨

નયનસુખગાય મજમુદાર ૧૬૦

‘નગ્નાગાયણાનંદ’ ૭, ૮૫

નરપતિ ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૨૧૩

ન-સિદ્ધ મહેતા ૧૫૧, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૬, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૭૨, ૨૧૮, ૨૧૭, ૨૨૪, ૨૨૫

નરસિંહરાવ ૧૪, ૧૧૩, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૦, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૬૦, ૨૧૬

‘નરસૈયો-અક્ષા હરિનો’ ૧૦

નણુદાવાય ૧૮૫

‘નર્મકોગ’ ૧૮૮

નર્મદ ૧૪૬, ૧૮૮, ૨૧૬

‘નવવિવાસ નાટક’ ૩૭, ૨૬, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૭, ૫૪

‘નવમરનાખ્યાન’ ૨૧૦

નવવલુ ૧૩૬

‘નવતત્ત્વ’ ૨૧૧

નવનારીકુંજર ૧૧૦

નવવરામ ૧૮૮

નવવરામ નિવેદી ૧૭૮

‘નંદયરિત્ર’ ૧૬૨

‘નંદખત્રીગી’ ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૮૬, ૧૮૬, ૨૧૦

નાકર ૧૮૪

‘નાગદમણ’ ૧૫૧

‘નાગરસર્વગ્વમ્’ ૧૦૬, ૧૮૦, ૧૮૫, ૨૪૪, ૨૪૫

‘નાગરી પ્રચારિણી પત્રિ ૧’ ૬૪, ૫

‘નાગાનંદ’ ૬૮

નાગેન્દ્ર ગચ્છ ૭૧, ૧૭૭

‘નાટ્યદર્પણ’ ૨૬, ૩૦, ૩૩, ૩૪, ૩૫ ૪૨, ૫૦, ૫૪

‘નાટ્યદર્પણવૃત્તિ’ ૩૭

નાના-પ રિત ૭

નાનાતાલ કવિ ૨૧૮

‘નાભિન દનજિનોષ્ઠારગ્વળન્ય’ ૧૮

નારાયણ ૧૩૧, ૧૩૪

‘નિધુકેશ’ ૨૦, ૪૩

નિત્યસૌભાગ્ય ૧૬૩, ૧૭૪

‘નિઠમ્’ ૨૬૧

‘નિર્જયભીમગ્યાયોન’ ૨૬, ૩૧, ૪૨, ૩૬, ૩૭, ૫૬, ૬૦

‘નિશીથસૂત્ર’ ૪૩

નેમિચન્દ્ર અડારી ૨૧૧

‘નેમિચન્દ્ર’ ૨૫૮

‘નેનિનાયચનુષ્પદિદિ’ ૨૦૩

ધતિહાસની ટેલી

‘નેમિતાય નવરસદ્ગાય’ ૨૦૩	૬૦, ૬૪, ૭૨, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૪૧,
‘નેપધીય-ચરિત’ ૧૩૩	૧૯૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૫,—જાડા
ન્યાયશીલ ૧૬૨	૨ની સુચિ ૪૭
ન્યૂન ૨૬૦	પાટશીપુત્ર ૧, ૨૪૩
જાલ ૨૦૫, ૨૦૬	પાણિનિ ૩૬૧,—‘વ્યાકરણ’ ૫૨
પદનાભ ૧૪૪, ૧૫૧, ૧૮૮, ૨૦૦	‘પારાયણ વચ્ચ’ ૨૧૭
‘પદપુરાણ’ ૧૮૬	‘પારિવ્રાત મંજરી’ નાટિકા ૫૬
પદમી ૧૮૫	‘પાર્થવસાક્રમણ્યાયોગ’ ૫૮, ૬૬
‘પદાવળી’ ૧૭૬ ૧૮૫, ૨૧૦	પાવણપુર-દાવરાનો જાડા ૧૮૧
‘પદાસીમુત’ ૨૫૮	પાલ્લવ ૧૩૧
પરમસાગર ૧૭૦	પાવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
પર્ણાસિલ્પ ૩૩	૧૪૮, ૧૫૪
પદ્મની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૦૦	‘પાલ્લવચરિત’ ૨૦૧
‘પદ્યદ્વ’ ૧૫૮ ૧૬૦, ૧૬૧	પિટર્મન ૧૬, ૨૧, ૨૬, ૪૪, ૭૩
‘પદ્યદ્વ ચતુષ્પદી’ ૧૬૦	પીર કહી ૬૩
‘પદ્યદ્વ છંદ’ ૧૬૦	પીર મુખતમસાહની દરગાહ ૧૦
‘પદ્યદ્વની વાર્તા’ ૧૬૦, ૨૧૩	પીર રહી ૬૩
‘પદ્યદ્વ પ્રબન્ધ’ ૧૬૧	પુન્યવિજયજી મુનિ ૧૭, ૨૦, ૨૩,
‘પદ્યદ્વદાત્મક વિક્રમચરિત’ ૧૬૦,	૨૪ ૪૪, ૧૪૫ ૧૬૧, ૧૬૨, ૨૬૩
૧૬૧	પુનમિયા નવજી ૨૦
‘૧૬૫મી મહા’ ૧૬૪	પુરાણત્વ’ ૩૧, ૨૧૪
‘૧૬૫મી મહા’ ૧૬૪	પુરાણત્વ પ્રબન્ધસમૂહ’ ૪૦, ૪૧,
પદ્માગર ૩	૧૩૬
પદ્માસરા પાશ્વનાથનું મંદિર ૧૦	પૂર્ણિમા મંત્ર ૧૮૦
પદ્મોગી ૮૬	ફલજાપિ ૧૮૧, ૧૮૨
પદ્મ માલવીયજી ૨૩૦	‘પૂર્ણિમા દ્રવ્યચરિત’ ૨૧૨, ૨૧૬
‘પદ્મદાસન’ ૬૫ ૬૭	પૂર્ણિમાના ચોદાસ ૭૧
પાટણ ૧, ૨, ૩ ૧ ૪ ૭ ૮ ૯	પૂર્ણિમાના સંગે’ ૭૬
૧૦, ૧૧, ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૮	‘પેશ-સાસ’ ૧૮૮, ૨૧૬, ૨૨૪
૨૦, ૨૧, ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭	પારવાહ ૨

‘ પ્રભાંધુ ’ ૧૯૦, ૨૦૨

પ્રજ્ઞાતિલક્ષ્મી ૧૬૮

પ્રતાપમહા ૪૦

‘ પ્રતિજ્ઞાધીમન્ધરાચલ ’ ૬૮

‘ પ્રત્યક્ષ શાગીર ’ ૨૩૬

‘ પ્રબન્ધકોશ ’ ૩૬, ૪૦, ૪૬, ૬૨, ૮૬, ૧૩૩, ૧૮૩, ૧૯૬

‘ પ્રબન્ધચિન્તામણિ ’ ૩૪, ૩૫, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૮, ૬૭, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૮૨, ૮૫, ૮૬, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૫૫, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૮૭

‘ પ્રબંધશત ’ ૩૧, ૪૧, ૮૦

‘ પ્રસુદ્ધરૌહિણી ’ નાટક ૬૦, ૬૭

‘ પ્રમોધચન્દ્રોદય ’ ૨૦૭

‘ પ્રમોધચિન્તામણિ ’ ૧૪૩, ૧૪૮, ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૧૭

‘ પ્રમોધબત્રીસી ’ ૧૪૦

પ્રભાચન્દ્રમુરિ ૮૮, ૧૩૮, ૧૮૬

‘ પ્રભાવલ્લભિત ’ ૨૮, ૨૯, ૩૮, ૪૮, ૧૩૮, ૧૮૬, ૧૪૫, ૧૫૦

પ્રભાસપાઠશુ ૮૮

‘ પ્રભાશુભીમાસા ’ ૨૬

પ્રલહાદનદેવ ૫૦, ૬૬

પ્રત્નોરા ૬૬

‘ પ્રત્યાન ’ ૧૬૦

‘ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય ’ (પંદરમા સપ્તકના) ૧૪૪, ૧૭૨, ૧૭૬, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૧૩, ૨૧૮

‘ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય ’ (સત્તરમા સપ્તકના) ૧૭૧

પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ ’ ૧૪૦.

૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૦, ૨૧૮

‘ પ્રાચીન ગુર્જરાતી ગદ્યસંદર્ભ ’ ૨૧૧, ૨૧૨

‘ પ્રાચીન ગુર્જરાતી સાહિત્યમા જ્ઞાન-રચના ’ ૨૧૭

પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદ ૨૬૬

પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર ૨૧, ૧૫૮, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૬

પ્રાતિગાપ્ત્યો ૨૬૧

પ્રેમાનંદ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૦૮, ૨૧૮

‘ પ્રેમાવલીની વાર્તા ’ ૧૬૪, ૧૮૫

ફૃતમહાવ્યો ૨૦૩, ૨૦૪

‘ ગાયુ ’ ૨૦૮

‘ ગુહાતે આશ્રમચીરી ’ ૬

કારંસી-અરબી શબ્દો ૨૨૮

કારંસ ગુર્જરાતી સમા ૩૮, ૪૦, ૪૮, ૭૧, ૭૩, ૮૬, ૧૬૦, ૧૬૫, ૨૦૭, ૨૦૬, ૨૦૬, ૨૨૧; -પ્રેમાસિં ૧૮૫, ૧-૧, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૫, ના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ ૧૫૭, ૧૮૮

કુલુલા ૮૨

બનદાદનો ખચીક ૬૩

બજાન ૧૩૪

બદરિકાશ્રમ ૯૫

‘ બરાસકનુગી ’ ૧૮૫

બર્જસ ૧૨

બાંકારકર ઇન્દ્રીદયુટ ૧૧૨, ૧૮૧

ભિન્નમાલ ૧૩૨

ભીમ કવિ ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૦૧,

૨૧૭, ૨૨૫

ભીમદેવ પદ્યો (બાણાવળી) ૪, ૯,

૧૦, ૭૫, ૮૨, ૮૩, ૮૪

ભીમદેવ બીજે ૧, ૧૦, ૧૨

ભીમશ્વરનું મન્દિર ૧૦

ભીરુઆણીનું મન્દિર ૧૦

બુવનેશ્વર ૮૮

બુદેવ શુક્લ ૬૫

બૂયટ ૧૦

બૂયદેશ્વરપ્રાસાદ ૧૦

બુધલુબદેરૂલ ૧૭૦

ભેલ ૨૨૭

‘ ભેલસંહિતા ’ ૨૨૮

‘ ભેલપદ્યાવળીકલ્પ ’ ૨૪૮

ભોજ ૬૭, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૯, ૮૨,

૮૩, ૮૪, ૨૫૪, ૨૫૫

‘ ભોજપ્રબન્ધ ’ ૮૬, ૧૫૯, ૧૬૦

ભોજે ૧૮૪

મટુભાઈ કાઠાવાળા ૧૫૬

‘ મટાપચીશી ’ ૧૬૬

મણિલાલ નરુભાઈ દિવેડી ૨૧, ૨૨

મણિલાલ વ્યાસ ૨૦૪, ૨૨૦

મખિરાકર ગોવિન્દજી ૨૪૫

મતિસાર ૨૬૦

મયુરા ૧

મદન (ધારાનો રાજપુત) ૫૬

‘ મદનમોહના ’ ૧૭૬, ૧૮૫, ૨૧૦

‘ મદનરેખા ’ ૧૮૫

મધુસૂદન ૧૫૬, ૧૬૭

મધુસૂદન મોદી ૧૨૬, ૨૦૧, ૨૦૫,

૨૨૩

મધુસૂદન વ્યાસ ૧૪૬, ૧૫૧

‘ મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રવાહ ’ ૧૫૭

મનમોહન ગંગુલી ૬૧

‘ મયલુ ૭૬ ’ ૨૦૬

મયલુકા ૫૧, ૫૨, ૫૬

‘ મયમત ’ ૧૦૧

મયૂર ૭૩

મલધારી દેવમયન્દ્ર ૨૧૨

મલબારી ૧૪૬

મલયગિરિ આચાર્ય ૬

મલયચન્દ્ર ૧૫૮

મલ્લ ૮૫

‘ મલ્લિકામકરન્દપ્રકરણ ’ ૨૬, ૫૪

‘ મલ્લિનાથમહાકાવ્ય ’ ૧૭૭, ૨૦૨

મહામહારાજ નાજરાતી ૧૫૧

મહામૂળ ગજનવી ૪, ૭૨

મહામહા ઘોરી ૧૨

મહામહા સુલતાન ૬૫

મહર્ષિ ૫૨

મહાદેવ ૧૩

‘ મહાનિશીયમૂત ’ ૨૬૩

‘ મદ્માપુરિસચરિય ’ ૫૦

‘ મહાભારત ’ ૧૧૨, ૨૫૬

‘ મહાભારત ’ (જૂનારાની પદ્ય બધ)

૨૧૬

ପ୍ରତିଷ୍ଠାପତ୍ର

ଗଢ଼ାପଦାଳ ୧ ୧୧	ସୁଦ୍ଧିମୁଦ୍ରାମୁଦ୍ରା ୧୦୦ ୫ ୬ ୪୮
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୧୦ ୧୧ ୨୬୫	୫୨ ୭୭
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୧୨ ୧୩ ୧୪୬	୫୩ ୨୨ ୭୬ ୧୦୪ ୧୮୬
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୧୫ ୧୬ ୧୭	୫୪ ୧୭
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୧୮ ୧୯ ୨୦	୫୫ ୨୨ ୨୩ ୨୪
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୨୧ ୨୨ ୨୩	୫୬ ୨୫ ୨୬ ୨୭
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୨୪ ୨୫ ୨୬	୫୭ ୨୮ ୨୯ ୩୦
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୨୭ ୨୮ ୨୯	୫୮ ୩୧ ୩୨ ୩୩
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୩୦ ୩୧ ୩୨	୫୯ ୩୪ ୩୫ ୩୬
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୩୩ ୩୪ ୩୫	୬୦ ୩୭ ୩୮ ୩୯
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୩୬ ୩୭ ୩୮	୬୧ ୪୦ ୪୧ ୪୨
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୩୯ ୪୦ ୪୧	୬୨ ୪୩ ୪୪ ୪୫
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୪୨ ୪୩ ୪୪	୬୩ ୪୬ ୪୭ ୪୮
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୪୫ ୪୬ ୪୭	୬୪ ୪୯ ୫୦ ୫୧
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୪୮ ୪୯ ୫୦	୬୫ ୫୨ ୫୩ ୫୪
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୫୧ ୫୨ ୫୩	୬୬ ୫୫ ୫୬ ୫୭
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୫୪ ୫୫ ୫୬	୬୭ ୫୮ ୫୯ ୬୦
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୫୭ ୫୮ ୫୯	୬୮ ୬୧ ୬୨ ୬୩
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୬୦ ୬୧ ୬୨	୬୯ ୬୪ ୬୫ ୬୬
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୬୩ ୬୪ ୬୫	୭୦ ୬୭ ୬୮ ୬୯
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୬୬ ୬୭ ୬୮	୭୧ ୭୦ ୭୧ ୭୨
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୬୯ ୭୦ ୭୧	୭୩ ୭୪ ୭୫ ୭୬
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୭୨ ୭୩ ୭୪	୭୭ ୭୮ ୭୯ ୮୦
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୭୫ ୭୬ ୭୭	୮୧ ୮୨ ୮୩ ୮୪
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୭୮ ୭୯ ୮୦	୮୫ ୮୬ ୮୭ ୮୮
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୮୧ ୮୨ ୮୩	୮୯ ୯୦ ୯୧ ୯୨
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୮୪ ୮୫ ୮୬	୯୩ ୯୪ ୯୫ ୯୬
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୮୭ ୮୮ ୮୯	୯୭ ୯୮ ୯୯ ୧୦୦
ଗଢ଼ାପଦାଳ ୯୦ ୯୧ ୯୨	

सूचि

यश पाव १३, ४१, ५५ ६६	' रतिरत्नप्रदीपिका ' २४४, २४५
यशश्चन्द्र (वलिः) प, ६, ४', पर,	' रतिहृदय ' १०८, ११०, ११२,
५३	२४४
यशश्चन्द्र (हेमचन्द्रना जिह्व) २७,	रत्नमन्दिरगङ्गा ३५, ८६
४८	' रत्नमाष ' ८६
यशोवध १३	रत्नरोषणगङ्गा १७३, २०१
यशोवर्धन १७३	रत्नसिद्धयुरि २००
यशोवीर ६०	रत्नमुन्दरसुरि १८०
याज्ञान्य २२७ *	' रत्नावली ' ५१
यात्राभट्टात्सव ५१ ५६ ५८, ६०	' रथशास्त्र ' १०१
६१, ६४, ६७	रविदास ६५
यादव शास्त्र ६० ६३	' रसमञ्जरी ' १५३, १८४
' यादवाभ्युदय ' २६ ५४	रसिकतावली परीभा ६२, ६६
' युग्मि चतुर् ' २५५	रमभूमि परिषद ६८
' युगादिदेवदात्रिगिमा ' ७	राधावदास जैनरत्न ६०, ६२
यूगविद्या ८४	रा' जे आर १६६
' योअभिन्दु ' ७१	' राधवाभ्युदय ' २६, ५४
योनिराज १०, ८१	राजकीर्तिभञ्ज ७१३
' योअशास्त्र ' २६, ४३, ४६, ५८,	राजगुह १, ६०, २६४, २६५, २६६
६१, १८०, २११	राजधर १६०
योनीश्वरीनु मन्दिर १०	राजपूत चित्रणा १६
यौगन्धरायण ५१	राजमईनरा कर १०
	राजरोषणसुरि ३६, १३३, १७६,
' रतुविदास ' २८, ३६, ५४	१६६
' रघुवश ' २५६	राजरोषणसुरि (गवधारी) २०३
रत्नमल्ल १६६	राजसिद्धयुरि १८२
' रत्नमल्लोद ' १६६, २००, २०४,	राजस्थान दिसर्वा सोसायटी १०५
२१७, २२४	' राजस्थानी ' १०५, १४१, १४७
रत्नदास १८४	' राजमञ्जरीप्रबोध ' ५७
' रतिमञ्जरी ' २४४	राज्येन्द्रचन्द्रसुरि १४१

ધતિહામની ફેડી

રાણકદેવી ૭૬, ૭૭ ૧૮૫ —ના ફેડા	લક્ષ્મીવત્સલ ૧૬૦
૧૩૬ ૧૩૮ ૧૪૫, ૧૫૦	લક્ષ્મીસાગરચરિત્ર ૧૪૭ ૧૪૮
રાણકદેવી—નવધણ ૧ ૧૫	લઘુ અને શુભ ૧૭૮, ૧૭૮
રાણકપુર ૮૮	‘લઘુચાણુ’ ૨૧૪
રામ ૫૨	‘લટકમેલ-પ્રદસન’ ૨૫૨
રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાડાર ૨૦	લખ્મિચરિત્ર ૧૬૦
રામકૃષ્ણ દેવજી ૬૬	‘લક્ષ્મીચરિત્ર’ ૧૮૧
રામગુપ્ત ૫૪	લવણપ્રસાદ ૬, ૧૩૫
રામચન્દ્ર ૧૦, ૨૭, ૨૮ ૨, ૩૦ ૩૧,	લાખારામ ૩
૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫, ૩૬, ૩૭ ૩૮,	લા ઠોઠે ૧૫૧
૩૯ ૪૦, ૪૧ ૪૨ ૪૦ ૫૦ ૫૧	લાખો કુલાલી ૪
૫૫ ૬૦ ૬૯ ૮૦ ૧૦૩	લાલચ દ્ર માધી ૨૭, ૩૧ ૪૧ ૧૪૪,
રામચન્દ્ર દીનાનાથ ગાંધી ૭૩ ૭, ૮૧	૧૮૧, ૧૮૮ ૨૦૨ ૨૦૭, ૨૧૪
રામચન્દ્રસુરિ ૧૩૮ ૧૪૦ ૧૬૧ ૧૬૨	લાલચસમય ૧૪૭ ૧૪૮
રામનારાયણ પાઠ ૩૨ ૮૩ ૯૬	‘લિખાનુગાસન’ ૨૬
રામભદ્ર ૬૦, ૬૭	લિખન ભાવા ૮૯
રામલાલ મોહી ૪૮ ૧૨૬ ૧૬૭ ૨૦૨	લીલાદેવી ૮૦ ૨૪૦
‘રામાયણ ૨૫૬	લીલાવર્ણ મહા ૧૭૦
રામચન્દ્ર ૬૧	‘લીલાવર્ણ કથા’ ૧૧૪
રામજીવજી ૫૦	લીલા વૈષ ૭૫
‘રાસમાળા ૨૦, ૭૨	લપ્તવસાદી ૧૮૮
રાદેર ૧૦૪	
રઠતીવિત્ત ૧૭ ૮૪	‘વહરસામીચરિત્ર ૧૧૧
રઠપાલ ૧૪૧	વળવસિદ્ધ ૬૬
રઠમહાવૈષ ૪	વચ્ચ ૧૪૪, ૨૨૩
‘રૂપકુન્દરસા ૧૭૬ ૨૦૯ ૨૧૬	વચ્ચરસા ૧૪૩ ૧૮૪
‘રેવ તમિવિરાસ ૧૯૩ ૨૧૯	વડનખર ૮૮
‘રેવતકલ્પ’ ૧૯૮	વગેરે રાજ્ય ૨૧
રામ ૧	વડોદરા રાજ્યનુ પુરાતત્ત્વ ખાતું ૪
‘રાદિગીમૃગાક્રમકરણ ૨૯ ૫૪	વદવામ્ ૭૧ ૮૧

વત્સરાજ ઉદયન ૫૧

‘વનમાલા નાટિકા’ ૨૯, ૫૪

વત્સરાજ ૩, ૫, ૧૦, ૭૧, ૭૨, ૧૬૭,

—ની મૂર્તિ ૨૦, ૧૬૨

વર્ધમાનગણિ ૨૭, ૪૩

વલ્લભીપુર ૨, ૧૨, ૧૬, ૫૦, ૭૬, ૮૫

‘વલ્લાહરસ જ્ઞાતક’ ૨૧૮

વસતિગણુતરી ૭

‘વસન્ત’ ૧૬૦

‘વસન્તવિલાસ’ ૨૦૮, ૨૦૮,—ની

ચિત્રમાલા ૧૧૦

‘વસન્તવિલાસ’ (ખાલ્યચન્દ્રકૃત) ૮૫

વસન્તોત્સવ ૪૫, ૬૦, ૬૭

‘વસુદેવ—ઉ ડી’ ૨૬૦, ૨૬૩

વરિતમ ૨૦૬

વરેતુપાલ ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૭, ૬૧,

૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૭, ૧૩૭

‘વરેતુપાલચરિત’ ૮૬

વરેતુપાલ—તેજપાલ ૬, ૧૧, ૮૮,

૧૩૫, ૨૨૫

‘વરેતુપાલ—તેજપાલપ્રશરિત’ ૮૫

‘વરેતુપાલ—તેજપાલરાસ’ ૧૩૨,

૧૪૭, ૧૪૮, ૨૦૦, ૨૦૧

‘વરેતુપાલરાસ’ ૧૪૪

વાઝાટ ૭, ૧૩

વાઝાટ (વેવ) ૨૩૪, ૨૪૨

‘વાઝાટાલકાર’ ■

‘વાડીપાર્શ્વનાથનું મંદિર ૧૦

વાડીપાર્શ્વનાથનો ભંડાર ૫૭

વાલ્યાયન ૨૪૩, ૨૪૫

વાઢી દેવસૂરિ ૫, ૫૨, ૮૫

વારાણસી ૧

‘વારેતુરત્નાકર’ ૧૦૫

વિક્રમ ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૧૫૭,

૧૬૩, ૧૬૭

‘વિક્રમચા’ ૧૫૮, ૧૫૮

‘વિક્રમ—ખાખરો ચોર ૧૮૪

‘વિક્રમચરિત’ ૧૫૮, ૧૫૮

‘વિક્રમચરિત્રકુમાર રાસ’ ૧૬૭,

૨૦૨

‘વિક્રમચરિત્ર—હ સાવતીની વાર્તા’

૧૬૭, ૨૦૨

‘વિક્રમરાસ’ ૧૬૪, ૧૬૬

‘વિક્રમલીલાવતી’ ૧૬૬, ૧૭૦

‘વિક્રમ—શનિચર રાસ’ ૧૮૪

‘વિક્રમાન્નગ્રન્થ’ ૨૧

‘વિક્રમાક્રદેવચરિત’ ૫૧

‘વિક્રમાક્રદેવચરિત ચર્ચા’ ૧૭૬

વિજયનગર ૧

વિજયપાન ૭, ૧૩, ૬૦, ૬૬

વિજયભદ્ર ૧૬૫, ૨૦૦

વિજયસેવસૂરિ ૧૬૭

વિજયા પટિતા ૮૨

‘વિદ્યાવિવાસ ચોપાઈ’ ૧૭૭

‘વિદ્યાવિલાસ પવાડો’ ૧૪૪, ૧૭૭,

૨૦૧

‘વિદ્યાવિલાસરાસ’ ૧૭૭

‘વિદ્યાવિલાસિનીની વાર્તા’ ૧૭૭,

૧૭, ૨૦૦

‘વિજયચંદ્રની વાર્તા’ ૧૭૮

ક્રિતિકાસની ક્રી

વિનયચન્દ્ર ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૨૦૧,	‘વેતાલપચીશી’ ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯
૨૦૩	‘વેતાલપચીશી’ ૧૬૭
વિનયસમુદ્ર પાચક ૧૮૨	વેદર્થી રીતિ ૨૨
‘વિબુધાનંદ નાટક’ ૫૦	વૈશાલ પર્વત ૬૧
‘વિમલપ્રજ્વળ’ ૮૩, ૧૪૭, ૧૪૮,	વૈશાલી ૧
૧૫૬	‘વ્યતિરેકદર્શનસિદ્ધાંત’ ૩૬
વિમળશા ૧૧, ૧૩	‘વ્યવહારસૂત્ર’ ૨૬૩
‘વિમાનવત્સુ’ ૨૫૮	વ્યાયામ ૬૦
‘વિરાટપર્વ’ ૨૦૫, ૨૧૭, ૨૨૧	મનઘાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી ૧૮૮
‘વિદ્યાસવતી’ ૧૫૪	મજેન્દ્રનાથ સીલ ૨૩૨
‘વિવિધનીચક્ર’ ૧૪૨	
વિદસન કાલોલોલકલ લેખ્યર્થી ૧૧૩	શકુનિકાવિહાર ૪૮
વિરાખદત્ત ૩૦, ૫૪	‘સતાર્થકલ્પ’ ૬, ૨૫, ૪૩
‘વિરોધાલુવતી’ ૨૬૩	સત્કલ્પ ૮, ૬૧, ૬૭
વિજ્ઞનાય જાની ૬, ૧૬૧	‘સાક્ષીપચીશી’ ૧૭૫, ૨૦૬
વિજ્ઞેશ્વર પદ્ધતિ ૩૫	સંકર કાલ્પ પદ્ધતિ ૨૪૪
વિજ્ઞાનકાલ ૬	સંકરપ્રસાદ સવળ ૧૬૭
‘વિજ્ઞાનપ્રતિષ્ઠાપુરાણ’ ૬૬, ૬૭,	સંકરવાલ માલેશ્વર શાસ્ત્રી ૬૬
૬૮, ૧૦૪	સંકરવાલ ૨૪૮
‘વિજ્ઞાનપુરાણ’ ૬૬	સંજ્ઞાપદ્ધતિ ૨૫૩
વિજ્ઞેશ્વર ૨૨૬	‘સાકુન્તલ’ ૫૮
‘વીતરંગપદ્ધતિ’ ૫૬	સાકુન્તલ ૪૬, ૫૭
વીરચર્યા ૭૮	સાન્તુ ૧૩, ૫૧
વીરજી ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬	સાન્તુલસવરૂપ ૫૧
વીરચર્યા ૬, ૧૭, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪,	સામળજટ ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૦,
૭૧, ૮૧	૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬,
વીરપ્રાસાદ ૧૦	૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૬,
વીરસિંહ ૧૬૬, ૧૭૬, ૨૧૦, ૨૧૩	૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧,
વીરસિંહ ૬	૧૮૫, ૨૧૦, ૨૬૦
‘વૃક્ષ આલોક્ય’ ૨૧૪	‘સારણ’ ૧૬૬

સુચિ

માલિમદ્ર ૨૬૫	શ્રીધરાચાર્ય ૨૧૪
‘માલિમદ્ર ક્ષ’ ૨૦૬	શ્રીનગર ૬૦
માલિમદ્રસુરિ ૧૩૯, ૨૦૨, ૨૦૯	શ્રીપાવ કવિ ૭, ૧૩, ૩૭, ૬૦
માલિવાદન ૭૧	શ્રીપાવ ૨, ૧૨, ૫૦
માલિસુરિ ૨૦૫, ૨૧૭, ૨૨૧	શ્રીમાતી ૨
માતીપુર ૪૬, ૫૩	શ્રીગ્યજ ૬
રિવાદિત્ય ૮૫	શ્રેણિ ૬૧, ૫૬૪, ૨૬૫
‘શિલ્પરત્ન’ ૮૮, ૮૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૪	શ્વેતેતુ ૨૪૩, ૨૪૫
‘શિલ્પરત્નાંશ’ ૧૦૧	
‘શિલ્પસહિતા’ ૫૫૫	‘શ્વ-ગોક’ ૨૧૫, ૨૨૦
નિવહત શાસ્ત્રી ૧૩૩	‘પદાવસ્થક બાલાવમોવ’ ૨૧૧
ગિનહાસ ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૦૧	‘પદ્ધિરત્ન’ ૨૧૧
‘શિશુપાદવલ’ ૫૦	‘મગાલસાહ આખ્યાન’ ૧૮૪
શીવ ગુણસુરિ ૬	સન્નિધિ ૧૩, ૧૬૭
શીવાચાર્ય ૫૦	‘સત્યદશિન્ધુ’ ૨૨, ૩૪, ૩૬, ૩૮, ૫૪
શીલાકસુરિ ૫૦	‘સદયવત્સની વાર્તા’ ૧૭૩, ૧૮૪
‘શુ-મહોત્તરી’ ૧૮૦	‘સદયવત્સવીરચરિત્ર’ ૧૭૩, ૨૦૧, ૨૧૭, ૨૨૫
‘શુકસપ્તતિ’ ૧૮૦, ૧૮૧	સદી ૮૪
શુદ્ધિ, ૭૦ ૨૬૩	‘સદેવ તસાવલિ નાની વાર્તા’ ૧૭૬, ૨૦૧
શુભશીવગણિ ૮૨	‘સદેવ તમાવલિ આ રાસ’ ૧૭૪
શોખ નોધની મનિ ૧૬ ૧૦	‘ગન્દેશસસ’ ૧૫૪
શોખ ફરીદની દરગાહ ૧૦	સપાદનકે ૪૫, ૪૬, ૮૪
શોખ બદાર ૪૫	‘સમગ્રી રાસ’ ૨૦૫
શીવસ, પ્રો. ૨૪૭	‘સમસાતી’ ૧૦૬, ૨૦૪, ૨૧૭
‘આવધત્તાદિ અતિચાર’ ૨૧૨	‘સમસાધાન’ ૨૬
શ્રીકુમાર ૬૮	‘સત્કારુગાર’ ૨૧૨
શ્રીકૃષ્ણ ૨, ૫૦, ૧૦૦	
શ્રીમદ વ્યાસ ૧, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૨૧	

ઇતિહાસની ટેકી

સમયરત્ન ૧૪	સાન્ન ૮૫
સમરસિદ્ધ સુધની ૮, ૧૪૦, ૧૬૮	સાન્નુવસદિમા ૮૫
‘સમસારાસ’ ૮, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૫૦,	સામન્તસિદ્ધ ૩
૨૧૬	‘મારગ્ધત વ્યાસરત્ન’ ૨૧૫
‘સમસારાસુવધાર’ ૧૦૪, ૨૫૪,	સાર ૧૭૫, ૨૦૬
૨૫૫, ૨૫૬, ૨૧૮, ૨૬૧	સાર ગદ્ય વાધેનો ૧૩૮
સમુદ્રગુપ્ત ૫૪	સારાભાઈ નવાળ ૪૪, ૧૦૮, ૧૦૯,
‘સમુદ્રગુપ્તમાહ ચોપાઈ’ ૨૦૫	૧૧૦, ૨૦૮
સયાજીરાવ માયેકવાડ ૨૧	સાધિ ૧૮
સદ જાતી મીઆસન ૧૩૪	‘સાવિત્રીચરિત’ ૬૬
સરસ્વતી ૩, ૧૦	‘સાહિત્ય’ ૧૫૬, ૨૧૬
‘સર્વોત્કર્ષનમ્-મારગ્ધત’ ૨૧૦	સાહિત્યપ્રિય ૨૨૨
સર્વાનન્દસુરિ ૨૦૩	સાળ ૫૦
સર્વાવસર ૮૧	‘સાળપ સાગિય’ ૫૦
સદ્ભક્ષિ : સરોવર ૪ ૯ ૧૦	સિદ્ધપાવ ૭, ૧૦
‘સદ્ભક્ષિ સરોવરપ્રશન્નિ’ ૧૧,	સિદ્ધપુર ૮૬
૫૭, ૫૮, ૭૨	સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ ૪, ૫ ૬, ૭
‘સમહાતી ૨૧’	૧૨ ૧૬ ૧૭ ૨૧ ૨૮, ૩૪ ૩૫,
સામનિદ્ધ ૧૩	૩૮ ૫૧, ૫૨ ૬૦, ૬૮, ૮૫ ૧૩૮,
નમકુલ ૧૦૦ ૧૬૩, ૧૮૬	૧૯૦, ૧૯૭—નો છોસિંગલ ૧૦,
સમહાસગણિ ૨૬૩	૧૧
સમયિજય ૭૪ ૧૧૬ ૧૭૮	સિદ્ધિ ૫૦
સરોર ૧૬૮	સિદ્ધિસુરિ ૧૫
સપ્તર ૧૧	‘સિદ્ધલેખ જુલહુ વનિ’ ૪૬, ૪૭
‘સપ્તરિત્તવ્યવરત્ન’ ૬૬	‘સિદ્ધલેખ વ્યાસરત્ન’ ૪, ૨૬, ૭૭,
સપ્તત હાથપ્રતોની શાધનો અદ્ધવાવ	૭૮, ૧૧૪ ૧૮૨
૪૪	સિધી જૈન ગ્રન્થમાળા ૪૦, ૪૧, ૪૭,
સાગર ૫૨	૪૬ ૭૩, ૧૩૬ ૨૧૧
સાતમી પ્રાચ્યનિધી પરિપદ ૧૦૨	સિદ્ધા ૧૨ ૬૩
સાધુકીર્તિ ૧૬૭	સિદ્ધાગનનાત્રિ સિધા’ ૨૧

સૂચિ

‘શિંહાસનળનીસી’ ૭૪, ૧૫૭,	રહેવા કામરીસ ૯૬
૧૫૮, ૧૫, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૮,	‘સીચરિત્ર’ ૧૮૫
૧૭	‘ગ્યાનાગસૂત્ર’ ૨૬૪
‘સીતાહરણ’ ૧૭૨	‘રથુલિભદ્ર દાન’ ૨૦૩, ૨૦૪
‘સુદૃષ્ટાંતિન્દ્રોલિની’ ૧૧, ૭૨, ૮૫	‘સ્નાતસ્થાન’ ૨૭૮
‘સુદૃષ્ટ કીર્તન’ ૮૫	‘સ્મરદીપિકા’ ૨૪૪
મુખરામ ૧૮૪	સ્વરૂપચંદ્ર ચંદ્ર ૨૨
‘સુદાનહોતેરી’ ૧૮૦, ૧૮૧	
‘સુતનિપાત’ ૨૫૭	‘હમ્મીરમહમદન’ ૬૨, ૬૩, ૬૪,
‘સુધાલક્ષ્મી’ ૨૬	૭૦, ૮૫
સુન્દરી ૮૨	હરગોવિન્દદાસ કાઠાવાળા ૧૮૭
સુમત ૭, ૬૪	હરિપા ૧,
સુમતિ ૬૪ ૧૭૩	હરિપાલ ૮૩
‘સુરધાત્સવ’ ૬૨	હરિવાલ હર્ષદાસ મુવ ૧૮૬, ૨૧૫
‘સુર ગાભિધાન નેમિનાથ કામ’ ૨૨૧	‘હરિલીલાપોહસકલા’ ૧૫૪
‘સુલસાખ્યાન’ ૧૫૫	હરિદર ૭
સુશુત ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૨, ૨૩૪,	હર્ષદ, દો. ૧૮૦
૨૩૬, ૨૪૨	હર્ષદેવ ૫૧
‘સુશુતસ હિતા’ ૮૨, ૨૨૮, ૨૩૮,	‘હંસવત્સયા’ ૧૬૫, ૨૦૦, ૨૨૫
૨૪૦	‘હંસવત્સકયા ચોપાઈ’ ૧૬૫, ૨૦૦
શેન્દ્રલ લાયમેરી, વડોદરા ૨૧	હંસવિજયજી મુનિ ૨૧૪
નોમ ૧૩	‘હંસાવની’ ૧૬૭
ગોમતિવંસુરિ ૧૪૩	‘હંસાવની—વિક્રમચરિત્રવિવાહ’
ગોમદેવસદ ૨૫૮	૧૪૬, ૧૫૧
ગોમનાથ ૧૩૪,—નો ભગ ૪, ૭૨	‘હંસાવલી’ ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮,
ગોમપ્રભાચાર્ય ૬, ૨૬, ૪૩, ૭૫,	૨૦૦
૭૮, ૧૬૫	‘હારગાળા’ ૧૬૦, ૧૬૧
ગોમમુન્દરસુરિ ૨૦૩, ૨૧૧, ૨૧૬	હારન અલ રશીદ ૨૫૮
ગોમેશ્વર ૭, ૧૩, ૬૨, ૭૧	હિમતવિજયજી ચંદ્ર ૨૨
ગોલણ ૨૭૫	લીલકલસ ૭૪, ૧૫૮, ૧૬૮

ପ୍ରତିପାଦନା କେଣି

ଫିରାଖ୍ ଫରାସି ୧୪୪, ୧୭୭, ୧୭୮,	୧୦୬, ୧୫୪, ୧୭୩, ୧୮୦, ୧୮୨,
୨୦୦, ୨୦୧	୧୮୩, ୧୮୪, ୧୮୫, ୨୧୧,—ନୂଆ
ଫିରାଖାଏ ୫ ପ୍ରତି ୧୬୦	ସମା ୧୨୪,—ଜ୍ଞାନଗନ୍ଧି ୧୮, —
'ଫିରସୋଭାଗ୍ୟ' ମାଧ୍ୟ ୫	୦୩୧୨୧ ୧୭,—ନୌ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ୧୦
ଫେରାକ୍ ୧, ୩, ୪, ୫ ୧, ୧୦, ୧୧,	ଫେରାକ୍ ସମସ୍ତ ୨୧୮
୨୦, ୨୫, ୨୬, ୨୭, ୨୮, ୩୦, ୩୧,	ଫେରାକ୍ ୬ ୧୬୮
୩୩, ୩୫, ୩୬, ୩୭, ୪୦, ୪୧, ୪୩,	'ଫେରାକ୍ ଫେରାକ୍ ଫେରାକ୍' ୪୭
୪୪, ୪୫, ୪୬, ୪୭, ୪୮, ୫୩, ୫୬,	ଫେରାକ୍ ସମସ୍ତ ସମ ୧୫, ୧୬, ୪୪,
୫୭ ୫୮, ୬୧, ୬୨, ୬୩, ୬୪, ୬୫,	୫୭

ଅନ୍ତରାଳ ପୁସ୍ତକାଳୀ ମୁଦ୍ରି

Alberuni's India ୧୩୪	Linguistic Survey of India *
Annals of Rajasthan ୨୦	୧୩୪
Bombay Gazetteer ୭୨, ୧୩୪	Orissa and Her Remains ୧୧,
Catalogus Catalogorum ୨୪୪	୬୪
Elements of Hindu Iconography ୧୦୧	Proceedings and Transactions of the 7th All India Oriental Conference ୧୦୨
Gujarat and its Literature ୪୮	Studies in Vatsyayan's Kamasutra ୨୪୪
Gujarati Language and Literature ୧୩୨	Vishnu dharmottara (Eng Trans) ୧୧
History of Orissa ୧୦, ୧୩	Wilson Philological Lectures ୧୧୩, ୧୩୧, ୧୩୨
Introduction to Indian Art ୧୦	
Life of Hemachandricharya ୪୭	